

ДУХОВНОСТ БЪЛГАРСКА:

155 години

от УЧРЕДЯВАНЕТО

НА БЪЛГАРСКАТА

ЕКЗАРХИЯ

и 80 години

АВТОКЕФАЛИЯ

**ДУХОВНОСТ БЪЛГАРСКА:
155 ГОДИНИ ОТ УЧРЕДЯВАНЕТО
НА БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ
И 80 ГОДИНИ АВТОКЕФАЛИЯ**

*Сборник с доклади от конференции, проведени в:
Истанбул, Турция – 1 ноември 2025 г.;
Тирана, Албания – 14 ноември 2025 г.;
Виена, Австрия – 9 декември 2025 г.*

Настоящият сборник е част от реализирането на научноизследователски проект „Духовност българска: 155 години от учредяването на Българската екзархия и 80 години автокефалия“, финансиран по Договор № НИП-2025-07 по Наредба за условията и реда за оценката, планирането, разпределението и разходването на средствата от държавния бюджет за финансиране на присъщата на държавните висши училища научна или художественотворческа дейност (обн. ДВ, бр. 73 от 16.09.2016 г., в сила от 01.01.2017 г.) на МОН.

The present volume is part of the implementation of the research project “Bulgarian Spiritual Heritage: 155 Years since the Establishment of the Bulgarian Exarchate and 80 Years of Autocephaly” funded under Contract No. NIP-2025-07 pursuant to the Ordinance on the Conditions and Procedure for the Evaluation, Planning, Allocation, and Expenditure of State Budget Funds for Financing the Research and Artistic Activities Inherent to State Higher Education Institutions (promulgated in the State Gazette, No. 73 of September 16, 2016, in force as of January 1, 2017) of the Ministry of Education and Science.

© проф. д-р Боряна Бужашка, проф. д-р Венцислав Велев, съставители, 2025
© проф. д.фил.н. Ваня Добрева, научен рецензент, 2025
© д-р Милена Тодоракова, научен редактор, 2025
© д-р Христо Христов, дизайн на корицата, 2025
© Академично издателство „За буквите – О писменехъ“
ISBN 978-619-185-791-3

**ДУХОВНОСТ БЪЛГАРСКА:
155 ГОДИНИ ОТ УЧРЕДЯВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА
ЕКЗАРХИЯ И 80 ГОДИНИ АВТОКЕФАЛИЯ**

*Сборник с доклади от конференции, проведени в:
Истанбул, Турция – 1 ноември 2025 г.; Тирана, Албания – 14 ноември 2025 г.;
Виена, Австрия – 9 декември 2025 г.*

**BULGARIAN SPIRITUAL HERITAGE:
155 YEARS SINCE THE ESTABLISHMENT OF THE
BULGARIAN EXARCHATE AND 80 YEARS
OF AUTOCEPHALY**

*Proceedings from conferences held in:
Istanbul, Türkiye – November 1, 2025; Tirana, Albania – November 14, 2025;
Vienna, Austria – December 9, 2025.*

**Академично издателство „За буквите – О писменехъ“
София, 2025**

СЪДЪРЖАНИЕ

ОБРЪЩЕНИЯ И ПОЗДРАВИТЕЛНИ АДРЕСИ	8
ВЪВЕЖДАЩИ ДУМИ.....	15
ЧАСТ I. БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ:	
ИНСТИТУЦИОНАЛНО И ИСТОРИЧЕСКО РАЗВИТИЕ.....	18
Екзархията като българска национална институция <i>Боряна Бужашка</i>	<i>19</i>
Църковният въпрос, разгледан като национален от Петко Славейков във в. „Македония“ <i>Боян Аспарухов</i>	<i>28</i>
Реакцията на българското възрожденско общество срещу служението на гръцки език в българските църкви <i>Антоний Станимиров.....</i>	<i>41</i>
Уставът на Българската екзархия (1871–1945): нормативна основа и историческо развитие <i>Венцислав Велев.....</i>	<i>49</i>
Българската екзархия и нейното духовно влияние сред българите в Албания (XIX–XX век) <i>Арсини Колев</i>	<i>60</i>
Състоянието на екзархийското ведомство в Европейска Турция в навечерието на Балканската война (1912) <i>Станислава Стойчева</i>	<i>72</i>
Екзархийското заместничество (1913–1945): краят на една епоха <i>Ваня Стоянова.....</i>	<i>87</i>
Българското църковно представителство в Истанбул и въпросът за вдигане на схизмата <i>Боряна Бужашка, Ваня Добрева.....</i>	<i>100</i>
ЧАСТ II. ЛИЧНОСТИ И ДУХОВНИ ЛИДЕРИ В ИСТОРИЯТА НА ЕКЗАРХИЯТА.....	
Учредяването на Българската екзархия – пресечна точка с делото на Паисий Хилендарски <i>Венцислав Велев.....</i>	<i>120</i>
Екзарх Антим I като председател на Учредителното събрание в Търново през 1879 г. <i>Вера Бонева.....</i>	<i>132</i>

Изборът на първия български Екзарх, отразен на страниците на възрожденския вестник „Право“	
<i>Диана Стоянова, Стелияна Йорданова</i>	142
Екзарх Йосиф I – духовен водач и дипломат	
<i>Арсини Колев</i>	149
Ролята на българската дипломатическа служба за утвърждаване на Българската екзархия	
<i>Пламен Теодосиев</i>	155
Екзарх Стефан – историческа личност, духовен лидер и общественик	
<i>Венцислав Велев</i>	169
Личността на патриарх Кирил в българската история: възприятия и обществено отражение	
<i>Антоний Станимиров</i>	180
Ролята на българското православие за формиране и съхраняване на държавността	
<i>Груди Ангелов, Стелияна Йорданова</i>	188
ЧАСТ III. ВЪЗРОЖДЕНСКИ И НАЦИОНАЛНИ ДЕБАТИ ОКОЛО ЦЪРКОВНИЯ ВЪПРОС	203
Културна идентичност и духовна устойчивост: православието в българското общество	
<i>Груди Ангелов</i>	204
Библиометричен анализ на православната колекция в Екзархийската библиотека	
<i>Светла Шапкалова</i>	212
„Бог и България“ (20-те – 50-те години на XX век) в историята на Българската православна църква	
<i>Жоржета Назърска</i>	225
Мястото и значението на Българската православна църква в българското общество в края на Студената война според френските дипломатически извори	
<i>Йордан Йорданов</i>	240
Аспекти в българо-турските културни и религиозни отношения в контекста на изграждане на българския институционален имидж в Република Турция	
<i>Мюмюн Тахиров</i>	247
Присъствието на Екзархията в българското изобразително изкуство	
<i>Христо Христов</i>	255

Екзархията като пазител на идентичности: модели на защита на информация и тяхното отражение в съвременната концепция за сигурност на данните <i>Даниела Павлова, Панайот Гиндев.....</i>	269
Когнитивен анализ на броя на пътуванията на българските граждани за посещението на обекти на Българската екзархия в Истанбул за прилагане на образователен туризъм <i>Румен Драганов.....</i>	282
Будителството в съвременния ден – памет и бъдеще <i>Венцислав Велев.....</i>	291
БЕЛЕЖКИ НА РЕЦЕНЗЕНТА	301

ДО
ПРОФ. Д. Н. ИРЕНА ПЕТЕВА
РЕКТОР НА УНИБИТ
ПРОФ. Д. ИК. Н. СТОЯН ДЕНЧЕВ
ПРЕДСЕДАТЕЛ НА СЪВЕТА НА НАСТОЯТЕЛИТЕ
ПРОФ. Д. Ф. Н. ВАНЯ ДОБРЕВА
РЪКОВОДИТЕЛ КАТЕДРА „КУЛТУРА,
ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО И ТУРИЗЪМ“

Изучаването и осмислянето на миналото е задача и отговорност на всеки народ. За нас – българите – изминатият исторически път е неразривно свързан с продължаващата вече дванадесето столетие наша принадлежност към Христовата Църква и към света на европейската християнска цивилизация. Тази светогледна принадлежност е наше скъпо наследство, което украсява и обогатява, но и задължава. Тя ни дава онези стабилни устои, които са ни съхранили като общност и народ през вековете, и в същото време изисква от нас постоянно творческо надграждане на достиженията на нашите предци в областта на духовната и материална култура, изградена от народа ни от времето на Покръстването и до днес. Затова и Православната ни църква – светата Българска Патриаршия, уважава и приветства всяко усилие в посока задълбочаването на нашите познания за църковното ни минало и популяризирането на нашата православна духовност и църковност у нас и зад граница.

Едно такова усилие е и Проектът „Духовност българска: 155 години от учредяването на Българската екзархия и 80 години автокефалност“ на Университета за библиотечни и информационни технологии. Вземайки повод от две бележити годишнини от новата ни история, тази амбициозна инициатива, замислена – по думите на организаторите – като „дългосрочна

програма от взаимно свързани научни, културни и публични прояви“, за пореден път фокусира вниманието върху мястото на Църквата в живота на нашия народ и подсеща, че в хилядолетното ни и изпълнено с перипетии минало православната вяра и Църквата са единствените неизменни величини в битието ни като народ. Осъзнаването на този факт, както и нашето лично участие в живота на Православната ни църква, нашият личен покаен, молитвен принос и добродетелен живот са и най-сигурният залог за съхраняването и пребъдването ни във времето като свободни човеци, независим народ и наследници на небесното ни Отечество!

Божието благословение да бъде с всички вас!

ПАТРИАРХ БЪЛГАРСКИ

*Уважаеми г-н Чолаков, извънреден и пълномощен посланик на Република България в Република Турция,
Уважаеми г-н Йотеф, председател на Настоятелството на Фондацията на православните църкви на Българската екзархия,
Уважаеми г-н Копано, заместник-председател на Настоятелството,
Уважаеми членове на българската общност в Истанбул,
Уважаеми проф. Бужашка, проф. Добрева, проф. Велев,
Уважаеми преподаватели от УниБИТ, изследователи и участници в днешната конференция,*

В самото начало искам да ви поздравя с 1 ноември, Деня на будителите, когато изразяваме своята признателност към онези представители на българската култура и духовност, които независимо от превратностите на времето поддържат светилника на българската сваят и достойнство. Това сте всички вие, членовете на българската общност извън границите на България, които съхраняват нашия език, вяра и българско име, но и вие, представителите на българската академична общност, които ни напомняте, че бъдещето на България е гарантирано, когато пазим и развиваме културната си памет, националното си самосъзнание.

Неслучайно заедно с колегите от УниБИТ избрахме 1 ноември, за да отбележим 155-ата годишнина от учредяването на Българската екзархия. Денят на будителите се превръща в символ на единните начала на българската култура, която притежава вътрешното свойство да се възобновява, да се възражда, да се открива на поколенията, обновявайки традициите и постигайки новите задачи на времето.

Избрахме да започнем разговора за смисъла и значението на Българската екзархия по програма, която има за задача да набележи онази духовна свързаност между българите, която се превръща в основание за тяхното обединение през XIX век. Програмата се изпълнява от изследователи от УниБИТ, от новооткрития Институт за българската диаспора и културното наследство зад граница. Заедно с откриването на изложбата провеждаме съвместни научни форуми, на които ще се опитаме – заедно с учените – да постигаме актуалния смисъл на великите дела на прадедите ни.

Ще подчертая, че учредяването на Българската екзархия и нейното историческо развитие я представят като типична за културата ни българска форма на съхраняване, развитие и проява на българския характер и специфика. Оказва се, че преди да постигнем своя държава с присъщите ѝ институции, ние, българите, изграждаме като израз на осъзнатото си национално единение и самочувствие културните институции – училище, читалище, театър, Книжовно дружество, Екзархия. Именно те са призвани да съхраняват и развиват българския език, националните ни наследства и традиции, но и да търсят и развиват модерните подходи за овладяване на света и човека.

Във връзка с това ще подчертая огромното историческо значение на Българската екзархия за културното развитие и единение на нашия народ в слож-

ните исторически периоди на XIX и XX век. Тогава, когато България все още я няма на политическата карта, но и след Освобождението, когато огромни територии, населени с българско население, остават извън границите на новоосвободената държава.

Програмата, с която отбелязваме тази важна годишнина, започва от Истанбул, където през 1870 г. султан Абдул Азис обявява фермана, с който официално се ражда Българската екзархия. Започваме разговора за Българската екзархия като еманация на единната българска общност, независимо от нейното териториално разделение, именно от Истанбул, който нашите прадеди наричат Цариград, наследника на духовните традиции на Константинопол, утвърдили пространството на Балканите като вековно средище на културни взаимодействия и интензивен диалог.

Не е моя задача да се спирам на историческите факти и обстоятелства, свързани с развитието на националната църковна борба, с процесите на националната консолидация, с победата на Българския Великден. Надявам се, че учените и изследователите ще въведат нови факти и обстоятелства, които допълнително ще открият характерните процеси на националното ни възраждане. Ще се радвам да разговаряме и за онзи патриотичен акт, свързан с внука на Софроний Врачански, Стефан Богориди, дарил мястото, на което днес се издига църквата „Св. Стефан“. Надявам се, че ще бъдат допълнително осветлени процеси, свързани с дейността на Българската екзархия и нейните представители след Освобождението. Особено в такива големи региони като Тракия или Македония.

Откривам конференцията!

И още веднъж: честит празник!

**Тошко Йорданов,
председател на Комисията по културата
и медиите към LI Народно събрание
на Република България**

*Уважаеми организатори,
Уважаеми участници в научната конференция,
Уважаеми дами и господа,*

Приемете моите най-сърдечни поздравления по повод откриването на научната конференция „Духовност българска: 155 години от учредяването на Българската екзархия и 80 години автокефалия“ – събитие с изключителна значимост за българската историческа памет, духовност и културна идентичност.

Отбелязването на тези две знакови годишнини ни дава ценната възможност не само да се върнем към едни от най-важните моменти в историята на българския народ, но и да осмислим тяхното място и значение в съвременния културен и обществен контекст. Българската екзархия и автокефалността на Българската православна църква са символи на духовна независимост, национално самосъзнание и устойчивост на българския дух.

Бих искал да изразя своята висока оценка към организаторите – Университета по библиотекознание и информационни технологии и Института за българската диаспора и културното наследство зад граница – за последователната и всеотдайна работа в опазването и популяризирането на българската история и култура. Чрез вашето желание и подход вие успешно изпълнявате мисията си да предавате духовното и културното наследство на нашите предци на бъдещите поколения – кауза, зад която и Министерството на културата застава редом до вас.

Особено ценна е и международната перспектива на форума, реализиран в Българския културен институт „Дом Витгенщайн“ във Виена. Подобни научни и културни инициативи не само насърчават обмена на знания и идеи, но и допринасят за укрепването на дългогодишните културни и духовни връзки между Република България и Република Австрия.

Пожелавам на участниците в конференцията ползотворна работа, вдъхновяващи научни дискусии и устойчиви резултати, които да обогатят българската и европейската хуманитаристика.

**С уважение,
Ашот Казарян,
заместник-министър на културата
на Република България**

ДУХОВНОСТ БЪЛГАРСКА

155 години от учредяването на Българската екзархия и 80 години от възстановяването на автокефалията на Българската православна църква не са просто исторически ориентири, фиксирани в календара на националната памет. Те възплащават дълг и последователен процес на духовно съзряване, в който българското общество изгражда и отстоява своето самосъзнание, ценностна система и чувство за историческа отговорност. Тези годишнини концентрират в себе си опита на поколения българи да запазят духовната си самостоятелност и културната си идентичност в условията на продължителни политически, обществени и цивилизационни предизвикателства.

Българската екзархия заема особено място в този исторически и духовен път. Тя се утвърждава не просто като институционална форма на църковно управление, а като израз на колективна воля и духовна зрелост. В нейното възникване и развитие се отразява стремежът към съхраняване на езика, вярата и културната памет като основи на националната цялост. Екзархийската традиция се превръща в пространство, в което духовността и обществената отговорност се преплитат и изграждат устойчива основа за историческа приемственост.

Особената значимост на тези годишнини произтича от тяхната способност да осмислят миналото не като завършен разказ, а като живо наследство. Историческата памет в този контекст не е архив от факти, а морален ресурс, който поддържа връзката между поколенията и придава смисъл на настоящето. Чрез съхраняването на екзархийското наследство се утвърждава разбирането, че духовната идентичност не е даденост, а резултат от постоянни усилия, избори и отговорност.

Възстановяването на автокефалията на Българската православна църква е естествено продължение на този дълг процес. То утвърждава духовната независимост като трайна ценност и символизира завършеността на едно историческо усилие, насочено към запазване на духовната цялост на българската общност. Свързването на тези две годишнини очертава пътя на приемствеността – от борбата за духовна самостоятелност към нейното пълно утвърждаване и осъзнаване като част от националната идентичност.

В съвременния свят, белязан от ускорени промени, разколебаване на ценностни ориентири и кризи на идентичността, подобни юбилейни дати придобиват особена тежест. Те създават възможност за осъзнато връщане към фундаментални въпроси за принадлежността, за смисъла на духовната традиция и за мястото на историческата памет в обществения живот. Отбелязването на тези годишнини е форма на обществено самоосъзнаване и акт на културна зрялост.

Юбилеят не е насочен единствено към миналото. Той отправя послание към настоящето и бъдещето – че духовната независимост, историческата памет и културната приемственост изискват постоянна грижа и съзнателно предаване. Българската екзархия остава символ на тази приемственост – свидетелство за това, че националната идентичност се изгражда чрез дълбоки духовни проце-

си, а не само чрез политически или институционални актове.

Отбелязването на тези годишнини е и израз на институционална и обществена отговорност. Инициативата, реализирана от Университета по библиотекознание и информационни технологии (УниБИТ) и включена в Националния културен календар за 2025 г., свидетелства за съзнателен ангажимент към опазването на духовното и културното наследство. Подкрепата на Министерството на културата на Република България подчертава значимостта на този жест като част от по-широкото усилие за утвърждаване на историческата памет като обществена ценност.

Юбилеите на Българската екзархия и на автокефалията на Българската православна църква напомнят, че духовната устойчивост и националното самосъзнание са резултат от дълъг процес на съзидание и отговорност. Именно в това се състои тяхната непреходна значимост – като ориентир, като памет и като морална основа за бъдещето на българското общество.

В този смисъл настоящият сборник се вписва в дългата линия на усилия за съхраняване и осмисляне на духовното наследство като жива част от националното битие. Той е израз на разбирането, че паметта не принадлежи единствено на миналото, а има активно място в съвременния обществен и културен живот. Съхраняването ѝ е дълг не само към историята, но и към бъдещите поколения.

**Проф. д.ик.н. Стоян Денчев,
председател на Съвета на настоятелите
на Университета по библиотекознание
и информационни технологии**

ВЪВЕЖДАЩИ ДУМИ

Отбелязването на 155 години от учредяването на Българската екзархия и 80 години от признаването на автокефалията на Българската православна църква насочва вниманието към два ключови момента в българската духовна и институционална история. Тези годишнини не са само повод за юбилейно честване, а възможност за по-задълбочено осмисляне на продължителен исторически процес, в рамките на който се формират устойчиви институционални модели, обществени идеи и културни практики, оставили траен отпечатък върху развитието на българското общество. В тази перспектива възниква необходимост от систематизиране и концептуално задълбочаване на изследванията, посветени на Екзархията – не само като духовна власт, но и като институция с широка просветна, обществена и културна дейност, както и като фактор с важно присъствие в дипломатическата и международната история на България.

Историческата роля на Българската екзархия далеч надхвърля рамките на чисто църковното управление. Тя е сред водещите институции в процеса на формиране на националното самосъзнание, в изграждането на модерната българска държава, в развитието на образованието, в утвърждаването на българското културно присъствие и в изграждането на дипломатически контакти както на Балканите, така и в по-широк европейски контекст. Предизвикателството пред съвременната научна общност е да обедини архивните свидетелства, документалното наследство и съвременните аналитични подходи в един последователен, интердисциплинарен и концептуално цялостен прочит на тези процеси.

Именно в този контекст през есента на 2025 г. бяха проведени три последователни международни научни конференции, обединени от общото мото „Духовност българска: 155 години от учредяването на Българската екзархия и 80 години автокефалия“. Форумите се състояха на 1 ноември в Истанбул, на 14 ноември в Тирана и на 9 декември във Виена и представляват три взаимно свързани етапа на една обща научна инициатива, чиято цел е да представи институцията в нейната цялост – като исторически фактор, като духовна власт, като културна структура и като носител на национална идентичност. Изборът на тези три града не е случаен, а е пряко свързан с тяхното място в историята на българския национален въпрос и в процесите, довели до създаването и утвърждаването на Българската екзархия:

– Истанбул е естествената първа локация на тази научна поредица. Именно тук се създава и утвърждава институционалната структура на Екзархията, развиват се нейните административни, просветни и духовни дейности и се концентрира значителна част от елита на българската общност през втората половина на XIX век. Градът е ключов център на църковно-политическите борби и на дипломатическите усилия, свързани с българския църковен въпрос.

– Тирана и по-широкият югозападен балкански регион представляват пространство, в което през XIX век се пресичат важни културни, образователни и духовни влияния. Този ареал е свързан с редица процеси на Българско-

то възраждане – разпространение на просветни идеи, формиране на локални общности с българско самосъзнание и активни взаимодействия в рамките на православния и културния свят на Балканите. Развитието на тези общности и тяхната роля в регионалните културни процеси заемат важно място в общата картина на православието и националната идентичност.

– Виена от своя страна е един от най-значимите европейски дипломатически, политически и културни центрове през XIX век. Именно тук се оформят важни интелектуални, публицистични и дипломатически направления, оказали съществено влияние върху българското национално движение. В австрийската столица получават образование си и немалка част от българските духовни и обществени дейци. Тази перспектива позволява Екзархията да бъде разгледана не само в балкански, но и в по-широк европейски контекст – като част от международния политически и културен диалог на епохата.

Трите форума привлякоха широк кръг изследователи от различни научни институции и дисциплини, включително учени и преподаватели от УниБИТ, Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и Института за исторически изследвания при БАН. Докладите, включени в настоящия сборник, отразяват именно тази многоаспектност на проблематиката и разнообразието на изследователските подходи.

В концептуално отношение сборникът е структуриран в три основни части, които следват вътрешната логика на темата и на самата научна инициатива. *Първата част* е посветена на Българската екзархия като институция – на нейното създаване, правна и организационна уредба, административно развитие и международен контекст. Тук са разгледани въпроси, свързани с учредяването на Екзархията, с Устава от 1871 г., с дейността на екзархийските структури в европейските вилаети на Османската империя, с ролята на българската дипломация и с управлението на институцията през първата половина на XX век. *Втората част* е фокусирана върху личностния фактор в историята на Екзархията и върху ролята на нейните духовни водачи. В този тематичен кръг са включени изследвания, посветени на делото и идейните профили на фигури като екзарх Антим I, екзарх Йосиф I, екзарх Стефан и патриарх Кирил, както и на по-широкия въпрос за връзката между духовното водачество, църковното управление и обществено-политическото развитие на българската държава. *Третата част* обединява изследвания, насочени към наследството на Българската екзархия и към неговите съвременни културни, обществени и интерпретативни измерения. Тук намират място както анализи, свързани с културната памет, идентичността и мястото на православието в българското общество, така и документални и приложни изследвания – върху библиометрични характеристики на колекции, върху социализацията на наследството, образователния туризъм, културната дипломация и съвременните подходи към опазването и сигурността на културната информация. В този смисъл третата част показва, че екзархийската тема не принадлежи единствено на миналото, а продължава да бъде активен и значим ресурс в съвременните научни и обществени дебати.

С настоящия том си поставяме за цел да предложим не просто сбор от отделни изследвания, а цялостен, многопластов и концептуално обединен научен поглед към мястото и ролята на Българската екзархия в българската история и култура.

Изказваме искрената си благодарност към всички участници и институции, които подкрепиха организирането на трите научни форума и подготовката на този сборник. Надяваме се, че изданието ще допринесе за по-нататъшното задълбочаване на научния интерес към историята на Българската екзархия и към духовните, културните и обществените процеси, които тя въплъщава.

От съставителите

ЧАСТ I.

БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ:

ИНСТИТУЦИОНАЛНО И ИСТОРИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

ЕКЗАРХИЯТА КАТО БЪЛГАРСКА НАЦИОНАЛНА ИНСТИТУЦИЯ (155 ГОДИНИ ОТ УЧРЕДЯВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ И 80 ГОДИНИ АВТОКЕФАЛИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ПРАВОСЛАВНА ЦЪРКВА)

Боряна Бужашка

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: Текстът разглежда Българската екзархия като национална институция в представите и политическите проекти на българските национални дейци през XIX – първата половина на XX век. Проследяват се по-важни моменти от генезиса на църковнонационалното движение в рамките на османската „рум милет“ система, институционализирането му с фермана от 27 февруари 1870 г. и приемането на Екзархийския устав (1871). Акцентът е поставен върху двойната природа на Екзархията: от една страна, като канонично-църковна структура, а от друга – като легитимирано пред османската власт общонародно представителство, което концентрира просветни, културни и (де факто) политически функции. В заключение се аргументира, че Екзархията се превръща в ключов инструмент на модерната българска национална мобилизация, а нейното историческо присъствие продължава и след институционалната трансформация на Българската православна църква.

Ключови думи: Българска екзархия; църковнонационална борба; Османска империя; национална идентичност; просветна дейност; български национални дейци

ВЪВЕДЕНИЕ

След включването на българските земи в Османската империя православно население е организирано в рамките на т.нар. „рум милет“, чийто официален представител пред държавната власт е Цариградската патриаршия. Това институционално посредничество има решаващо значение: църковната власт не е само духовен регулатор, а и канал за представителство, юридическо опосредяване и социално управление на християнските общности. В този контекст загубата на самостоятелна българска йерархия и подчиняването на диоцеза на Патриаршията постепенно започват да се възприемат като препятствие пред оформянето на модерната българска нация (Boneva 2010).

През втората половина на XVIII и началото на XIX век конфликтът придобива отчетлив културно-политически измерения: замяната на български духовници с гръцки и маргинализирането на българския език в богослужението и училищата се преживяват от възрожденските елити като натиск към елинизирание. Тъкмо тук църковният въпрос се „превежда“ на езика на националната модерност: борбата вече не е само за литургичен език и епископи, а за легитимно име и статут на общността, за институционална рамка на „народа“ и за права, сравними с тези на другите признати общности в империята (Boneva 2010).

Целта на настоящата статия е накратко да представи Екзархията като на-

ционална институция в представите на българските национални дейци – не само като резултат от църковно-каноничен спор, а като ключов инструмент за национална мобилизация, социална организация и политическо самоосъзнаване.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Изследването е проведено чрез историко-аналитичен и проблемно-тематичен подход. Водещ е принципът на контекстуализация: институционалната история на Екзархията е разгледана в рамките на османската милетна система и на балканските национални движения през XIX век. Използван е сравнителен прочит на: 1) запазени документи, между които са Ферманът от 1870 г., Екзархийският устав от 1871 г. и др.; 2) различен тип изследвания; 3) мнения на възрожденски дейци, отразени в печата от този период. Анализът съчетава институционална перспектива (структура, функции, юридическа легитимност) и дискурсивна перспектива (как националните дейци „мислят“ Екзархията като „общонародна“ институция). За емпирично уплътняване са използвани проверими количествени показатели за просветната мрежа на Екзархията в Македония и Одринска Тракия (брой училища, учители и ученици) като индикатор за реалния ѝ обществен капацитет.

ИЗЛОЖЕНИЕ

След падането на България под османска власт Българската православна църква загубва своята независимост и диоцезът ѝ преминава под ведомството на Цариградската патриаршия като единствен представител на православно-населението в империята („рум милет“), част от което е и българският народ. Първоначално няма опити за асимилация. Но през втората половина на XVIII век всички български владци и други църковни сановници са заменени с гръцки, а българският език в богослужението – с гръцки език. Идеята, родена в средите на фанариотите, за възраждането на някогашната Византия стимулира амбициите на гръцкото духовенство за елинизация на всички православни в империята и стремежа за целенасочена културна асимилация на пробождащата българска интелигенция и буржоазия.

Всичко това поражда спонтанно недоволство и съпротива сред българите, което прераста в организирано движение за църковнонационална независимост, обхващащо всички слоеве на българското общество. Противдействието на Цариградската патриаршия се превръща в сигнал за разгръщане на борба против гръцкото духовенство, оглавена от двамата църковно-народни водачи Неофит Бозвели и Иларион Макариополски. Неин център става Цариград – столицата на Османската империя, в която по това време живее многобройна българска колония. От нейно име те подават прошения до Високата порта с искания за назначаването на българи за епископи и митрополити, за признаването на българския език наравно с гръцкия в училищата и църквите, за фиксиран размер на заплатите на висшите духовници, за построяването на български

храм в Цариград и свободното издаване на български вестници и книги.

Постигнат е и първият успех – през 1849 г. по инициатива на Александър Екзарх и с помощта на Стефан Богориди със специален ферман на българите е разрешено да имат свой храм в Цариград начело с български владика. Храмът приема името на първомъченик и архидякон Стефан в чест на дарителя Стефан Богориди, а цариградските българи се организират в църковна община. Започва да излиза „Цариградски вестник“ под редакцията на Иван Богоров. Успехите на цариградската колония насърчават разрастването на църковното движение, в което се включва и емиграцията в Румъния, Русия, Сърбия (Бонева 2010).

Повратен момент в църковнонационалната борба е т.нар. Великденска акция под ръководството на Иларион Макариополски, който става епископ на цариградските българи. На 3 април 1860 г. по време на тържествената великденска служба в българската църква в Цариград Иларион не произнася името на цариградския патриарх, което според църковните канони означава отхвърляне на неговата власт. Примерът на цариградската колония е последван от българите в цялата страна. Активизира се и униатското движение, предвождано от видния общественик Драган Цанков, което предлага присъединяване към лоното на Римокатолическата църква (Бонева 2010).

Към края на 60-те години на XIX век Цариградската патриаршия фактически загубва реалната си власт в българските земи. Почти навсякъде гръцкият клир е отстранен, а църковната институция преминава в ръцете на български духовници. След подаденото през 1869 г. ново прошение от цариградската община, на 27 февруари 1870 г. е издаден султански ферман, с който българите получават право да възстановят църковната си независимост под формата на екзархия. В диоцеза на Българската екзархия, определен в чл. 10 на фермана, влизат 15 епархии, населени с българи. Същият член постановява в районите със смесено население да се проведе допитване под чия юрисдикция да останат в бъдеще, и предвижда възможност към Екзархията да се присъединят онези епархии, чиито жители – всички или поне две трети от тях – признаят нейното върховенство. Първият църковно-народен събор, който заседава в Цариград от 23 февруари до 24 юли 1871 г., приема Устава за управлението на Българската екзархия (Markova 1989; Temelski 2001).

На 12 февруари 1872 г. Привременният съвет избира за пръв български екзарх Иларион Ловчански – най-възрастния сред българските архиереи. По внушение от Високата порта той подава оставка и на 16 февруари с.г. след нов избор за екзарх е избран Видинският митрополит Антим.

Цариградската патриаршия не признава Екзархията и в края на август 1872 г. свиква църковен събор, който на 16 септември с.г. обявява Българската църква за схизматична, т.е. отлъчена от православието. През 1874 г., съгласно фермана, в Скопско и Охридско се провежда допитване до народа, в което огромното мнозинство от населението пожелава да премине под ведомството на Екзархията. Трябва да се има предвид, че дейността на Българската екзархия в съседните на България страни е силно подценявана или приписвана на другите

църкви, а в някои от тях изцяло отричана и определяна като „завоевателна“ и „асимиляторска“. Това и обяснява липсата на публичност на запазени сведения за дейността на Екзархията (Markova 1989)

До Освобождението през 1878 г., в отсъствието на българска държава Екзархията е институцията, която ги обединява, представлява ги и пред османската власт и външния свят, ръководи техните религиозни и просветни дела и съдейства за политическото и културното им израстване. В хода на църковната борба те натрупват обществен опит и национално самочувствие, необходими условия за тяхното национално освобождение и утвърждаване (Markova 1989).

След обявяването на Руско-турската освободителна война, през април 1877 г. по искане на Високата порта екзарх Антим I е свален от поста си и изпратен на заточение в Ангора (дн. Анкара) заради защитата на българите пред международната общественост след потушаването на Априлското въстание. На 24 април с.г. избирателен събор в Цариград, в който влизат трима митрополити и 13 миряни, избира и провъзгласява за нов екзарх Ловчанския митрополит Йосиф (1840–1915). След Освобождението на България (1878) Екзархията продължава да съществува и функционира в съгласие с учредителния ферман от 1870 г., със седалище в Цариград. Въпреки противодействието на турското правителство, по настояване на руския посланик в Цариград нейната юрисдикция се простира както върху територията на васалното Българско княжество, така и върху полуавтономната Източна Румелия (до 1885 г.) и върху останалите в пределите на Османската империя земи, населени с българи екзархисти. Така и след възстановяването на българската държава през 1878 г. Екзархията продължава да крепи националното съзнание на македонските и тракийските българи. Всички действия, с които Княжеството се утвърждава външно и официално като независима държава, отдалечават българите в Цариград от нея. Те нямат български паспорти, съгласно разпоредбите на международните договори и на двустранните споразумения до 1925 г., и остават султански поданици. Екзархията е тази призната от турските власти институция, която е призвана да защитава интересите им като османски поданици, и на нейното представителство те разчитат по време на Турската република (Temelski 2001).

Турската власт я третира като турскоподанно учреждение, създадено с правителствен акт (ферман), за обслужване на духовните нужди на поданиците – православни българи. Следователно Екзархията има устройството и правоспособността на юридическо лице. Тя не попада под обикновените критерии на вътрешното право относно различните сдружения и учреждения с ограничена сфера на действие в областта на благотворителността, социалното подпомагане и др.

По своя характер, мащаби и последици църковното ни движение е специфично българско явление, единствената проява на националната ни революция, която няма паралели във възрожденската история на останалите балкански народи. Характерно за България е, че в това движение вървят редом миряни и духовници, под лозунги светски и национални, а не само религиозни. Без как-

вито и било колебания можем да наречем Екзархията национално обществено-политическо представителство на българския народ в борбите за решаване на националноосвободителния въпрос. Най-важната нейна функция е нейният принос за националното обединение, за подема на националната идея, изобщо за българския национален въпрос. Признаването на българската нация като отделен и равноправен член на православната общност в Османската империя е главната цел на дългогодишно народно движение. Неговият плод – Екзархията, е тържество на националната идея за самостоятелна църковна и национална държава.

Освен духовна, Екзархията развива и мащабна просветна дейност, като отваря множество църкви и училища в местата с българско население. С помощта на българската държава тя издържа класните училища и гимназии, както и пансиони към тях. Например само в Одринската епархия тя открива над 1373 училища, като Одрин се превръща в основен училищен център за българите не само от Одринския вилает, но и от Македония и Княжество България (Temelski 2001).

Екзархийското управление е интересно и като пръв модел на българското администриране. Макар че се проявява в специфична област, то безспорно е показателно за равнището на социалния организъм и е школа за натрупване на управленски опит. Екзархията има основен принос за утвърждаване на българската национална идея в Македония и Одринска Тракия, които остават извън пределите на новосъздадената българска държава. Тя успешно използва религията за етническа и национална мобилизация. Чрез създадените тогава много български училища, чрез новообособилите се или заздрави стари български общини, чрез активно действащите екзархийски наместничества българите в Македония и Одринска Тракия най-категорично заявяват своята национална принадлежност. Така, освен религиозно-просветни и социални цели, Екзархията изпълнява и чисто политически задачи.

Организирането на Българската църква става повод за идеологически дискусии по въпроса за характера на общонародните институции и тяхното управление, за перспективите пред българското общество. В тези обсъждания са ангажирани изявени обществени дейци и публицисти, широки народни среди в Цариград и в провинцията, емигрантски среди в Румъния и Русия. Въпросите как трябва да бъде устроена Екзархията, какво да е нейното предназначение, от какви принципи да се ръководят управляващите я, се превръщат във фокус, същевременно и вододел на двете основни идейно-политически концепции – демократичната и консервативната (Boneva 2010).

Тук стигаме до основния въпрос, който разделя българския революционен демократизъм от еволюционизма. За революционните демократи главната и непосредствена цел е чрез въоръжена борба да се възстанови българската държавно-политическа самостоятелност. Те преценяват легалните прояви като полезен и необходим етап в подготовката за всенародна революция. Нещо повече. Л. Каравелов, който след Г. С. Раковски най-плътено се интересува от

проблемите и хода на църковнонационалното движение през 60-те години и точно оценява неговото значение за общобългарското съзряване, през 1872 г. заявява: „Свободата не ще екзарх – иска Караджата“¹.

Според политическото кредо на дейците, които са за еволюционно развитие, усилията трябва да бъдат насочени към подобряване на положението на народа, към просветно-културното му издигане, към икономическо възможване и национално сцепление. Но всичко това трябва да стане в рамките на османската система.

Преди всичко се разчита, че чрез Екзархията ще се разширят и укрепят вътрешната автономия, самоуправлението и ще се увеличат гражданските и политическите права на българите като равноправни с мюсюлманските поданици на Османската империя. На второ място е убеждението, че под крилото на Екзархията и в границите на империята най-безболезнено и успешно може да се реализира и да се запази българското национално единство. Защото от едно преждевременно освобождение биха се възползвали съседните балкански държави, които имат аспирации към части от българските земи.

Тези и подобни съображения формират политическата концепция на просветителския кръг, представен с най-активните си дейци и печатни органи в Цариград – центъра на българския легален живот, обединени през 70-те години около Екзархията. Дали можем да кажем, че техните виждания се оказват ограничени и исторически безперспективни? Защото българският еволюционизъм до голяма степен залага на обновление чрез реформите, които османското правителство било под натиска на легалната съпротива, било по дипломатически път от страна на Великите сили трябва да провежда. Опитът обаче показва, че всички реформени акции са половинчати и палиативни.

Екзархията и като образование, и като статут, и като действащ персонаж е възпъщение именно на еволюционизма. Реакцията ѝ срещу концепциите и действията на революционерите не може да не бъде враждебна. С присъщото си неверие в успеха на революционните начинания тя ги окачествява като авантюра, която пряко и косвено нанася удари върху постиженията на легалната борба. Това е основният принципен мотив на отношение на Българската екзархия към революцията.

Крахът на реформистките представи настъпва при потушаването на Априлското въстание. Отношението на властите към въстаналите и особено към неучаствалото в бунта население поставя на изпитание убежденията и патриотизма на мнозинството от легалните дейци.

След преживените две национални катастрофи – Междусъюзническата и Първата световна война, екзарх Йосиф е принуден да премести седалището на Екзархията в София, като оставя в Цариград Екзархийско заместване. След неговата смърт на 20 юни 1915 г. нов екзарх като глава на Българската църква не е избран в продължение на цели 30 години. Църквата се управлява от наместник-председатели на Св. Синод.

На 21 януари 1945 г. за български екзарх е избран Софийският митрополит

Стефан. На 19 февруари 1945 г. е вдигната и схизмата, която цели 73 години тегне над Българската православна църква. Така тя получава признание за пълна независимост (автокефалия). На 8 май 1953 г. в София е открит Третият църковно-народен събор и на 10 май 1953 г. Българската православна църква официално е провъзгласена за патриаршия, а за патриарх е избран Пловдивският митрополит Кирил.

С това не завършва животът на Българската екзархия. Нейното проявление, макар и не като организационна структура, се запазва в Истанбул. Там съществува до наши дни българска църковна община, която от 1950 г. се ръководи от църковно настоятелство, наследник на регистрираната през 1936 г. Фондация на православните църкви на Българската екзархия. От 1953 г. Настоятелството е признато за юридическо лице с право да управлява имотите на Българската екзархия. Като избран орган на общността, Настоятелството ръководи църковните дела, стопанисва и поддържа културно-историческите паметници и имоти, осъществява връзките с турските власти, Вселенската патриаршия и Българската православна църква, ръководи културния и социалния живот на общността. Дейността му е подкрепяна всестранно от българската държава. Основната дейност на Настоятелството е за запазване на българското национално съзнание и идентичност на останалите в Истанбул българи и опазване на културно-историческите паметници на Екзархията и българската държава в Истанбул и Одрин. Българската екзархия остава в историята като водеща сила в българския духовен живот и с грижите си за религиозните и образователните институции за дълъг период от време съдейства за утвърждаване на националното съзнание, за съхранение на националната идентичност на българите в Македония и Тракия.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Исторически погледнато, Българската екзархия надхвърля рамката на чисто църковна институция. Тя е възприемана като юридически признато общо-народно представителство, което „превежда“ националната идея на езика на институциите: прави възможни общностното самоуправление, публичността, просветната мрежа и административния опит, без които модерната нация трудно би консолидирала устойчиви структури. Ферманът от 1870 г. и Уставът от 1871 г. са не само „учредителни документи“, а основа за национална карта и мобилизационни механизми – особено в спорните региони на Македония и Одринска Тракия.

Идейните конфликти, които възникват между възрожденските ни дейци и са породени от първите стъпки, показват, че Екзархията е и поле на политическо въображение: за едни тя е недостатъчна спрямо задачата за свобода, за други – необходим инструмент за автономия и национално единство. Историческият резултат е парадоксален, но ясен: независимо от критиките Екзархията се утвърждава като ключов фактор на българската национална институционализация през XIX век и оставя дълготраен отпечатък в културната памет и

в практиките по опазване на наследството – включително чрез съвременните структури на българската православна общност в Истанбул.

Благодарности: Настоящата публикация е свързана с научноизследователски проект на тема „Българите на Балканите отвъд граница след 1878 г. Кодът за оцеляването“, подкрепен от Фонд „Научни изследвания“ към Министерството на образованието и науката на Република България, Договор № КП 06 Н70/2 от 13.12.2022 г.

БЕЛЕЖКИ

¹ Свобода. (1872, 22 април). № 45.

ЛИТЕРАТУРА

БОНЕВА, В., 2010. *Българското църковнонационално движение 1856–1870*. Велико Търново: Фабер.

МАРКОВА, З., 1989. *Българската екзархия 1870–1879*. София: БАН.

ТЕМЕЛСКИ, Хр., 2001. *Църковно-народният събор 1871 г.: Документален сборник по случай 130-годишнината от Първия църковно-народен събор*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.

REFERENCES

BONEVA, V., 2010. *Balgarskoto tsarkovnonatsionalno dvizhenie 1856–1870*. Veliko Tarnovo: Faber.

MARKOVA, Z., 1989. *Balgarskata ekzarhia 1870–1879*. Sofia: BAN.

TEMELSKI, Hr., 2001. *Tsarkovno-narodniyat sabor 1871 g.: Dokumentalen sbornik po sluchay 130-godishninata ot Parvia tsarkovno-naroden sabor*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.

**THE EXARCHATE AS A BULGARIAN NATIONAL INSTITUTION
(155 YEARS SINCE THE ESTABLISHMENT OF THE BULGARIAN
EXARCHATE AND 80 YEARS OF AUTOCEPHALY
OF THE BULGARIAN ORTHODOX CHURCH)**

Abstract: *The text examines the Bulgarian Exarchate as a national institution in the perceptions and political projects of Bulgarian national activists during the nineteenth and the first half of the twentieth century. It traces the key stages in the genesis of the church-national movement within the framework of the Ottoman Rum Millet system, its institutionalization through the firman of 27 February 1870, and the adoption of the Exarchate Statute (1871). The focus is placed on the dual nature of the Exarchate: on the one hand, as a canonical ecclesiastical structure, and on the other, as a form of all-national representation legitimized by the Ottoman authorities, concentrating educational, cultural, and (de facto) political functions. In conclusion, the text argues that the Exarchate became a key instrument of modern Bulgarian national mobilization, and that its historical presence continued even after the institutional transformation of the Bulgarian Orthodox Church.*

Keywords: *Bulgarian Exarchate; church-national movement; Ottoman Empire; national identity; education; schism*

Prof. Boryana Buzhashka, PhD

ORCID 0000-0003-3100-308X

University of Library Studies and Information Technologies

E-mail: b.buzhashka@unibit.bg

ЦЪРКОВНИЯТ ВЪПРОС, РАЗГЛЕДАН КАТО НАЦИОНАЛЕН ОТ ПЕТКО СЛАВЕЙКОВ ВЪВ В. „МАКЕДОНИЯ“

Боян Аспарухов

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: Целта на това изследване е да разкрие идеите на Петко Славейков за решение на църковния въпрос като част от националните стремежи на българите за културно-просветно и народностно обособяване в рамките на Мизия, Тракия и Македония. За целта е разгледано и анализирано публицистичното наследство на големия възрожденец от страниците на в. „Македония“, където са изложени неговите културно-исторически доводи за правото на българите на независима Църква, демократичните му идеи за устройството ѝ и виждането му как това да се постигне, докато се работи паралелно за всеобща просвета сред българите. Творчеството на Петко Славейков, неговият обществен и политически живот са широко и многократно разглеждани на изследователското поле, но разбираният от него църковен въпрос като общ национален проблем, който не може да се решава независимо от въпроса за развитие на просветата сред българите, не е бил обект на самостоятелно изследване.

Ключови думи: Петко Славейков; Възраждане; Македония; църква

ВЪВЕДЕНИЕ

Църковният въпрос е изследователски проблем, обхващащ събитията в един период от над 30 години. Може да се каже, че най-подробен източник за неговото изследване е българският периодичен печат, особено този в Цариград, който се развива като културен феномен именно покрай църковните борби на българите. Сред всички вестници, излизали в турската столица, „Македония“ се утвърждава като народна трибуна, от която Петко Славейков и неговите съмишленици разглеждат въпроса. Приел за необходимост в своята обществена дейност просвещението на българите, освен преките събития в Цариград около действията на българите, Славейков разгръща на страниците на „Македония“ историята на сложните културни отношения между българи и гърци, набляга на необходимостта от широко навлизане на просветата в българския живот и развитието на книжнина, утвърждаваща българските културни традиции, а също така широко пропагандира републиканските и демократични идеи, които според него трябва да залегнат в устройството на Българската църква и на бъдещата свободна държава. От самото име на вестника се разбира, че програмната му политика е адресирана преди всичко до българите в Македония, които по онова време изпитват най-силно влиянието на гърцизма. Радетел за обединението на българите в тяхното етнокултурно ойкумене, Славейков разбира църковната борба като общонационално усилие за опазване на културна и народностна идентичност на българите.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Така поставен, проблемът предполага изложение в три изследователски посоки: първо, самият църковен въпрос като феномен и исторически процес в дългата сага на националната борба за освобождението на българите; второ, развитието на вестникарството, което произтича пряко от църковната борба на българите като средство за ефикасно ретранслиране на обществени идеи както между различните фракции сред българите, така и между българите, от една страна, и Вселенската патриаршия и турското правителство, от друга. Последната, трета посока е тази, в която Петко Славейков развива своите идеи като просветител и революционер в своя вестник „Македония“ за решение на църковния въпрос.

РЕЗУЛТАТИ

Публицистичната и обществена дейност на Петко Славейков в църковните борби е обект на внимание сред много изследователи. Въобще ролята на големия възрожденец в църковната борба е ключова и присъствието му е постоянно и задължително в изследванията по темата. Боян Пенев, в капиталния си труд „История на съвременната българска литература“, се спира върху характера на в. „Македония“ и идеите, които Славейков пропагандира, констатирайки, че никой вестник преди „Македония“ не си е поставял такава сложна и пълна с отговорности задача – да внушава на народа нравствено-политически принципи и да създаде сред българите обществено мнение (Penev 1977, p. 346).

Михаил Арнаудов смята, че програмата на в. „Македония“ има предвид гражданските и културните интереси на целокупното отечество (Arnaudov 1969, pp. 292–306).

Пантелей Зарев, смятайки, че Славейков хвърля основните си сили в църковната борба и просветното дело, разбиранията за които излага основно на страниците на в. „Македония“, посочва, че още в края на 60-те години на XIX век големият възрожденец започва да разбира, че църковната борба е само временна спирка по пътя напред, а когато вижда, че Българската църква попада под влиянието на заможните слоеве, а духовниците следват свои користни цели, той се разочарова и оттегля (Zarev 1986, pp. 37–92).

Много по-живо, като един от най-дейните участници в цариградските събития около борбата за църковна независимост през 60-те години, Славейков е представен от Тончо Жечев. Въпреки че се спира на дълбочината на идеите в някои от най-силните статии на Славейков, излезли в „Македония“, изследователят е ангажиран много повече да ни представи образа на един неуморен народен трибун, който не се задоволява само с писане, а участва дейно във всяка делегация и всяка политическа демонстрация, и чиято голяма драма е постепенното му изолиране от църковната борба поради демократичните му разбираня (Zhechev 1995).

ИЗВОДИ/ДИСКУСИЯ

Борбата на българите за независима църква е процес, който се заражда в самото сърце на българската народност и добива известност като „църковен въпрос“. Поради своето комплексно естество този въпрос има политическо, религиозно, историческо, буржоазно и революционно измерение. В разбиранията си за неговото решение интелигенцията ни се обособява в два политически лагера – на „млади“ и „стари“, повечето от които израстват като политици и продължават народните борби и след Освобождението. Преди всичко църковният въпрос е първата значима общобългарска кауза от национално значение.

Усилията на цял един народ да се обособи като независим по отношение на своето църковно изповедание, да излезе извън сферата на духовно и политическо влияние на Вселенската патриаршия с нейните универсалистски претенции за неограничено господство над източните православни народи, създават конфликт, който натоварва допълнително и без това сложната политическа конфигурация на силите в Европейския югоизток. В тази политическа обстановка, в която исторически Османската империя се разпада бавно и вследствие на това поетапно намират своето културно обособяване и политическа независимост от господството на турците балканските народности, започва и борбата за свобода и независимост на българите. Тази борба за пръв път добива национален характер, когато назрява решението на църковния въпрос, който в същността си е въпрос за опазване и признаване на българската народностна и културна идентичност.

Църковният въпрос е онова усилие, което осъзналата своята културна идентичност, различна от другите народност на българите решава да направи, като се откъсне от доминиращото влияние на гръцката култура и конкретно от властта на Вселенската патриаршия. Желанието на българите да се черкуват на свой език и да имат свои, излъчени от тяхната народност църковни йерарси, се изостря особено силно около средата на XIX век, когато корупцията в структурите на управление на Вселенската патриаршия се превръща в трудно поносима социална тежест за православните поданици на Османската империя. Особено чувствително реагират българите, за които споменът за своя църква, макар и подчинена на гръцкия патриарх – епископията в Охрид, е още жив.

Широкият обществен резонанс около този проблем съвсем естествено предизвиква и силно увеличаване на броя на възрожденските вестници. Както смята Боян Пенев, българската публицистика и периодичният ни печат възникват в тясна връзка с развитието на църковната борба (Penev 1977, p. 115).

Вестникарството се развива от нуждата да се популяризират идеите на националната борба, в частност църковната. Постепенно назрява необходимост от използване на подходящо средство, носител на информация, с което българинът да се държи в течение на въпросите, свързани с неговите национални интереси, и най-вече да се намери средството, с което той да бъде въввлечен за участие в обществена дейност. Технологията на печатна комуникация се оказва най-ефикасното средство за навременно масово осведомяване на общест-

веността за ежедневните събития, чиято динамика е особено интензивна през периода на 50-те – 60-те години на XIX век.

Самото естество на църковната борба – да се оказва политически натиск върху ръководството на Вселенската патриаршия и принуждаването ѝ да даде на българите право на църковна независимост, я ситиуира в Цариград. Съвсем естествено, вестникарският живот, периодичният ни печат се развиват именно в столицата на империята, където се сблъскват интересите на трите страни, замесени в тази политическа криза около църковния въпрос – представителите на българската народност, ръководството на Вселенската патриаршия и османското правителство.

Превръщането на Цариград в люпилня за български вестникари се обуславя и от обстоятелството, че турската столица е градът с най-многочислено българско население в цялата империя. Там резидират и организациите на българските търговци и занаятчии, които осигуряват материална подкрепа за българската интелигенция, която започва да издава вестници.

Не на последно място е и обстоятелството, което Б. Пенев посочва, че в Цариград още от 40-те години на XIX век има печатница с български букви (Penev 1977, p. 117).

Поради факта, че църковният въпрос се разисква и решава предимно в Цариград, в османската столица се оформя кръг от публицисти и книжовници, които се „специализират“ преди всичко в проблематиката на този въпрос. Условията, в които издават вестници, се различават от тези, които съществуват при печатането на български вестници в Сърбия и Влашко, където поради известното разстояние от турската столица и радвайки се на повече свобода, българските общественици се ориентират към пропаганда на чисто революционни идеи и действия. Близостта до централната власт в Османската империя и в непосредствено съседство със седалището на Вселенския патриарх принуждават българските вестникари там да действат по-дипломатично, да ласкаят понякога против чувствата и съвестта си властта и да изказват мисълта си завоалирано и по косвен път.

Така според установилите се обстоятелства онези български интелектуални кръгове, занимаващи се с публицистична, редакторска и издателска дейност в Цариград, в голямото си мнозинство принадлежат идейно към клона на народни възрожденски дейци, наречени „просветители“ или „еволюционисти“, които проявяват най-широка обществена активност именно в църковната борба. Те виждат, че гръцката елинизаторска политика все повече застрашава съществуването на българската националност, че българският език е изложен на жестоко преследване от страна на гръцкото духовенство и че гръцкият език започва да измества българския не само в църквата и училището, но и вън от тях (Penev 1977, p. 142).

Просветителите вярват, че една самостоятелна Българска църква може да се противопостави на асимилационната политика на Вселенската патриаршия, да гарантира свободното използване на българския език при църковните обре-

ди и в училищата и да създаде условия за по-нататъшно развитие на духовните сили на българския народ. Според тяхното схващане гърците са по-опасният враг от турците (Ibid).

Според другата част народни дейци, проповядващи радикални мерки и незабавна революция, макар и също пряко участващи чрез просветна и културна дейност в църковната борба, решението на въпроса трябва да дойде едва след като се постигне националното освобождение на българите.

Личността на Петко Славейков, в цялата си феноменална сложност, намира своето най-активно обществено проявление именно в църковната борба. Той принадлежи на поколението, за което просвещението на българския народ е първата и най-важна обществена задача. Роден в сърцето на Балкана, където най-трайно се запазва българският народностен и културен субстрат, той отдава целия си живот на просветителска дейност. Както пише Боян Пенев, за Славейков е било вътрешна необходимост „да създава художествени произведения, да изразява свободно своите чувства в отмерени звучни стихове, да разкрива в поетическа форма всичко онова, което вълнува неговата душа“ (Penев 1977, р. 322).

Пантелей Зарев го сравнява с големия просветител на Европа Жан-Жак Русо и с идеите му за лична свобода и свободно развитие на индивида. Без задължително да е познавал творчеството на големия френски философ, Славейков мечтае за нравствено издигане на личността, а чрез него и за самоосъзнаването и възпитаването на народа (Zarev 1986, р. 44).

Разбиранията му, от една страна, го приобщават към обществото на възрожденските интелектуалци – просветители, макар и неспокойният му дух често да преминава в революционни периоди, които се редуват с моменти на бавна и систематична работа по просветителството на българите. От друга страна, републиканските и буржоазно-демократичните му идеи го поставят в лагера на „младите“ сред цариградските дейци, по отношение решението на църковния въпрос.

Освен че свързва името си с първите по-ценни поетически постижения в новата българска литература, продължава просветителската традиция да се пишат басни, с които да се пробуждат нравствените чувства на българите и да се подпомага процесът на формиране на преценка за добро и зло, Славейков не остава безучастен към публицистиката, която се кове и разгръща своя потенциал именно в десетилетието на църковноосвободителните борби на българите – 60-те години. Още Боян Пенев посочва, че извор за Славейковото наследство като общественик и идеолог е именно неговата публицистика (Penев 1977, р. 130).

„Македония“ е най-умело списваният вестник по онова време, по преценка на Боян Пенев, показващ най-голямо съзнание за потребностите и интересите на българската народност (Ibid). От всички цариградски вестници той взема най-живо участие в църковната борба (Ibid). В редколегията му, освен Петко Славейков, блестят имената и на Тодор Икономов, Гавраил Кръстевич, митрополит Григорий, Марко Балабанов, екзарх Йосиф, Светослав Миларов.

С идеите и разбиранията за проблемите на съвременното, които пропагандира, вестник „Македония“ се нарежда в революционното крило на просветителите, в партията на „младите“. Славейков води политиката на вестника в остра конфронтация както с Вселенската патриаршия, така и с крилото на униатите сред българите.

„За нас е невъзможно ни на гърците да ся подчиним, ни на други неправославни да ся присъединим, освен ако турят ножът на гръклянът ни, но и в такъв случай ний вярваме, че ако не сички, то по-много от българите ще предпочетат безмълвната смърт, а ни едно от горните две“

(Slaveykov 1980, p. 342).

Тази категоричност идва от дълбокото разбиране на Славейков, че българите нямат нищо по-свято от вярата и нищо по-мило от народността си, които те наследяват от праотците. Той е категоричен по отношение на принадлежността на българите към православието.

Славейков вижда, че униатите искат да заместят православието с „онова най-гибелното за нашата народност влияние на римо-католическия дух“. Той ги нарича „заблудени наши съотечественици“, които лекомислено са се отказали от бащината си вяра и затова нямат право да представляват целия българския народ в прошения и адреси до правителството. Самозвани представители и шарлатани, които са потъпкали своето достойнство пред лицето на света, за Славейков те са излезли вън от нашето общество и съставляват част от отделна община, която не може вече да участва в развитието на образованието и черквата. Според него те не могат да говорят от името на православните българи, защото са изгубили доверието на народа, отричайки се от неговата православна вяра (Slaveykov 1980, pp. 436–439).

Зад нежеланието на Вселенската патриаршия да даде на българите права за независима църква, Славейков вижда целенасочена политика за претопяване на българската народност. Самото обстоятелство, че българските свещеници са принудени да четат Евангелието на гръцки език, влиза в конфликт с либералните му разбираня. За общественик, който е прегърнал свободата като идеал, е трудно да живее с мисълта, че друга народност управлява духовния живот на собствения му народ и го представлява пред света. Той вижда гръцките духовници като инструмент за постигане на тяхната „Голямата идея“ („Мегали идея“) и се противопоставя на политиката им, популяризирайки демократичните идеи за правото на всяка народност на свое вероизповедание. Излизането вън от политическата и духовната опека на Цариградската патриаршия според Славейков дава възможност на българската народност да се представи пред света със свой, различен от гръцкия културен облик. Той схваща този акт като възможност за българите да се обособят като отделна народност, която има право на свой политически и културен живот. Славейков развива тази идея, така че тя да не влиза в конфликт нито с догмата на православието, нито с османската държава, чиито поданици са българите.

Първоначално той критикува Патриаршията, че не желае да се съобрази с

фундаменталния принцип на християнската вяра, а именно че всички сме равни пред Бога.

Славейков осъжда отношението на гръцките духовници, които се представят пред останалите православни народности като привилегирован народ в християнската общност:

„Те като народ имат право да имат една независима черква и едно устроено духовенство за служението ѝ, защо ний да сме лишени от това? Ако тези са природните привилегии на всичките народи, защо ние да сме подчинени на гръцката черква и нашите черкви и общини да ги управлява едно по-горно духовенство? Ако тай черква е и наша, защо гръцкото духовенство да изключва народният наш елемент от управлението ѝ?“
(Slaveykov 1980, pp. 357–361).

Славейков добре познава типичните за гръцката народност претенции за културна изключителност, от които произтича нежеланието на гръцките владици да припознаят българите като равни и достойни сами да организират богослужението си. Той надмогва чувството за културна малоценност, умело подхранвано от гърците, и се превръща в говорител на целия български народ, представящ законните му права на културно и народностно обособяване.

Според него Патриаршията е длъжна да се съобрази и да приеме в управлението на „православните наши черкви и общини“ българския клир, който да бъде избран пряко от епархиите, които ще управлява, да има място в Св. Синод при Вселенския патриарх и да се зачита мнението му по въпроси, засягащи православните ни църкви и общини (Ibid). И бърза да ни увери в законността на тези искания чрез възможността те да бъдат облечени в законова форма, „защото ние не желаем без нужда да постъпваме въвн от началата и далеко от духа на православната черква“ (Ibid).

Славейков посочва, че с господстващото си положение Патриаршията докарва до състояние на унижение и църковно робство по-голямата част от православната общност – българите, които са най-многобройната народност в европейските владения на Османската империя:

„Пет милиона народ стене и вика, а тя [Патриаршията] се не обръща към него, не чуе гласът му, не ся погрижва да удовлетвори праведните и законните му желания, а за 500 гърци в Пловдив и за 50 души гъркомани в Прилеп побърза да ся постарает за удовлетворението им в ущерб на българите и като на инат, защото сме и искаме да ся казуваме българи“
(Slaveykov 1980, pp. 109–111).

От страниците на в. „Македония“ Славейков отстоява правото на българите да имат своя самостоятелна Православна църква, управлявана от български клир в онези области, в които населението в огромния си процент е българско по народност. Той ясно посочва, че тези области, в които се говори български език и произходът на населението им е също български, са Мизия, която той

нарича България, Тракия и Македония (Slaveikov 1980, pp. 382–385). И макар сред тях да се намират такива, които са изгубени в „гръцката мъгла“, той ги нарича „еднокръвни и единословни братя“ и великодушно оставя на тях отговорността да разсъдят какво ги е разединило от българската народност (Ibid).

Отстояването на правото на българите да употребяват собствения си език по време на богослужение в българските църкви в областите, които попадат в териториалните граници на съществувалата някога Охридска архиепископия, онези същите граници, които начертава в нови времена пръв Паисий Хилендарски, обединява църковната борба с борбата за утвърждаване на българска просвета, които в Славейковата публицистика са два взаимносвързани проблема, част от голямата тема за отстояване на българската културна идентичност като гарант за бъдещо свободно културно и политическо развитие. Правото на вероизповедание на собствен език, както и развитието на образование на български език са двете големи национални цели, които Славейков развива на страниците на в. „Македония“. Постигането им влиза в остро противоречие с политиката на Вселенската патриаршия, която той вижда като основен инструмент на гръцката културна политика, чиято крайна цел е реализацията на Мегали идея, или възстановяване на някогашното културно господство и духовна власт на гърците над всички останали православни народи, в традициите на византизма, което за българите е фатално. Славейков предлага програма за излизане от асимилаторската политика на гърците, изразяваща се в реализацията на две задачи: 1. Развитие на свое „частно образование“ на общинско и областно равнище; 2. На основата на „частните образователни дружества“ развитие на общобългарско образование (Ibid). Под „частни образователни дружества“ Славейков разбира български, независими, т.е. различни от съществуващите към момента места за просвета, където образованието да се провежда не на гръцки, а на български език и да не бъде администрирано от турската власт. Високото просвещение, смята той, ще ни освободи от чуждото влияние, а когато това се случи, то ще стане общодостъпно за всички българи. Тук Славейков засяга оня проблем, който започват да осъзнават след един определен етап голяма част от българските просветители и революционери, а именно че духовното развитие на българите не може да продължи без реализация на самостоятелна, не подражателна, а чисто българска културна политика:

„Само от семето, което бащи и братия ни остава наследство и го имаме в ръка, да гледаме от него да отвъдим особен плод и особен ще го направим с влиянието на своя характер, своят народен дух, на своята цел в образованието“
(Ibid).

Призивът на Славейков за развитие на образование, възплътило българския народностен характер и народен дух, който е различен от духа на другите народи, и на своя културна цел говори ясно, че авторът разбира колко належащо е българската народност да култивира представата за свой национален облик, свой културен профил, своя неповторима идентичност, която е отворена да изпитва външни културни влияния и продължава да има достъп до чужди об-

разователни институции, но в тази собствена култура трябва, както казва той, да изливаме преди всичко своите особености. Особено внимание Славейков обръща на книжнината, която не трябва да бъде невръстно отроче на гръцката, „нито сподирница на коя да е друга книжнина“ (Ibid).

Българският език не трябва да следва в своето развитие чужди образци. Славейков призовава за повече самостоятелност на културното поле и търсене на модели в нашия собствен живот, а успехът и прогресът в образованието и културата той вижда като резултат на лични усилия и самостоятелна работа по пътя на духовното развитие.

Тук се усеща най-ясно маята, с която е замесен Славейков. Той е типичният просвещенец, радетел за постепенното общо културно развитие на целия български народ, устремен към етапа на просветен народ, в който той вижда основание за образуване и съществуване на силна, самостоятелна, свободна държава.

Като първа стъпка от реализирането на своята програма Славейков вижда създаването на български училища във всеки град и всяко село в областта Македония, „тази класическа земя за българската и въобще за славянската книжовност“, „за да се изкорени гъркоманията“. Според Славейков въвеждането на българския език в образованието там е най-правият път към просвещението. Той признава достойнствата на гръцкия език, не отива далече в отрицанието си, както това прави Раковски, но е убеден, че вместо проводник на просвещението гръцкият е за нас проводник на невежеството, тъй като възпитава у българите чужди за тях идеи и идеали. Въвеждането на българския език в образованието ще доведе до развитието на последното и до обогатяване на българската книжнина, а учебните дружества следва да улесняват написването и издаването на учебни книги от всички клонове на науката.

Славейков пише това с ясното съзнание за цивилизаторската роля на българите, които именно чрез своя език просвещават цялото славянско племе и го правят съпричастно към християнската култура, а „нашите съотечественици солунски братия и славянски учители“ създават една общославянска епоха и нейното възраждане е императив за Славейков, неотменима потребност за духовното ни развитие и опазване на българската народност (Slaveykov 1980, pp. 382–385).

Голяма е радостта на Славейков, когато българите от Охрид, Прилеп, Битоля, Велес, Скопие, Струмица, Поляна, Неврокоп, Самоков, Кюстендил и Дебър изпращат общи прошения до турското правителство за отделянето си от Патриаршията и се присъединяват към българите от Тракия и България (Мизия) за решението на българския въпрос и за устройството на Българска църква. Славейков отдава заслугата за това на силата на народното чувство у българите в Македония, които постепенно се присъединяват към църковната борба, водена от другите две области – Мизия и Тракия (Slaveykov 1980, pp. 388–391).

Славейков счита, че въпросът за устройството и реда в българските училища не трябва, а и не може да се решава извън църковния въпрос и без участието на българското духовенство.

В представите на Славейков борбата за образование и просвещение въоб-

ще е пряко и неразривно свързана с църковната борба. Той приема просвещението за най-велик завет на българския народ, но неговата реализация не може да се осъществи без българските духовници. Той вижда духовенството много по-близо до народа. Неговото влияние се разпростира „от люлката до гроба, а че и отвъд гробът с душите им“ (Slaveykov 1980, pp. 458–464). Това влияние е много по-силно от влиянието на което и да е правителство. В духовниците Славейков вижда най-способните служители на просвещението, те са и постоянните проводници на образование. И това е традиция, започнала у нас още със славянските първоучители св. св. Кирил и Методий и продължила с техните ученици. Въобще Славейков е наясно, че учител и духовно лице се припокриват напълно през Средните векове, особено що е отнася до двете български средновековни държави, а тази традиция продължава и в нови времена, защото този, който „открехна пак зазиданите врата на народното ни образование“, е пак свещеник – Софроний Врачански (Ibid).

Славейков хвърля своите главни сили в просветата и в църковната борба, вярващ дълбоко в стойността на нравствения пример и на вътрешната духовна свобода, но както пише П. Зарев, още в края на 60-те години той започва да разбира, че църковната борба е само временна спирка по пътя напред, че Българската църква, попаднала наскоро под влиянието на заможните консервативни слоеве, е по-скоро символ на празнотата и неподвижността, отколкото на напредъка (Zarev 1986, p. 46).

Навръх тържествения ден 28 февруари 1870 г., когато след десет години непрестанна неравна борба най-накрая е получен султански ферман за независима Българска църква, във в. „Македония“ излиза статия, задаваща въпроса: „Какво ще правим сега?“. В променената обстановка просветителите се изправят пред една може би неподозирана реалност – същността на самите себе си. „Началството е, което изважда вътрешния човек наяве“, казва Славейков и пръв отваря страницата на едно разочарование, което Тончо Жечев нарича „преображение“, имайки предвид жестоката житейска истина, че в един момент довчерашните борци стават властници, а робите се превръщат в господари (Zhechev 1995, p. 274). Изследователят посочва, че времето след издаването на фермана до избирането на българския екзарх става праобраз на българските партизански страсти, които се развихрят по-късно в свободна България.

Вестник „Македония“ е силно ангажиран с тези събития и в тях Славейков и кръгът около него оформят ядрото на партията на „младите“ и отварят първата страница от една дълга политическа разпра, която става същностна характеристика на политическия живот в Третата българска държава.

В няколко поредни броя на „Македония“ излиза публикацията „Належащи размишления“, в която Славейков разсъждава върху съборността на Източната православна църква и единоначалието в Римокатолическата, отбелязва спецификите на различните национални църкви на Изток, пречупвайки ги през народностния характер, като за българите смята, че най-удачно е синодалното устройство (Slaveykov 1980, vol. VI, pp. 411–451).

Съзнаващ онова първично разделение между властващи и подчинени, от което е заплашена и устройващата се независима Българска църква, Славейков предлага да се изработи устав, според който да се устрои ръководно тяло – Свети събор, който да се занимава изключително с църковните дела, членовете на който да заемат длъжностите си за определен мандат, а за управлението на чисто гражданските дела да се устрои един обществен съвет. Това фактическо разделение на духовната от светската власт Славейков предлага да се провежда и на по-ниско административно равнище в съответни епархиални свещенически и мирски съвети, а всички те да произлизат от волята на българския народ (Ibid).

Излагайки демократичните си виждания в този смисъл, Славейков загатва и голямото си опасение от възможността да останат излъгани народните надежди: *„Ние никога не веруваме, че нашите старци са ся старали да развалят, за да седнат на фенерската власт. Никога не веруваме, че те видяха и разкриха раните, които направи Фенер на народът ни, за да посегнат подир да ги отворят по-големи“* (Ibid).

Славейковото предложение за мандатност, за прокаране на демократичния принцип на ротация при заемането на длъжностите от бъдещите членове на управленски органи го сблъсква с представителите на другото, консервативното българско крило в църковната борба, това на Иларион Макариополски и кръга около него и в. „Право“. Републиканските и буржоазно-демократичните идеи на Славейков го правят неудобен за партията на „старите“ и той не е поканен да вземе участие нито в комисията по подготовката на църковния устав, нито в Народния събор през 1871 г. в Цариград. Това не му пречи да атакува както дейността на комисията, така и самия Макариополски, у когото вижда гордия и деспотичен дух на фанариотското духовенство. Не стига това, ами развратността на гръцките владици, срещу която българите неведнъж въстават, възкръсва в скандалната личност на българския архимандрит Григорий, който е кандидат от партията на Макариополски и постоянен герой в дописките на в. „Македония“.

При обсъждането на проекта за устав и система за избор при устройството на Българската екзархия в. „Македония“ алармира, че чорбаджийството и духовенството си подават ръка. Техните подмолни опити да се спогодят с гръцките владици и Патриаршията, дават живот на най-големите опасения на Славейков и неговите сподвижници от в. „Македония“. Голямото си разочарование от развилите се църковни събития Славейков излива в статия, озаглавена „Двете власти и касти (или днешната екзархия и що ни обещава тя)“. Всичко, което е разбирал, предусещал и за което е предупреждавал Славейков, се сбъдва. Надеждите му, че българите могат да имат свое духовенство, което да бъде пример за християнско благочестие и човешка добродетел, пропадат пред неумолимата действителност, която властва над живота, откакто свят светува. Оказва се, че свободният християнски и пълен с добродетели обществен живот „без калугерократия и аристократия“, за който се бори Славейков, е невъзможен. При

отсъствието на истинска аристокрация, той вижда съсловието на чорбаджиите да изземва от ръцете на народа управлението на църковните дела, заменяйки сътрудничеството си с гръцките владици с такова с българските. Това сътрудничество е против републиканските и буржоазно-демократичните идеи, които Славейков изповядва в „Македония“. Глашатаят на излъганото за пореден път трето съсловие сравнява обществените настроения с тези по време на революционната 1789 г. във Франция, говори за възмездие и заплашва недоволството да изригне като вулкан. В резултат в „Македония“ е забранен за пореден, пети и последен път, а Славейков е предаден на турската полиция по донос, уличен като бунтовник от средите на „старите“.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Решаването на църковния въпрос е помрачено от междуособна свада сред самите българи, която се превръща в политическа тенденция следващите десетилетия. Независимо от това заслугите на Петко Славейков в църковната борба са безспорен факт. С цялата си публицистика, с просветителската си дейност, въобще с републиканските си идеи и демократичен дух, както и с активните си политически действия, връх на които е Богоявленската акция от 1872 г., Славейков превръща църковната борба в национална кауза, обединяваща българите от Мизия, Тракия и Македония под знака на православието.

ЛИТЕРАТУРА

- ПЕНЕВ, Б., 1977. *История на новата българска литература*. Т. III. София: Български писател.
- АРНАУДОВ, М., 1969. *Творци на българското възраждане. Поети и герои*. Т. II. София: Наука и изкуство.
- ЗАРЕВ, П., 1986. *Българска класика*. Т. I. София: Наука и изкуство.
- ЖЕЧЕВ, Т., 1995. *Българският Великден или страстите български*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.
- СЛАВЕЙКОВ, П. Р., 1980. *Съчинения*. Т. 5 и 6. Под редакцията на Ст. Михайлова и Д. Леков. София: Български писател.

REFERENCES

- PENEV, B., 1977. *Istoria na novata bulgarska literatura*. T. III. Sofia: Bulgarski pisatel.
- ARNAUDOV, M., 1969. *Tvortzi na bulgarskoto vazrajidane. Poeti i geroi*. T. II. Sofia: Nauka i izkustvo.
- ZAREV, P., 1986. *Bulgarska klasika*. T. I. Sofia: Nauka i izkustvo.
- ZHECHEV, T., 1995. *Bulgarskiat Velikden ili strastite bulgarski*. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“.
- SLAVEYKOV, P. R., 1980. *Sachinenia*. T. 5 i 6. Edited by St. Mihailova and D. Lekov. Sofia: Bulgarski pisatel.

THE CHURCH QUESTION, CONSIDERED AS NATIONAL BY PETKO SLAVEYKOV IN THE NEWSPAPER “MACEDONIA”

Abstract: *The aim of this study is to reveal Petko Slaveykov's ideas for resolving the church issue as part of the national aspirations of the Bulgarians for cultural, educational and national separation within Moesia, Thrace and Macedonia. For this purpose, the journalistic legacy of the great Revivalist from the pages of the newspaper “Macedonia” has been examined and analyzed, where his cultural and historical arguments for the right of the Bulgarians to an independent church, his democratic ideas for its organization, and his vision of how this can be achieved while working in parallel to raise general education among the Bulgarians are presented. Petko Slaveykov's work, his public and political life have been widely and repeatedly examined in the research field, but the church issue, understood by him as a general national problem that cannot be solved independently of the issue of developing education among the Bulgarians, has not been the subject of independent research.*

Keywords: *Petko Slaveykov; Revival; Macedonia; Church*

Chief Assist. Prof. Boyan Asparuhov, PhD

ORCID: 0009-0006-7896-1823

University of Library Studies and Information Technologies

Sofia, Bulgaria

E-mail: b.asparuhov@unibit.bg

РЕАКЦИЯТА НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРОЖДЕНСКО ОБЩЕСТВО СРЕЩУ СЛУЖЕНИЕТО НА ГРЪЦКИ ЕЗИК В БЪЛГАРСКИТЕ ЦЪРКВИ

Антоний Станимиров

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: В настоящата статия се разглежда реакцията на българското възрожденско общество срещу служенето на гръцки език в църквите, като тя се интерпретира не само като езиков конфликт, а като комплексен социален и културно-политически феномен. Въпросът за богослужения език заема централно място в обществените, културните и политическите процеси на Българското възрождане. Богослужението на гръцки език в българските църкви се налага и поддържа от мощната позиция и власт на Цариградската патриаршия, които постепенно се превръщат от религиозна насоченост в удобен инструмент за културна, духовна и политическа асимилация на българите. От голяма част от възрожденската интелигенция този езиков въпрос започва да се възприема като борба, която е пряко свързана с националната идентичност, историческата памет и правото на църковна независимост.

Ключови думи: реакция; възрожденско общество; български език; църква; богослужение; църковна независимост

ВЪВЕДЕНИЕ

В настоящата статия се разглеждат един от централните въпроси, свързани с църковната борба и културното обособяване на българите по време на Българското възрождане, както и езиковата и църковната еманципация. Поставя се акцент върху процеса, при който борбата срещу служенето на гръцки език в българските църкви се превръща в символ на пробуденото национално самосъзнание (Buzhashka 2019, pp. 9–26). След падането на България под османска власт Цариградската патриаршия поема управлението на православните епархии в цялата империя. Постепенно в тези епархии гръцкият език се утвърждава като официален църковен език, а повечето гръцки духовници заемат висши постове. Причините са както административни, така и културни (Buzhashka 2020, pp. 62–67).

Известно е че гръцкият език е езикът на византийската традиция и на образованата прослойка. Но за българите, чиято писмена и църковна култура още от IX век се развива на старобългарски, гръцкият език, особено след XVIII век, се превръща в спиратка за развитието на родната духовност. В българските земи през османския период богослужението постепенно започва да се извършва на гръцки език, особено в по-големите градове и епископски центрове, които попадат под пряката юрисдикция на Цариградската патриаршия (Buzhashka 2020, p. 2).

Тази практика, наложена в условията на отсъствие на самостоятелна Бъл-

гарска църква, първоначално се възприема като част от общата православна традиция. С времето обаче, особено през XVIII и XIX век, служенето на гръцки език все повече се възприема като символ на духовна и национална зависимост. Пробуденото възрожденско общество започва да възприема чуждия език в храма като знак за чуждо владичество не само над църквата, но и над българската култура и самосъзнание. През XVIII век гръцкият език доминира както в богослужението, така и в образованието (Petkov 2020, pp. 9–20).

Гръцките училища се смятат за престижни, а гръцкият духовен елит често гледа на българите като на „по-нисши“ в културно отношение. Това поражда дълбоко недоволство сред възрожденските дейци, които виждат в гръцкия език оръжие на духовна асимилация (Snegarov 1969, pp. 34–50).

Писмените негодувания и прошения датират още от първата половина на XIX век. Българските общини започват да изпращат прошения до Патриаршията с искане службите да се отслужват на български език и да се назначават български свещеници. Пример затова са писмата на жителите на Копривщица, Стара Загора, Търново и други градове, в които се настоява за право на богослужение на родния славянски език. Тези документи са първите прояви на църковнонационален протест. В редица градове, като Пловдив, Скопие, Самоков и Търново, възрожденските дейци организират църковни общини, които започват да финансират училища и да поддържат свои храмове, където се служи на български език, често въпреки забраните на гръцките архиереи. Личности като Неофит Бозвели и Иларион Макариополски се превръщат във водачи на движението за църковна независимост. Борбата срещу служенето на гръцки език не е просто езиков спор. Тя отразява повдигането на националното самосъзнание и стремежа за признаването на българския език за богослужебен. Борбата за признаването на нацията обединява различни социални слоеве – духовници, учители, занаятчии и търговци, в обща кауза за своя църква и свой език. По този начин тази борба се превръща в национална, а църковното движение – в подготовка за бъдещото политическо освобождение (Temelski 2011, pp. 75–88).

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Настоящото изследване се базира на историческия метод, съчетан с комплексен анализ на различни по характер извори от епохата на Българското възраждане. В основата на изворовата база стоят възрожденската периодика, църковнообщинските протоколи, петициите и прошенията до църковните и светските власти, личната кореспонденция на възрожденски дейци, както и публицистични текстове от края на XVIII и от XIX век. Този корпус от извори позволява да бъдат проследени както официалните позиции и институционалните реакции, така и обществените нагласи и аргументационните стратегии, използвани в борбата срещу служенето на гръцки език в българските църкви.

Методът на историческия анализ е използван за идентифициране, систематизиране и интерпретиране на основните тези и аргументи, формулирани от възрожденските дейци в различни етапи на църковнонационалната борба.

Чрез него се изследват както последователността и еволюцията на тези аргументи, така и тяхната връзка с конкретни събития и обществени инициативи. Особено внимание е отделено на начина, по който езиковият въпрос постепенно се превръща от локален и практически проблем в централна идеологическа и национална кауза.

Паралелно с това е приложен контекстуален анализ, който поставя разглежданите процеси в рамките на по-широките социално-политически и културни условия на Османската империя. В този контекст се отчитат специфичният правен и обществен статут на православно население, ролята на Цариградската патриаршия, както и ограниченията и възможностите пред религиозния и културния живот на българите. Този подход позволява явленията да не бъдат разглеждани изолирано, а като част от динамична и сложна система от отношения между църковната власт, местните общини и възрожденското общество.

Използваният методологически подход позволява също така процесът да се проследи в своето развитие във времето, като се отделят основните етапи на реакцията срещу гръкоезичното богослужение – от първоначалните умерени форми на недоволство до по-организираните и институционално насочени действия. По този начин изследването съчетава синхронен и диахронен анализ, което дава възможност да се разкрият както структурните характеристики на явлениято, така и неговата историческа динамика.

В методологично отношение изследването се стреми към балансирано съчетаване между описателен и аналитичен подход, като целта е не само да бъдат представени основните факти и събития, но и да се интерпретира тяхното значение в контекста на процесите на национално осъзнаване и институционално обособяване на българите през епохата на Възраждането.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЯ

Резултатът от продължителните усилия на българското възрожденско общество е учредяването на Българската екзархия през 1870 г. – акт, който не само юридически и институционално утвърждава правото на българите на самостоятелна църковна организация, но и символично завършва един дълъг процес на духовно, културно и национално самоутвърждаване. В този смисъл реакцията срещу служенето на гръцки език в храмовете не може да бъде разглеждана като изолиран или второстепенен въпрос, а като един от основните двигатели на църковнонационалното движение през Възраждането. Езиковият въпрос постепенно се оформя като централна ос на възрожденските процеси, тъй като съчетава религиозни, културни и политически измерения.

Реакцията на българите срещу гръцкия език в църковното богослужение се оказва решаващ момент в процеса на изграждане на националното самосъзнание, защото обединява в едно цяло вяра, език и култура. От научна гледна точка направеният анализ потвърждава тезата, че църковната независимост предхожда политическата, а езикът се превръща в най-силното средство за пробуждане и консолидиране на народното самочувствие (Tsoneva 2010, pp. 31–56). В този

контекст борбата за богослужение на разбираем, роден език надхвърля чисто практическите нужди на вярващите и придобива дълбоко символично значение – тя се превръща в борба за признаване на българите като отделна духовна и културна общност.

В този смисъл изследването показва, че езикът в църквата постепенно започва да се възприема като език на нацията. Правото да се чува и разбира Божието слово на български език, се превръща в израз на по-широкото право на културно и историческо самоопределение. Затова борбата за езика в храма може да бъде определена като първия организиран и масов акт на българската модерна свобода – акт, който предхожда и подготвя по-късните политически искания за самостоятелна държава.

Изводите от анализа показват, че противопоставянето срещу гръцкия език в църквите се оформя като един от най-ясно артикулираните и социално разпознаваеми символи на националното осъзнаване. Възрожденските дейци системно и целенасочено свързват езика на богослужението с правото на народа да участва пълноценно в религиозния живот, като подчертават, че неразбираемият за широките слоеве гръцки език лишава българите от възможността за осмислено духовно преживяване. Така българският език постепенно започва да се възприема не просто като средство за общуване, а като носител на историческа памет, традиция и връзка с културните корени.

В този процес борбата за българския език закономерно придобива и ясно политическо измерение. Тя вече не е само спор за литургична практика, а част от по-широк стремеж за възстановяване на нарушената историческа справедливост и за преодоляване на състоянието на духовна и институционална зависимост. Реакцията срещу гръкоезичното богослужение преминава през няколко отчетливи етапа. В началото преобладават по-умерени и лоялни форми на съпротива – прошения, петиции и колективни писма до църковните власти. С течение на времето обаче тези действия се радикализират и започват да включват открити конфликти, отказ от участие в богослужения, както и форми на икономически и обществен натиск върху нежеланите духовници.

Паралелно с това в редица населени места се предприемат и практически стъпки за реално въвеждане на българския език в църковния живот: събират се средства за издръжка на български свещеници, обучават се местни псалти, разпространяват се и се използват богослужebни книги на български език. Всичко това свидетелства за преход от символичен и декларативен протест към последователни и целенасочени действия за институционално и културно обособяване.

Тези процеси ясно показват, че възрожденското общество, включващо учители, книжовници, търговци и занаятчии, съзнателно и организирано осъзнава необходимостта от продължителна и упорита борба. Постепенно движението получава все по-широка обществена подкрепа, а езиковият въпрос успява да обедини различни социални слоеве около една обща кауза. В по-големите градски и търговски центрове този процес протича по-рано и по-организирано, до-

като в селските райони се развива по-бавно, но в крайна сметка следва същата логика и посока.

Получените резултати потвърждават тезата, че езиковият конфликт изпълнява функцията на катализатор за по-широки социални и политически процеси. Борбата за българския език не само консолидира възрожденските среди, но и стимулира развитието на книжовността, образованието и обществената активност. В този смисъл езиковият спор може с пълно основание да бъде разглеждан като пряка подготовка за по-късните искания за самостоятелна българска църковна организация и за институционализиране на националната идея.

Дългосрочните последици от движението срещу гръкоезичното богослужение се изразяват преди всичко в трайното укрепване на националното самосъзнание. Реакцията на българското възрожденско общество срещу служенето на гръцки език в българските църкви представлява сложен и многопластов процес, в който се преплитат религиозни, културни и политически трансформации. Изложените факти и наблюдения показват, че езиковият спор играе ключова роля в процесите на национално осъзнаване и институционално обособяване, а борбата за въвеждането на български език в богослужението може да бъде определена като една от основните предпоставки за формирането на модерната българска нация и за постигането на църковна автономия.

ИЗВОДИ

Направеният анализ на реакцията на българското възрожденско общество срещу служенето на гръцки език в българските църкви позволява да бъдат формулирани няколко основни извода, които обобщават мястото и значението на езиковия въпрос в процесите на национално осъзнаване и институционално обособяване на българите през епохата на Възраждането.

1. Реакцията на българското възрожденско общество срещу служенето на гръцки език в българските църкви показва, че езиковият въпрос не е периферен или вторичен проблем, а заема централно място в процесите на национално осъзнаване и културно самоутвърждаване през XVIII и XIX век. Той функционира като своеобразен фокус, в който се пресичат религиозни, културни и политически стремежи.

2. Борбата за въвеждането на българския език в богослужението се утвърждава като една от първите масови и организирани форми на национална мобилизация. Тя предхожда политическите искания за държавна независимост и показва, че процесът на модерно национално изграждане при българите започва именно в духовно-културната сфера.

3. Изследването потвърждава, че църковнонационалното движение не е дело на тесен елит, а постепенно обхваща широки обществени слоеве – духовници, учители, книжовници, търговци и занаятчии. Това обяснява неговата устойчивост, продължителност и способност да се превърне в реална обществена сила.

4. Проследените етапи на реакция – от умерени петиционни форми до

по-решителни и организирани действия – показват еволюцията на възрожденското общество от спонтанно недоволство към съзнателна и целенасочена борба за институционално обособяване.

5. Езиковият конфликт в църковната сфера изпълнява ролята на катализатор за по-широки процеси на културна и политическа еманципация. Чрез него се изграждат устойчиви мрежи от дейци, укрепва се обществената солидарност и се създават предпоставки за последващите успехи на националното движение.

6. В дългосрочен план борбата за използването на българския език в богослужението допринася решително за формирането на модерната българска национална идентичност и за институционалното утвърждаване на българската църковна самостоятелност, намерило своя завършек в учредяването на Българската екзархия през 1870 г.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Реакцията на българското възрожденско общество срещу служенето на гръцки език в българските църкви представлява продължителна и целенасочена борба с опитите за духовна и културна асимилация на българския народ. Тази борба не възниква спонтанно, нито се изчерпва с отделни епизодични прояви на недоволство, а постепенно се превръща в системно и организирано движение, обхванало широки обществени слоеве. В нейния ход въпросът за езика на богослужението надхвърля рамките на чисто църковния проблем и се превръща в израз на по-дълбоки процеси на национално осъзнаване и културно самоутвърждаване.

С разрастването на националното самосъзнание борбата за самостоятелна и независима Българска църква закономерно започва да се възприема като неразделна част от по-общия стремеж към национално обединение и политическа еманципация. Този процес не бива да се разглежда еднозначно или механично, а като естествено и исторически обусловено развитие на българската възрожденска идея. В конкретния исторически контекст българският народ извървява труден и продължителен път, белязан от последователни усилия, компромиси, разочарования и нови подеми, за да достигне до осъществяването на своята основна духовна и национална цел.

Въпреки системните опити за противодействие от страна на Цариградската патриаршия за запазване на съществуващото статукво и за възпрепятстване на процеса на църковно обособяване, пробуденото възрожденско общество проявява забележителна устойчивост, последователност и организационна зрялост. Именно тази обществена енергия и натрупан опит в борбата за духовни и културни права правят възможен решаващия пробив, довел до акта от 1870 г., с който официално се признава Българската екзархия.

В по-широка историческа перспектива този акт не следва да се разглежда само като край на една конкретна църковна борба, а като важен етап в изграждането на модерната българска нация. Той утвърждава правото на българите на собствен духовен и културен път и показва, че езикът, църквата и националната идентичност са неразривно свързани. В този смисъл борбата за българския

език в богослужението се превръща не просто в символ, а в реален механизъм за мобилизация на обществото и за подготовка на следващите, вече открито политически етапи от националноосвободителното движение.

Следователно реакцията на българското възрожденско общество срещу служенето на гръцки език в българските църкви може да бъде определена като една от най-значимите прояви на Българското възраждане, в която се пресичат религиозни, културни и политически стремежи. Тази борба поставя трайни основи на институционалното и духовното самоутвърждаване на нацията и остава ключов момент в историческата памет за пътя на българите към модерна държавност и културна независимост.

Благодарности: Настоящата публикация е свързана с научноизследователски проект на тема „Българите на Балканите отвъд границата след 1878 г. Кодът на оцеляването“, подкрепен от Фонд „Научни изследвания“ към Министерството на образованието и науката на Република България, Договор № КП-06-Н70/2 от 13.12.2022 г.

ЛИТЕРАТУРА

БУЖАШКА, Б., 2019. Статут на Българската екзархия (1870–1944). В: *Научни трудове на Университета по библиотекознание и информационни технологии*, т. 17, 9–26. ISSN 1314-2623.

БУЖАШКА, Б., 2020. Българската екзархия – едно от най-големите достояния на българската национална идея. В: *Съвременни измерения на европейското образователно и научно пространство: сборник с доклади Modern dimensions in European education and research*, 62–67. ISSN 2367-7988.

БУЖАШКА, Б., 2020. 150 години Българска екзархия. За буквите – О писменехъ, год. 42, бр. 60 (март 2020), 2. ISSN 1312-3785.

ПЕТКОВ, П., 2020. *Екзархийският път към Освобождението. 150 години от създаването на Българската екзархия*. Дни на науката/Съюз на учените в България. Велико Търново, 9–20. ISSN 1314-2283.

СНЕГАРОВ, И., 1969. *Българската екзархия. Произход, същност и значение: Очерк*. София: Синод, 34–50.

ТЕМЕЛСКИ, Х., 2011. Българската екзархия (1870–1915 г.). В: *Трудове на катедра „Теология“*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 75–88. ISSN 1314-6890.

ЦОНЕВА, П., 2010. Духовно-просветната дейност на Българската църква през периода от създаването на Българската екзархия до 1944 година. *Стратегии на образователната и научната политика: Тримесечно научно-теоретично списание*. МОН. Национален институт по образование, 31–56. ISSN 1310-0270.

REFERENCES

BUZHASHKA, B., 2019. Statut na Balgarskata ekzarhia (1870–1944). V: *Nauchni trudove na Universiteta po bibliotekoznanie i informatsionni tehnologii*, t. 17, 9–26. ISSN 1314-2623.

BUZHASHKA, B., 2020. Balgarskata ekzarhia – edno ot nay-golemite dostoyania na balgarskata natsionalna ideya. V: *Savremenni izmerenia na evropeyskoto obrazovatelno i nauchno prostranstvo: sbornik s dokladi Modern dimensions in European education and research*, 62–67. ISSN 2367-7988.

BUZHASHKA, B., 2020. 150 godini Balgarska ekzarhia. *Za bukvite – O pismeneh*, god. 42, br. 60 (mart 2020), 2. ISSN 1312-3785.

PETKOV, P., 2020. *Ekzarhiyskiyat pat kam Osvobozhdenieto. 150 godini ot sazdavaneto na Balgarskata ekzarhia*. Dni na naukata/Sayuz na uchenite v Bulgaria. Veliko Tarnovo, 9–20. ISSN 1314-2283.

SNEGAROV, I., 1969. *Balgarskata ekzarhia. Proizhod, sashtnost i znachenie: Ocherk*. Sofia: Sinod, 34–50.

TEMELSKI, H., 2011. Balgarskata ekzarhia (1870–1915 g.). V: *Trudove na katedra „Teologia“*. Plovdiv: UI „Paisiy Hilendarski“, 75–88. ISSN 1314-6890.

TSONEVA, P., 2010. Duhovno-prosvetnata deynost na Balgarskata tsarkva prez perioda ot sazdavaneto na Balgarskata ekzarhia do 1944 godina. *Strategii na obrazovatelnata i nauchnata politika: Trimesechno nauchno-teoretichno spisanie*. MON. Natsionalen institut po obrazovanie, 31–56. ISSN 1310-0270.

BULGARIAN REVIVAL SOCIETY AND ITS REACTION TO GREEK-LANGUAGE WORSHIP IN BULGARIAN CHURCHES

Abstract: *This article examines the reaction of Bulgarian Revival society against the use of the Greek language in church services, interpreting it not merely as a linguistic conflict but as a complex social and cultural-political phenomenon. The issue of the liturgical language occupies a central place in the social, cultural, and political processes of the Bulgarian National Revival. The conduct of church services in Greek in Bulgarian churches was imposed and maintained by the powerful position and authority of the Ecumenical Patriarchate of Constantinople, which gradually evolved from a purely religious institution into a convenient instrument of cultural, spiritual, and political assimilation of the Bulgarian population. For a large part of the Revival-era intelligentsia, this linguistic issue came to be perceived as a struggle directly linked to national identity, historical memory, and the right to ecclesiastical independence.*

Keywords: *reaction; Bulgarian National Revival society; Bulgarian language; Church; liturgical worship; church independence*

Chief Assit. Prof. Antony Stanimirov, PhD

ORCID ID: 0009-0001-5095-9645

University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria

E-mail: a.stanimirov@unibit.bg

УСТАВЪТ НА БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ (1871–1945): НОРМАТИВНА ОСНОВА И ИСТОРИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

Венцислав Велев

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *Обект на анализ е Уставът за управлението на Българската екзархия (1874) като нормативна основа на българското църковно самоуправление в Османската империя. На базата на изворов материал от Централния държавен архив, БИА при НБКМ и съвременни научни проучвания се изследват институциите на екзархийското управление и принципите на съборност, изборност и автономност. Проследени са историческото развитие на Устава (1871–1945) и влиянието му върху по-късните уставни актове на Българската православна църква и държавното законодателство. Уставът е определен като „църковнонационална конституция“ и символ на институционалната независимост.*

Ключови думи: *Българска екзархия; устав; църковно самоуправление; съборност; изборност*

ВЪВЕДЕНИЕ

Учредяването на Българската екзархия през 1870 г. бележи един от най-съществените моменти в процеса на Българското възраждане. В условията на Османската империя, когато народностното самосъзнание на българите вече е достигнало висока степен на зрялост, възниква необходимост от институционална форма, която да обедини духовните, образователните и обществените усилия на нацията. Историческият контекст на възникването на Екзархията е тясно свързан с продължилата десетилетия църковнонационална борба за извоюване на независимост от Цариградската патриаршия. Движението за църковна самостоятелност е не само религиозно, но и дълбоко политическо и културно по своята същност. В него се формира идеята за обособяване на българската нация чрез възстановяване на независима църковна институция, която да изразява волята на народа и да осигурява административна, просветна и духовна автономия. Българската екзархия се превръща в първия официално признат държавоподобен институт на българите в пределите на Османската империя, предвещаващ политическото освобождение, настъпило след 1878 г.

С издадения на 27 февруари 1870 г. ферман от султан Абдул Азис¹ се дава път за учредяването на Българската екзархия. Този акт има ключово значение – той легитимира пред османската държавна власт правото на българите да имат самостоятелна църковна организация, и поставя основата на бъдещото национално и културно самоуправление. Веднага след издаването на фермана възниква въпросът за създаването на устав, който да уреди вътрешната структура и функционирането на новата институция. Необходимостта от подобен документ е продиктувана от реалната потребност от институционално самоуправление и ясно разпределение на правомощията между духовната и мирян-

ската власт. В много отношения Уставът на Българската екзархия се превръща в първия образец на българска нормативна система с модерно съдържание – акт, който съчетава каноничното право с елементи на административно и представително управление.

Обект на изследването е Уставът на Българската екзархия, разглеждан като нормативен документ с конституционен характер. Предмет на анализа са неговото съдържание, принципи и историческо прилагане в периода от 1871 до 1945 г., когато институцията окончателно прекратява своето съществуване. В този контекст Уставът е представен не само като текст, а като жив документ – инструмент на управление, който осигурява организационна стабилност и утвърждава принципите на изборност, съборност и отчетност в рамките на Екзархията.

Изследователската цел е да се проследят генезисът, съдържанието и развитието на Устава, като се открият историческите обстоятелства, довели до неговото приемане, и начините, по които той е бил прилаган и адаптиран през следващите десетилетия.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Методологически изследването се основава на анализ на нормативни и архивни източници, сред които основно място заемат документите от Централния държавен архив (ЦДА) – фонд 246К² и Българския исторически архив при НБКМ (БИАНБКМ)³, както и оригиналните публикации на уставите от 1871 и 1874 г., включени в списание „Читалище“⁴. Допълнително са използвани научните трудове на Зина Маркова (Markova 1989), Тодор Събев (Sabev 1973), Христо Темелски (Temelski 2010), както и публикацията на Дилян Николчев за съдбата на Екзархийския устав след 1922 г. (Nikolchev 2024). Важен източник е и сборникът „Сто години Българска екзархия“⁵.

По този начин Уставът се разглежда едновременно като правен акт и като исторически феномен – продукт на епохата на Възраждането, в който се отразява стремежът на българския народ към духовна и институционална независимост.

РЕЗУЛТАТИ

Исторически предпоставки за изработването на Устава (1870–1871)

Ферманът на султан Абдул Азис от 27 февруари 1870 г. поставя юридическата основа за съществуването на Българската екзархия като автономна църковна институция в рамките на Османската империя. Ферманът оповестява учредяването на самостоятелна българска църковна йерархия под формата на екзархия. С този акт, издаден след продължителни преговори между българските духовни и мирянски представители и османските власти, се признава правото на българите да имат отделна църковна организация със собствен глава – екзарх, избран от духовен и мирянски събор. Ферманът определя и териториалния обхват на бъдещата Българска екзархия, включващ епархии с преобладаващо българско

население, и постановява, че решенията за присъединяване на отделни области ще се вземат чрез свободен плебисцит сред местното население. По този начин документът има не само църковно, но и политическо значение, защото поставя въпроса за националното самоопределение в правна рамка (Markova 1989, pp. 5–6).

След издаването на фермана, през 1871 г. в Цариград се свиква **Първият български църковно-народен събор**, който има задачата да изработи устав за управление на новоучредената институция. В събора участват представители на духовенството и мирянството от различни епархии, включително делегати от българските общини в столицата и в провинцията. Заседанията му протичат в атмосфера на оживени дискусии, отразяващи стремежа за постигане на равновесие между каноничната традиция и принципите на народното участие. Съборът формулира основните насоки на бъдещото управление – изборност на екзарха, отчетност на ръководните органи, представителност на епархиите и право на миряните да участват в делата на църквата. В резултат от работата на този събор е приет **Устав на Българската екзархия (1871)**. В българската историография той често бива определен като „Привременен“ поради своя първоначален и не напълно завършен характер.⁶ Той представлява първият опит за системно нормативно уреждане на организацията и дейността на Екзархията. Документът включва разпоредби за структурата на централното управление, отношенията между екзарха, Св. Синод и Смесения съвет, както и реда за избиране на епархийски архиереи и представители на местните общини. Основните му принципи са два: **съборност** и **изборност**. Дава се възможност и за активно участие на миряните в управлението на църковните дела. Именно това въвеждане на мирянски елемент в църковното управление е едно от най-характерните нововъведения на българския уставен модел, който се различава съществено от гръцката и сръбската практика от същия период. Привременният устав е приет от събора, но не получава утвърждение от Високата порта и остава в сила само като вътрешен документ на Екзархийското управление. Въпреки това той се прилага на практика и служи като правна рамка за организацията на епархиите и енорийските общини. Текстът му е разпространен сред българските общини, като за това съдействат и делегатите на събора.

Остава обаче налице необходимостта от изработване на окончателен устав, което произтича от стремежа уставната уредба да получи официално признание от османските власти и канонично одобрение в православния свят. Разбирането е, че изготвеният към момента и приет текст не е могъл да осигури пълна легитимност на институцията, поради което през следващите години започва подготовката за доработването му като документ с по-завършен характер. Целта е да се създаде нормативен акт, който да гарантира стабилност на управлението, приемственост на органите и ясно разграничение между духовна и административна власт. Така се поставят основите за приемането на окончателния текст на Устава, което поставя документа като първия църковно-национален нормативен акт с трайно действие и обществено признание.

Приемане и съдържание на Устав за управлението на Българската екзархия (1874)

След Първия църковно-народен събор в Цариград (1871), който приема Привременния устав, българската общност насочва усилията си към изработването на окончателен нормативен акт, който евентуално да бъде официално признат от Високата порта, като по този начин се осигури стабилна организационна рамка на новоучредената институция. Процесът по подготовката и приемането на Устава за управлението на Българската екзархия завършва през 1874 г., когато документът е официално издаден от висшите органи на Екзархията. По същество това е доработеният вариант на текста от 1871 г., като в него са внесени редакционни и организационни изменения, възникнали след практическото прилагане на Устава от 1871 г. Уставът е публикуван, като изданието е отпечатано в печатницата „П. Карапетров и друж.“ и съдържа пълния окончателен текст под заглавие „Уставъ за управлението на Българската Екзархия“. Документът е включен и в бр. 8 на сп. „Читалище“ от 1874 г.⁷ Публикуването в периодичния печат има важно значение, защото прави документа достъпен за по-широка общественост и утвърждава идеята за публичност и отчетност на църковното управление.⁸

Уставът се състои от XIII глави и 180 члена, които определят структурата, правомощията и взаимоотношенията между централните и местните органи на Екзархията. Върховен орган е екзархът, подпомаган от Св. Синод (по духовните дела) и Смесения съвет (с участие на духовници и миряни по административно-финансовите въпроси). На местно равнище Уставът регламентира дейността на епархийските съвети и общинските настоятелства, които управляват училищните, благотворителните и църковните дела. Основните принципи, залегнали в Устава, са същите, както и при Привременния, а именно: *съборност, изборност, автономност и отчетност*. Съборността се проявява чрез представителното участие на духовенство и миряни във всички управленски нива; изборността – чрез демократичен ред при формирането на съветите и избора на екзарх; автономността – чрез самоуправление в рамките на османскоправния ред; отчетността – чрез изискването за редовен финансов и административен контрол.

По съдържание Уставът обхваща няколко основни области:

– Финансова уредба – организация и контрол върху приходите и разходите, управление на имоти и имущества, отчетност на настоятелствата (чл. 139–155).

– Съдебна юрисдикция – правомощия на духовните съдилища по брачно-семеини и канонични дела, апелационна процедура и дисциплинарна власт (чл. 161–180).

– Образование и език – правомощия на епархиите и общините за училищното дело, поддържане на училища и задължително използване на българския език в богослужението и преподаването (чл. 115–125).

– Вътрешна администрация – ред за свикване на събори, заседания, ман-

датност на настоятелства и отчетност на изборните органи (чл. 12–48).

Тези положения очертават устава като *първа църковнонационална конституция* на българите – нормативен акт, който урежда не само каноничната, но и административната, просветната и обществената структура на българската църковна организация в пределите на Османската империя. Той съчетава традиционните канонични принципи с модерни идеи за представителност и публичен контрол, превръщайки Българската екзархия в модел на национална самоуправляваща се институция. С приемането на Устава за управлението на Българската екзархия през 1874 г., се оформя цялостна нормативна система, която превръща Екзархията в институция с ясно дефинирани правомощия, структура и контролен механизъм. Той утвърждава съчетанието между църковното канонично право и принципите на модерната държавност, като въвежда демократични елементи в управлението на Българската православна църква. В този смисъл Уставът може с основание да бъде определен като *първа църковнонационална конституция* на българите – акт, който предхожда и подготвя политическото възстановяване на българската държава след 1878 г. (Markova 1989, pp. 31–46)

Прилагане и развитие на Устава (1874–1945)

След утвърждаването на *Устава за управлението на Българската екзархия* през 1874 г., започва близо седемдесетгодишен период на неговото прилагане, адаптиране и развитие в зависимост от политическите и църковните промени в Османската империя и в освободена България. Този устав остава основен нормативен акт до 1945 г., когато институцията на Екзархията окончателно престава да съществува, а Българската православна църква възстановява своята автокефалия. През първите години след приемането си Уставът функционира в рамките на османската правна система и се прилага при значителни ограничения. Екзарх Антим I (1872–1877) се стреми да въведе принципите на съборност и изборност, заложи в документа, като организира първите епархийски съвети и общински настоятелства. Въпреки административните пречки и намеренията на Патриаршията, уставът започва да действа като практическа основа на духовното и просветното управление. Протоколите и окръжните писма от този период свидетелстват за усилията на Екзархийския съвет да установи единна уставна практика в различните епархии (Sabev 1973; Temelski 2010).

Истинското утвърждаване на уставната система настъпва през управлението на екзарх Йосиф I (1877–1915). След Берлинския договор от 1878 г. редица епархии – най-вече в Македония и Одринска Тракия, остават в пределите на Османската империя, но продължават да бъдат под юрисдикцията на Екзархията. Уставът служи като юридическа рамка за тяхното функциониране и за цялата административна, училищна и благотворителна дейност на българските общини. Той регулира дейността на митрополиите, въвежда ред за изборност и отчетност и осигурява представителство на миряните във всички управленски нива. Съгласно запазената кореспонденция Йосиф I системно прилага уставните изисквания за редовни финансови отчети и отчетност на настоятелствата.

По този начин Уставът постепенно придобива ролята на своеобразен паравилен кодекс за българската общност в империята – документ, който урежда не само канонични, но и просветни и социални въпроси (Markova 1989, pp. 44–46).

След Първата световна война настъпват значителни промени в положението на Екзархията. Част от нейните епархии са откъснати, а седалището в Цариград постепенно губи реална административна власт. В България вече действат отделни митрополии, които функционират под различна държавно-правна рамка. Тези процеси пораждат необходимост от преразглеждане и осъвременяване на уставната уредба. През 1921–1922 г. в София се провежда Втори църковно-народен събор, който обсъжда проекти за изменения в Устава с цел актуализиране на отчетността, правилата за избираемост и разширяване на участието на миряните. Част от проектите са публикувани в *Църковен вестник* и са съхранени в архива на Екзархията.⁹ Въпреки това Уставът от 1874 г. не е отменен официално и продължава да действа като основен нормативен документ до края на съществуването на Екзархията (Nikolchev 2024).

Постепенно уставните принципи започват да оказват влияние и върху държавното законодателство в свободна България. Законът за изповеданията от 1891 г., а по-късно и Законът за изповеданията от 1949 г. възприемат уставни модели на управление – особено в областта на изборността, отчетността и статута на общинските настоятелства. Така Уставът на Екзархията надхвърля първоначалната си църковна рамка и се превръща в институционален ориентир за организацията на религиозния живот в страната (Temelski 2010).

След смъртта на екзарх Йосиф I (1915) и особено след Втората световна война настъпва окончателният преход към нова уредба. През 1945 г. Българската православна църква е призната за автокефална, а временният Св. Синод изработва нови временни правила за управление, които фактически заменят Устава от 1874 г. Така приключва действието на един документ, който в продължение на повече от седем десетилетия осигурява правната и организационната основа на българската църковна институция в рамките на Османската империя и отвъд нея.

В историческа перспектива Уставът от 1874 г. се откроява като най-дълго действащият нормативен акт от възрожденската епоха. Той съчетава традиционните канонични принципи с модерни идеи за публичност и контрол и утвърждава представителния модел на духовно и мирянско съучастие в управлението на църквата. Неговото значение надхвърля рамките на църковното право и го поставя сред основополагащите документи в историята на българската институционална култура.

Нормативна роля и историческо значение на Устава

Уставът за управлението на Българската екзархия заема особено място не само в националната, но и в православната правна традиция на Балканите. Той представлява първият системно изграден модел на институционално самоуправление в рамките на Османската империя, при който една православна цър-

ковна общност успява да получи юридическо признание за своята вътрешна автономия и да регламентира отношенията между духовната и мирянската власт чрез писмен нормативен акт. Подобен акт не е бил познат в нито една друга поместна църква от региона през XIX век – нито в Гръцката църква след 1833 г., нито в Сръбската митрополия преди обединението от 1920 г. (Sabev 1973). В този смисъл Уставът на Българската екзархия се явява уникален прецедент в православния свят, тъй като съчетава принципите на каноничната съборност с идеите на модерното законодателство и представителност.

От юридическа гледна точка Уставът има двойствен характер – едновременно духовен и правен акт. Той кодифицира църковното управление според каноните на Вселенската църква, но същевременно въвежда административни, финансови и отчетни механизми, типични за модерните държавни институции. Именно това съчетание на канонично и светско начало го превръща в своеобразна „църковнонационална конституция“ на българите, която осигурява институционална стабилност в продължение на седем десетилетия. Чрез този документ българската църковна организация демонстрира способност за самоуправление, правен ред и отговорност – качества, които по-късно се превръщат в част от идентичността на модерната българска държавност.

Влиянието на Устава се проследява и в по-късните нормативни документи на Българската православна църква. Синодалният устав от 1950 г., приет след възстановяването на Патриаршията, възпроизвежда редица принципи от Екзархийския устав – изборност на органите, отчетност на настоятелствата, право на участие на миряни в определени съвети. Същите идеи са запазени и в действащия Устав на Българската православна църква – Българска патриаршия, утвърден през 2008 г.¹⁰ В членове 4–10 от него ясно личи приемствеността с уредбата на 1874 г.: участието на клир и народ в управлението, отчетност пред висшите органи и принципът на самоуправление при зачитане на каноничните норми. Тази приемственост доказва, че Уставът на Екзархията не е само исторически документ, а действащ модел, заложил трайни институционални практики в съвременната българска църковна организация.

Наред с юридическото си значение Уставът въплъщава и църковнонационалната идея на Възраждането – съчетанието между духовно единство и модерно самоуправление. Той отразява стремежа на българите да постигнат не само църковна независимост, но и културна и образователна автономия. В него се проявява разбирането за народностна църква като опора на общността, която съчетава традицията на православие с идеите на новото време. Именно тази способност да интегрира канона и закона, вярата и обществения ред, превръща Устава в документ със символична стойност за националната еманципация.

Като нормативен модел, Уставът допринася и за формирането на модерната българска институционална култура. В него за първи път в българската правна практика се въвеждат принципи като мандатност, публичност на отчетите, изборност на длъжностните лица и разделение на компетенциите между духовна и административна власт. Тези принципи, макар и приложени в църковна рам-

ка, подготвят основата за по-късното изграждане на държавни и обществени структури след Освобождението. Екзархийският устав създава правна култура, в която законността и отчетността стават част от националната управленска традиция.

От днешна гледна точка Уставът може да бъде оценен не само като исторически паметник, но и като актуален документ на модерна институционална мисъл. Неговата концепция за споделена власт между духовенство и миряни, за баланс между традиция и обновление продължава да има значение в дискусиите за управлението на религиозните общности и за ролята на църквата в обществения живот. Той свидетелства, че още в края на XIX век българската общност е осъзнала необходимостта от правен ред, прозрачност и участие – ценности, които остават основополагащи и в съвременната институционална култура.

ИЗВОДИ

1. **Уставът за управлението на Българската екзархия (1874)** представлява първият системно изграден нормативен акт на българската институционална мисъл, който съчетава каноничното право с принципите на модерното публично управление.

2. Документът осигурява правна рамка за функционирането на Екзархията и превръща българската църковна организация в самоуправляваща се институция в рамките на Османската империя – явление без аналог сред останалите православни общности на Балканите.

3. Чрез уставните принципи на **съборност, изборност, автономност и отчетност** се формира модел на управление, основан на колективна отговорност и участие на миряните, който предвещава демократичните практики на бъдещата българска държава.

4. Уставът действа в продължение на повече от седем десетилетия (1874–1945), като запазва своята актуалност и оказва трайно влияние върху по-късните устава на Българската православна църква и върху законодателството в областта на изповеданията.

От историческа перспектива Уставът може да се разглежда като „**църковнонационална конституция**“, в която се отразяват идеите на Възраждането за самоуправление, законност и духовно единство – ценности, които продължават да бъдат водещи в съвременната българска институционална култура.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Уставът за управлението на Българската екзархия от 1874 г. представлява най-пълният и завършен израз на стремежа към духовна и институционална независимост на българския народ през Възраждането. Той е не просто нормативен акт, а кулминация на дълъг процес на църковнонационално утвърждаване, в който правото, вярата и обществената воля се срещат в едно общо усилие за самоуправление и културна автономия. Чрез него българите доказват, че притежават не само духовна зрялост, но и способност да изградят стабилни инсти-

туции, основани на законност, отчетност и участие.

В условията на османската система, където автономията на религиозните общности е ограничена, Екзархийският устав се явява уникален пример за правна зрялост и самоуправление, изпреварил политическото освобождение. Той въвежда принципи, които по-късно стават основополагащи и за държавното устройство – изборност на управленските органи, отговорност пред общността и публичен контрол върху управлението на средствата. В този смисъл Уставът не е само църковен документ, а предвестник на модерната българска държавност и на националната институционална култура, изградена върху идеята за споделена власт и колективна отговорност.

Сто петдесет и пет години по-късно Уставът от 1874 г. продължава да има силна символна стойност за българската историческа и културна памет. Той напомня за епохата, в която духовното самосъзнание се превръща в основа на националното, и за времето, когато общността осъзнава значението на реда, закона и съгласието. В съвременната перспектива този документ остава не само част от архивното наследство, но и живо свидетелство за способността на българската нация да изработва свои институционални решения и да съчетава традицията с идеите на модерността.

Уставът на Българската екзархия е повече от историческа реликва – той е нравствен и интелектуален паметник на българската духовна култура, който продължава да утвърждава вярата в силата на самоуправлението, разума и общностната отговорност.

БЕЛЕЖКИ

¹ Ферман за учредяването на Българската екзархия. (1870, 27 февруари). Оригинал: Османски държавен архив (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Истанбул), фонд İrâde Dahiliye, № 256. Публикуван текст: *Сто години Българска екзархия* (София: БАН, 1970, с. 47–49). Дигитална репродукция (факсимиле): Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, Дигитална колекция „Българска Екзархия“. Достъпно на: <<https://digital.nationallibrary.bg>>.

² Централен държавен архив (ЦДА) – фонд 246К, Българска екзархия – Цариград: оп. 1, а.е. 5–8 – Привременен устав, протоколи и писма на Екзархийския съвет (1871–1872); оп. 1, а.е. 12–17 – Документация по прилагането на уставната уредба (1874–1877); оп. 2, а.е. 33–46 – Финансови отчети, епархийска кореспонденция и протоколи (1878–1912); оп. 3, а.е. 57–63 – Материали от Втория църковно-народен събор и предложения за изменения в устава (1921–1922).

³ Български исторически архив (БИА) при НБКМ – сигнатури II А 6355–6372 – документи, свързани с дейността на Екзархията, и печатни екземпляри на уставите.

⁴ Екземпляри от оригиналното издание на Устава на Българската екзархия се съхраняват в Централния държавен архив (ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 5–8) и в Българския исторически архив при НБКМ (БИА, II А 6370–6372). В дигитал-

ния каталог на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ също е налично копие на това издание. Софийски университет. Достъпно на: <digital.libsu.uni-sofia.bg+2Unicat>.

⁵ *Сто години Българска екзархия*, 1970. София: Издателство на БАН.

⁶ В оригинал документът е озаглавен „Устав за управлението на Българската екзархия“, но в бележките на събора е отбелязан като „привременен“. ЦДА, ф. 246К, а.е. 5.

⁷ Уставъ за управлението на Българската Екзархия, 1874. *Читалище*, год. IV, бр. 8, с. 245–288. Цариград: Печатница на П. Карапетров и друж. Дигиталното издание е достъпно на: <<https://digital.libsu.uni-sofia.bg/bg/v/11612>>.

⁸ Публикуват го вестниците „Турция“, бр. 3 от 7.03.1870 г. (на български и на турски език); „Право“, бр. 2 от 7.03.1870 г.; „Отечество“, бр. 34 от 18.03.1870 г.; „Свобода“, бр. 20 от 22.03.1870 г., и „Дунав“, бр. 461 от 25.03.1870 г. (на български и румънски език).

⁹ *Църковен вестник*, 1922. Бр. 11–14. София: Синодално издателство – публикации от Втория църковно-народен събор и проект за изменение на Устава.

¹⁰ Българска православна църква – Българска патриаршия, 2008. *Устав на Българската православна църква – Българска патриаршия*. Официално издание, прието от Църковно-народния събор. София. Достъпно на: <<https://www.bg-patriarshia.bg/ustav>>.

ЛИТЕРАТУРА

МАРКОВА, З., 1989. *Българската екзархия 1870–1879*. София: Издателство на БАН.

Николчев, Д. *За съдбата на Екзархийския устав след 1922 г.*, 24 март 2024. Достъпно на: <<https://draganbachev.com/2024/03/14/>>.

СЪБЕВ, Т., 1973. *Учредяване и диоцез на Българската екзархия до 1878 г.* София: Издателство на БАН.

ТЕМЕЛСКИ, Х., 2010. *История на Българската православна църква*. София: Синодално издателство.

REFERENCES

MARKOVA, Z., 1989. *Balgarskata ekzarhia 1870–1879*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.

NIKOLCHEV, D. *Za sadbata na Ekzarhiyskia ustav sled 1922 g.*, 24 mart 2024. Dostapno na: <<https://draganbachev.com/2024/03/14/>>.

SABEV, T., 1973. *Uchredyavane i diotsez na Balgarskata ekzarhia do 1878 g.* Sofia: Izdatelstvo na BAN.

TEMELSKI, H., 2010. *Istoria na Balgarskata pravoslavna tsarkva*. Sofia: Sinodalno izdatelstvo.

THE STATUTE OF THE BULGARIAN EXARCHATE (1871–1945): NORMATIVE BASIS AND HISTORICAL DEVELOPMENT

Abstract: *The article analyzes the Statute for the Governance of the Bulgarian Exarchate (1874) as the normative foundation of Bulgarian ecclesiastical self-government within the Ottoman Empire. Based on archival materials from the Central State Archives, the Bulgarian Historical Archives at the National Library “St. Cyril and Methodius,” and contemporary scholarly studies, it examines the institutions of the Exarchate’s administration and the principles of conciliarity, electivity, and autonomy. The historical development of the statute (1871–1945) and its influence on later statutes of the Bulgarian Orthodox Church and state legislation are traced. The statute is defined as a “church–national constitution” and a symbol of institutional independence.*

Keywords: *Bulgarian Exarchate; statute; ecclesiastical self-government; conciliarity; electivity*

Prof. Ventsislav Velev, PhD

ORCID 0000-0003-0666-7407

ID Web of Science AGQ-1713-2022

University of Library Studies and Information Technologies

Sofia, Bulgaria

E-mail: v.velev@unibit.bg

БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ И НЕЙНОТО ДУХОВНО ВЛИЯНИЕ СРЕД БЪЛГАРИТЕ В АЛБАНИЯ (XIX–XX ВЕК)

Арсини Колев

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: Настоящата статия разглежда документалните и други исторически извори, отразяващи дейността на Българската екзархия сред българското население в Албания от учредяването ѝ през 1870 г. до първата половина на XX век. Анализирани са архивни материали, запазени в Централния държавен архив (ф. 246К – Българска екзархия), както и публикувани източници, които показват ролята на Екзархията като духовен и национален център. Изследването цели да очертае значението на екзархийската институция за съхраняването на българската идентичност в Албания и в по-широкия контекст на балканската история.

Ключови думи: Българска екзархия; Албания; българи в Албания; църковна история; просветна дейност; национална идентичност; архивни документи

ВЪВЕДЕНИЕ

Историята винаги е била важна част от обществения живот, защото чрез нея хората осмислят своето минало и разбират по-добре настоящето. Тя изгражда паметта на обществото и определя неговата културна и национална идентичност. През последните няколко века ролята на историята се е променила от средство за морално поучение и политически опит до основа, върху която се изграждат нациите и държавите.

Днес историческото знание не служи само за съхраняване на факти, а помага да се изгради самосъзнание и принадлежност. Именно затова изследването на историческите извори има не само научно, но и културно значение, а чрез тях обществото открива своите корени и утвърждава своята идентичност.

Историческото познание обаче винаги зависи от условията на времето, в което се развива, и от подходите, които се прилагат при изследването. То не е просто натрупване на сведения, а тълкуване и осмисляне на миналото.

Основната маса от исторически документи обикновено се съхранява в архивните институции. Те не само ги пазят, но и ги подготвят за научна употреба, чрез описване, систематизиране и създаване на справочен апарат. Архивният документ се превръща в истински исторически източник едва когато стане достъпен за обществото и може да бъде изследван и осмислен в контекста на времето си.

Ценността на историческите извори се определя не само от информацията, която те пряко съдържат, но и от т.нар. „скрита“ информация: контекста, езика, стила и дори мълчанията в документа. Тази дълбока интерпретация е в основата на съвременната историография и изворознание, които разчитат на комплексен анализ и на съчетание между фактология и интерпретация.

В процеса на изследване може да се използват и редица помощни исторически дисциплини, например кодикология, текстология, ономастика и др., които разкриват допълнителни аспекти на историческата действителност. Така документът преминава пътя от обикновен носител на информация до активен носител на историческа памет.

В контекста на настоящото изследване особено значение имат документите, свързани с Българската екзархия и нейната дейност сред българите в Албания. Чрез тях можем да проследим не само църковната, но и просветната, културната и дипломатическата ѝ роля в един сложен исторически период. Тези извори разкриват как духовната институция се превръща в пазител на националната идентичност и мост между България и българските общности извън нейните граници.

Затова целта на настоящия труд е чрез извороведски анализ на запазени документи да се изяснят основните моменти от историята на създаването и развитието на Българската екзархия и нейното взаимодействие с българското население в Албания. По този начин ще се потърси отговор на въпроса доколко Екзархията е успяла да се превърне в духовен и национален обединител на българите в тази част на Балканите.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Настоящото изследване е изградено върху комбинация от исторически, извороведски и сравнителноаналитични методи, които позволяват цялостен поглед върху дейността на Българската екзархия сред българите в Албания. Основната цел на методологическия подход е да се съчетае прецизната работа с архивни документи с интерпретация, насочена към разкриване на техния исторически и културен смисъл.

Основният изследователски метод е извороведският анализ, който се прилага върху документи, съхранявани в Централния държавен архив (фонд 246К), както и върху публикувани източници, мемоари, карти и кореспонденция, отнасящи се до Българската екзархия и нейните представители. Тези материали се разглеждат като носители на явна, но и на „скрита“ информация за духовния, просветния и политическия живот на българските общности в Албания.

При анализа се използва историко-хронологичен подход, чрез който се проследява развитието на екзархийската дейност в различни периоди, от учредяването на институцията през 1870 г. до нейната активност в междувоенния период. Този подход позволява да се изведат закономерности и промени във взаимодействието между Екзархията и българската държава, както и да се идентифицират основните фактори, влияещи върху нейната мисия.

Допълнително е приложен сравнителен метод, който дава възможност да се съпоставят документални свидетелства от различни архивни източници, както и съдържателен анализ, използван за интерпретация на писма, отчети и статистически данни. Чрез този анализ се разкриват тенденции в просветната политика на Екзархията и нейната роля за съхраняването на националното самосъзнание сред българите в Албания.

Въз основа на тези методи изследването се стреми да постигне не само фактологическа реконструкция, но и интерпретативно осмисляне на ролята на Българската екзархия като духовен и културен център на българите в Албания.

РЕЗУЛАТИ

Учредяването на Българската екзархия е резултат от дългогодишната борба на народа ни за извоюване на църковна и политическа независимост, започнала през 30-те години на XIX век, след продължилата близо 500 години османска власт, а водещата причина е потребността от признаване на националната ни идентичност. Легитимирана е с ферман на султан Абдул Азис от 27 февруари/11 март 1870 г., чийто чл. 1 гласи: „Ще ся състави единъ особенъ Духовенъ Окръгъ (дайре) съ наименование БЪЛГАРСКИЙ ЕКЗАРХАТЪ“ (Образ 1870). За първи български екзарх е избран митрополит Антим Видински (1816–1888). Така „за първи път в многовековното безправно съществуване на българите е създадена и официално е призната една общобългарска институция“ (Antonova 2013).

Това събитие представлява не просто църковен акт, а върховен израз на националното пробуждане на българите през Възраждането. Българската екзархия става институционалният символ на идеята за духовна и културна независимост, която предшества и подготвя политическото освобождение.

Подчертава се, че в диоцеза ѝ влизат всички територии, заселени с българи. Според член 10 от фермана „Църковният Окръг на тази Българска Екзархия състои от Епархиите: Русчушка, Силистренска, Шуменска, Търновска, Софийска, Врачанска, Ловченска, Видинска, Нишска, Пиротска, Кюстендилска, Самоковска, Велеска, Пловдивска, Сливненския Санджак и каазата Созополи, освен около двадесет села между Варна и Кюстенджа по крайбрежието, на които жителите не са българи, и освен градовете Варна, Анхиало и Месемврия, и крайморските села на каазата Созополи, както и градовете Филибе и Станимака със селата Куклен, Водин, Арнауткьой, Панагия, Ново село, Лясково, Ахлан, Бачково, Белащица и манастирите Бачковски, „Св. Безсребърници“, „Св. Параскева“ и „Св. Георгий“. Махалата „Св. Богородица“ във Филибе, която ще влезе в Българската екзархия, някои от жителите на тази махала, ако не щат да се подчиняват на Българската църква и Екзархия, ще бѣдат волни. А подробностите на това ще се уредят между Патриаршията и Екзархията според вероизповедните обичаи“ (Ferman 2020).

През 1873 г. са проведени т.нар. „плебисцити“ (допитвания) сред населението на Скопска и Охридска епархии и те били присъединени към екзархийския диоцез. Резултатите от тези допитвания стреснали не само Патриаршията, но отчасти и Високата порта, която забранила провеждането на нови допитвания“ (Temelski 2011). Така границите на Екзархията постепенно се превърнали в своеобразен етноконфесионален модел на българската нация, като основа по-късно при изготвянето на Санстефанския предварителен мирен договор (1878).

От изреденото по-горе е видно, че българите, населяващи територии в Албания, не попадат директно под управлението на Екзархията. За тях обаче остава възможността да се възползват от правото на всенародно допитване. За това свидетелства „трогателното писмо на българите от албанското село Бобошица до Екзарх Антим I от 26 октомври 1873 г., написано на местен диалект с гръцки букви, в което изразяват желанието си да преминат под лоното на новоучредената Българска Екзархия“. Виждайки в негово лице всенароден покровител и защитник, те се обръщат към него с

думите „Пресвятий татко наш“. „Чувствувайки се едно тѣло и една душа съ току що освободения от духовно иго български народъ, тѣ с смѣтнали за най-естествено да се обрънатъ съ позивъ за помощъ до свещеночалника на своя „голѣмъ милеть“, искрено вѣрвайки, че той като истински баща търси своитѣ чеда да ги вземе подъ своето спасително крило“ (Snegarov 1933, pp. 1–16).

Този документ е особено показателен, защото разкрива, че духовната връзка с Българската екзархия надхвърля административните граници. За българите в Албания екзархът е не само църковен водач, но и морален стожер на народността.

Друг източник, показващ възможността българи, живеещи на територията на Албания, да получат подкрепа и включване в рамките на Българската екзархия, е атласът с карти, показващи „Българитѣ въ тѣхнитѣ исторически, етнографически и политически граници“, съставен от Димитър Ризов, където са отбелязани и области, за които се предполага, че биха се включили. Атласът има не само картографска, но и политико-културна стойност, той демонстрира стремежа на българската интелигенция да очертае духовното пространство на нацията.

„Опитите през 1884–1885 г. да се изпратят български владци в Македония не успѣха поради протестите на гръцката Патриаршия, на Гърция и на Сърбия...“ (Rizov 1917). Тези усилия показват, че Екзархията, макар ограничена политически, продължава да бъде активен фактор в националната политика.

Това доказва и известна френска карта, на която ясно се виждат и територии от Албания. Това е „един от най-значимите исторически документи, свидетелстващи за духовното и културното влияние на Българската екзархия върху българските земи. Изготвена в периода на Османската империя, тази карта показва не само религиозните, но и етнографските граници на българското население в региона“. Картата „остава ценен източник за разбирането на грани-

ците на българската културна идентичност преди разпадането на Османската империя и продължава да предизвиква интерес сред историци и изследователи“ (IPRESSBG 2025).

След Освобождението през 1878 г. Българската екзархия съсредоточава своята дейност главно в онези български земи, които по силата на Берлинския мирен договор (1878) остават в пределите на Османската империя, сред които са и днешните албански земи, останали в рамките на провинция Румелия и васални на Османската империя до 1912 г.

Les Bulgares devant le Congrès de la Paix

Documents historiques, ethnographiques et diplomatiques, p. 315,

<https://simeon-radev.libsofia.bg/wp-content/uploads/2023/03/Les-Bulgares-devant-le-congres-de-la-peace-J.-Ivanoff.pdf>

В този период Екзархията постепенно се превръща в основен посредник между държавата и общностите извън нейните политически граници.

В така определените граници остават българските села в Мала Преспа, Голо Бърдо и Гора между планините Кораб и Коритник. Освен това единични селища като Върбник, Дреново, Бобошица и Лин запазват своята българска идентичност. През 1925 г. „[н]азначеният за управляващ на легацията Иван Икономов докладва, че в Албания има приблизително 27 български села с 5–6 хиляди души население, но без нито едно училище или действащ православен храм“ (Mancheva 2019, p. 311).

В писмо до Охридския митрополит също намираме сведения, че „[н]ачертаните през последните години политически граници на Балканския полуостров включиха в пределите на Албанската република десетки села с чисто българско население, което до деня на разпадането на Европейска Турция съставляваше част от паството на Св. Екзархия“ (TsDA, f. 246K).

Екзархийското управление остава в Цариград, но издръжката му се поема от Княжество България, което осигурява средства за заплати на учители и свещеници (Temelski 2011).

Екзархията решава „тежката историческа задача, да прибере под свое ведомство всички българи във вилаетите на Европейска Турция, да развие у тях съзнание и любов към народността и езика им и да култивира в тях всенародния идеал: всички българи проникнати от един дух, едни тежнения и една вяра, сплотени под крилото на праотеческата си Черква и образуващи едно здраво и жилаво тяло, способно да отстои и запази своята индивидуалност при всяка евентуалност в империята“. За целта тя си служи „с най-законните средства – мирна културна еволюция чрез черквите и училищата“ (Temelski 2011).

„През 1882/1883 г. било създадено т.нар. „Училищно попечителство“, което представлявало екзархийски комитет за ръководство на просветната дейност на Екзархията. Скоро то било трансформирано в „Училищен отдел“ (1883/1884), който в продължение на близо 30 години играл ролята на Министерство на народното просвещение“ (Temelski 2011).

От тази възможност се възползвали и българите, живеещи на територията на Албания. Екзархията развива активна просветна дейност в Македония и Одринско. Към края на XIX век огромното мнозинство от славянското население в тези области изпраща децата си в български екзархийски училища (Halachev 2018).

Тази институционална организация е своеобразен инструмент за културна дипломация, чрез който България упражнява влияние върху своите общности извън границите си.

Ролята на Българската екзархия сред българите в Албания се изразява не само в духовното водачество, но и в опазването на езика, културата и националното съзнание, което я превръща в един от най-устойчивите стълбове на българската идентичност на Балканите.

В годините на османско владичество българското население в тези земи е подложено на ислямизация, но значителна част от него успява да запази християнството като своя религия, затова просветно-религиозният живот на българите в този период се организира от Българската екзархия. Именно това обяснява защо Екзархията остава естественният духовен посредник и след появата на новите държавни граници на Балканите.

До избухването на Балканската война (1912–1913) влиянието на Българската екзархия в Македония и Одринско се простира в следните епархии: Охридска, Битолска, Скопска, Дебърска, Велешка, Струмишка, Неврокопска, Костурска, Леринска (Мъгленска), Воденска, Солунска, Поленинска (Кукуш-

ка), Серска, Мелнишка, Драмска и Одринска. Първите седем от тях се управляват от български владци, а останалите – от екзархийски наместници (Halachev 2018). Териториалният обхват тук има значение не само канонично, а и определящо, като очертава „картата“ на българските общности, към които Екзархията насочва просветната и духовната си грижа.

По сведения на Св. Елдъръв селата около Голо Бърдо са причислени към диоцеза на Дебърската митрополия, която поддържа в тях български църкви и училища (Eldurov 2000, p. 31). В сп. „Отец Паисий“ през 1929 г. бившият учител и училищен инспектор в Македония Георги Трайчев публикува статия за българските села в Албания, която се основава главно на информация от старите екзархийски статистики. Най-продуктивният автор, който тогава разработва албанската проблематика и пише за българите в Албания, е Сребрен Поппетров, също бивш екзархийски учител и училищен инспектор (Eldurov 2000, p. 43). Тези свидетелства от междувоенната епоха имат двойна стойност – като съвременни наблюдения и като продължение на екзархийската статистическа

традиция, която легитимира присъствието на българите в региона.

През 80-те години на XIX век е правен опит за отваряне на екзархийско училище в гр. Корча. През 1915 г. костурчанинът учител Георги Райков пише: „В селото си говорят чисто български и си имаха свои българска черква, свещеници, училище и учители. За свой духовен началник признаваха българския Екзарх Йосиф“. Пак той съобщава, че сънародникът му Коте Христов Саровски „е бил инициатор да се откажат съселаните му от гръцката патриаршия и да признаят за духовен началник Българския Екзарх Йосиф“ (Raikov 2013, p. 231). От кореспонденцията ясно се определя, че езикът, богослужението и училището са трите опорни точки на местната българска идентичност.

Че албанците, гърците и сърбите водят асимилаторска политика спрямо българското население, четем и в писмо от 1927 г.: „Албанското правителство му назначава учители, които да го учат да чете и пише албански. А поробителите на Македония – сърби

Ethnic Bulgarians in Albania (present-day distribution in Mala Prespa, Golo Brdo, Gora). Източник: WhiskeyAK, Ethnic Bulgarians In Albania.jpg, Wikimedia Commons, 15 Feb 2017, CC BY-SA 4.0.

и гърци [...] не се задоволяват само с посегателствата и насилията върху националната душа... Там сърби и гърци си съперничат в опитите с всички възможни средства да погърчат, респективно да посърбят това население... Гърците с успех да въведат своя език в богослужението в църквите на някои села... а сръбски пропагандатори [...] сноват из всичките села и предлагат на населението безплатна сръбска просвета и църква“ (TsDA, f. 246K). Цитатът документира многостранен натиск: административен – чрез училището, литургичен – чрез езика в богослужението, и културно-просветен, на който Екзархията се опитва да се противопостави със собствена защитна стратегия.

Но надеждата е отново в Екзархията: „И в тази борба то си спомни за Св. Екзархия със силно упование, че тя, осведомена за истинското положение на работите, ще направи нужното, за да го подкрепи... В своята надежда то отива и по-нататък, като разчита, че Св. Екзархия ще се възползва от случая да повдигне пред надлежните места и лица въпроса за включването на българите от Албания в нейното ведомство, сиреч да се възстанови положението отпреди войните...“ (TsDA, f. 246K). Знаейки, че подобно действие ще отнеме много време, молят и да се ръкоположи за свещеник човек, избран от албанските българи, както и „да вземе грижата за снабдяването на църквите по селата с църковни книги“. Аргументирайки желанието си, молителят подчертава важността „да се даде на това население да се развива в културно отношение като български елемент“ (TsDA, f. 246K). Очевидно е очакването за институционално „покровителство“ и възстановяване на духовната юрисдикция, ръкополагане на местен духовник и материално осигуряване на богослужеския живот.

Много трогателно, но и информативно е писмото на епархийския свещеник Стоян Гюрчинов, който описва проблемите на българите от Голо Бърдо и околността, които до 1922 г. са подложени на издевателствата на сърби и гърци, но след утвърждаването на Албания като самостоятелна държава също желаят обучение и черкуване на своя роден език. Покъртителен е разказът за изгореното през 1920 г. с. Стеблево, в което е унищожена дори църквата и жителите са се преместили в гр. Елбасан. Свещеникът привежда подробен списък на български селища и броя на жителите им. Показателна за съдбата на българските свещеници е и молбата му за материална подкрепа за тежките години, прекарани в опит да бъде полезен на тамошните българи (TsDA, f. 246K). Писмото е ценно не само като свидетелство за насието и миграцията, но и като демографски и социален източник за структурата на общностите.

За съжаление, „българската държава няма дългосрочна стратегия по отношение на българите в Албания, не поддържа постоянна връзка с легацията в Албания и не обезпечава мисиите си с достатъчно средства. Наред с това не отчита националните особености на местното население и се преповерява на обещанията на лидерите му“ (Mancheva 2019, p. 315). Следствието е отслабена институционална подкрепа, която принуждава общностите да разчитат предимно на Екзархията и на локални инициативи.

След 1928 г. българите в Албания започват по-активно да търсят малцин-

ствените си права, подават молби за откриване на български училища. Наред с това, в отговор на подобна молба на жителите на с. Върбник, не само че не се получава разрешение, но полицията извършва обиски, конфискува намерените български книги и дори предприема арести (Mancheva 2019, pp. 311–328).

В наши дни българите в Албания при кандидатстване за придобиване на българско гражданство трябва „да представят документ, който да удостоверява, че техен възходящ е бил регистриран като българин. Макар и трудно, част от българите православни християни успяват да намерят такива документи, издавани преди 1913 от Българската екзархия, макар че поради настъпили промени в имената, много трудно се доказва кръвната връзка с такива възходящи... Проблемът частично е решен след издирването в архива на МВнРИ в София на справка от 1935 до някогашната Главна дирекция на обновата, изброяваща всички райони и селища в Албания с компактно българско население. Малко по-късно в албанския държавен архив е открита справка на секретната служба при министерство на вътрешните работи на Кралство Албания от май 1935, в която са посочени за селищата броят на къщите и лицата, говорещи български език. В двата документа се съдържат данни както за българите християни, така и за българите мюсюлмани, което значително облекчава процеса на удостоверяване на българския произход“ (Tashev 2025). Така историческата документация продължава да има пряко правно и социално значение: архивните следи на Екзархията и междудържавните справки се превръщат в инструмент за защита на идентичността и гражданските права на съвременните общности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Българската екзархия, въпреки политическите ограничения и външния натиск, успява да съхрани духовната и национална идентичност на българите в Албания. Тя изпълнява ролята на морален и културен мост между отечеството и общностите извън неговите граници, като чрез своите училища, храмове и дипломатически инициативи съхранява езика, традицията и паметта.

В съвременен контекст архивните документи, свързани с Българската екзархия, остават неизчерпаем източник за изследване на културната устойчивост и идентичност на българите в Албания. Бъдещите проучвания могат да задълбочат анализа на нейните дипломатически и просветни дейности и да осветлят нови аспекти от историята на българската духовност на Балканите.

Благодарности: Настоящата публикация е свързана с научноизследователски проект на тема „Българите на Балканите отвъд граница след 1878 г. Кодът за оцеляването“, подкрепен от Фонд „Научни изследвания“ към Министерството на образованието и науката на Република България, Договор № КП 06 Н70/2 от 13.12.2022 г.

ЛИТЕРАТУРА

ЦДА, ф. 246К, оп. 3, а.е. 316, а.е. 470, а.е. 500, а.е. 538.

АНТОНОВА, Ц., 2013. Българските екзарси. В: *Двери на православие-то*. [online]. [viewed 30 October 2025]. Достъпно на: https://dveri.bg/component/com_content/Itemid,392/catid,145/id,16657/view,article/.

ЕЛДЪРОВ, С., 2000. *Българите в Албания 1913–1939: Изследване и документи*. София: Иврий, 362.

МАНЧЕВА, Г., 2019. Съдбата на българите в Република Албания след Руско-Турската освободителна война. В: *Научни трудове на УНСС*. София: УИ „Стопанство“, 311–328.

ОБРАЗЪ, 1870. *Образъ на Царский Ферманъ за решението на Българский въпросъ (по Турскы, по Българскы и по Гръцкы)*. Цариградъ: Въ Печатн. на В. Македония. [online]. [viewed 23 November 2025]. Достъпно на: <https://books.google.co.uk/s?id=ITgAAAAААААА&dq=%D1%84%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%BF%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C&pg=PP5#v=onepage&q&f=fa>.

РАЙКОВ, Г., 2013. Битие на българския народ в Македония при царуването на Турция до отстъпването ѝ от Македония и изтезание на българския народ от гърците и сърбите. В: *Борбите в Македония: Спомени на Отец Герасим, Георги Райков, Дельо Марковски, Илия Докторов, Васил Драгомиров*. София: Звезди, 231.

РИЗОВ, Д., 1917. Българите в техните исторически, етнографически и политически граници (Атлас съдържащ 40 карти). В: *Berlin, Königliche Hoflithographie, Hof-Buch- und -Steindruckerei Wilhelm Greve*. [online]. [viewed 27 October 2025]. Достъпно на: http://www.promacedonia.org/en/dr/dr_30-40_bg.htm.

СНЕГАРОВ, И., 1933. Един важен български документ от Корчанско. *Македонски преглед*, год. IX, 1933, кн. 1, 1–16.

ТАШЕВ, С., 2025. *Преброяването в Албания през 2023 и обособяването на местната българска общност*. [online]. [viewed 27 November 2025]. Достъпно на: <https://geopolitica.eu/2025/218-broy-2-2025/4074-prebroyavaneto-v-albaniya-prez-2023-i-obosobyavaneto-na-mestnata-balgarska-obshtnost>.

ТЕМЕЛСКИ, Х., 2011. *Българската екзархия – защитник на българщината в Македония и Одринска Тракия*. [online]. [viewed 28 October 2025]. Достъпно на: https://www.academia.edu/10507271/%D0%91%D0%AA%D0%9B%D0%93%D0%90%D0%A0%D0%A1%D0%9A%D0%90%D0%A2%D0%90_%D0%95%D0%9A%D0%97%D0%90%D0%A0%D0%A5%D0%98%D0%AF.

ФЕРМАН, 2020. Ферман на султан Абдул Азис за учредяването на Българската екзархия. – В: *Двери на православие-то*. [online]. [viewed 24 November 2025]. Достъпно на: https://dveri.bg/component/com_content/Itemid,392/catid,145/id,69263/view,article/.

IPRESSBG, 2025. *Френската карта на Българския екзархат (1870–1912) – историческо значение и териториален обхват*. [online]. [viewed 28 November 2025]. Достъпно на: <https://ipressbg.com/%D1%84%D1>

%80%D0%B5%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B0-
%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0-%D0%BD%D0%B0-
%D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D1%81-
%D0%BA%D0%B8%D1%8F-%D0%B5%D0%BA%D0%B7%D0%B0%D1%80
%D1%85/.

ХАЛАЧЕВ, Й., 2018. *Македония е българска! През 1870 г. турците провеждат референдум*. [online]. [viewed 27 November 2025]. Достъпно на: <https://www.nts-yambol.com/?p=631>.

REFERENCES

TsDA, f. 246K, op. 3, a.e. 316, a.e. 470, a.e. 500, a.e. 538.

ANTONOVA, Ts., 2013. *Balgarskite ekzarsi*. V: *Dveri na pravoslavieto*. [online]. [viewed 30 October 2025]. Dostapno na: <https://dveri.bg/component/content/Itemid,392/catid,145/id,16657/view,article/>.

ELDAROV, S., 2000. *Balgarite v Albania 1913–1939: Izsledvane i dokumenti*. Sofia: Ivriy, 362.

MANCHEVA, G., 2019. *Sadbata na balgarite v Republika Albania sled Rusko-Turskata osvoboditelna voyna*. V: *Nauchni trudove na UNSS*, s. Sofia: UI „Stopanstvo“, 311–328.

OBRAZA, 1870. *Obraza na Tsarskiy Fermana za reshenieto na Balgarskiy vaprosa (po Turski, po Balgarski i po Gratski)*. Tsarigrada: Va Pechatn. na V. Makedoniж. [online]. [viewed 23 November 2025]. Dostapno na: <https://books.google.co.uk/s?id=ITgAAAAAMAAJ&dq=%D1%84%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%BF%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C&pg=PP5#v=onepage&q&f=fa>.

RAYKOV, G., 2013. *Bitie na balgarskia narod v Makedonia pri tsaruvaneto na Turtsia do otstapvaneto ѝ ot Makedonia i iztezanie na balgarskia narod ot gartsite i sarbite*. V: *Borbite v Makedonia: Spomeni na Otets Gerasim, Georgi Raykov, Delyo Markovski, Ilia Doktorov, Vasil Dragomirov*. Sofia: Zvezdi, 231.

RIZOV, D., 1917. *Balgarite v tehnite istoricheski, etnograficheski i politicheski granitsi (Atlas sadarzhast 40 karti)*. V: *Berlin, Königliche Hoflithographie, Hof-Buch- und -Steindruckerei Wilhelm Greve*. [online]. [viewed 27 October 2025]. Dostapno na: http://www.promacedonia.org/en/dr/dr_30-40_bg.htm.

SNEGAROV, I., 1933. *Edin vazhen balgarski dokument ot Korchansko*. V: *Makedonski pregled*, god. IX, 1933, kn. 1, 1-16.

TASHEV, S., 2025. *Prebroyavaneto v Albania prez 2023 i obosobyavaneto na mestnata balgarska obshtnost*. [online]. Dostapno ot: [viewed 27 November 2025] <https://geopolitica.eu/2025/218-broy-2-2025/4074-prebroyavaneto-v-albaniya-prez-2023-i-obosobyavaneto-na-mestnata-balgarska-obshtnost>.

TEMELSKI, H., 2011. *Balgarskata ekzarhia – zashtitnik na balgarshtinata v Makedonia i Odrinska Trakia*. [online]. [viewed 28 October 2025]. Dostapno na: https://www.academia.edu/10507271/%D0%91%D0%AA%D0%9B%D0%93%D0%90%D0%A0%D0%A1%D0%9A%D0%90%D0%A2%D0%90_%D0%95%D0%9A%D0%97%D0%90%D0%A0%D0%A5%D0%98%D0%AF.

FERMAN, 2020. Ferman na sultan Abdul Azis za uchredyavaneto na Balgarskata ekzarhia. – V: *Dveri na pravoslaviето*. [online]. [viewed 24 November 2025]. Dostapno na: https://dveri.bg/component/com_content/Itemid,392/catid,145/id,69263/view,article/.

IPRESSBG, 2025. *Frenskata karta na Balgarskia ekzarhat (1870–1912) – istorichesko znachenie i teritorialen obhvat*. [online]. Dostapno ot: [viewed 28 November 2025]. <https://ipressbg.com/%D1%84%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0-%D0%BD%D0%B0%D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%8F%D0%B5%D0%BA%D0%B7%D0%B0%D1%80%D1%85/>.

HALACHEV, Y., 2018. *Makedonia e balgarska! Prez 1870 g. turtsite provezhdad referendum*. [online]. [viewed 27 November 2025]. Dostapno na: <https://www.nts-yambol.com/?p=631>.

THE BULGARIAN EXARCHATE AND ITS SPIRITUAL INFLUENCE AMONG THE BULGARIANS IN ALBANIA (19TH–20TH CENTURY)

Abstract: *The present article examines documentary and other historical sources reflecting the activity of the Bulgarian Exarchate among the Bulgarian population in Albania from its establishment in 1870 to the first half of the twentieth century. The study analyses archival materials preserved in the Central State Archives (fund 246K – Bulgarian Exarchate), as well as published sources that illuminate the Exarchate’s role as both a spiritual and national institution. The aim of the research is to outline the significance of the Exarchate for the preservation of Bulgarian identity in Albania and to situate this process within the broader context of Balkan history.*

Keywords: *Bulgarian Exarchate; Albania; Bulgarians in Albania; church history; educational activities; national identity; archival documents*

Chief. Assist. Prof. Arsini Kolev, PhD

ORCID: 0009-0002-6748-070X

University of Library Studies and Information Technologies

Sofia, Bulgaria

E-mail: a.kolev@unibit.bg

СЪСТОЯНИЕТО НА ЕКЗАРХИЙСКОТО ВЕДОМСТВО В ЕВРОПЕЙСКА ТУРЦИЯ В НАВЕЧЕРИЕТО НА БАЛКАНСКАТА ВОЙНА (1912)

Станислава Стойчева

Институт за исторически изследвания при Българската академия на науките

Резюме: Изследването представя състоянието на екзархийското ведомство в Европейска Турция (Македония и Одринска Тракия) в навечерието на Балканската война (1912) на базата на непознати и малко известни статистически документи. С помощта на исторически и статистически анализ се проследяват административно-териториалните промени в екзархийския диоцез, извършени след Хюриета (1908), и се очертават количествените параметри на екзархийското ведомство към 1912 г.: брой на епархиите, архиерейските наместничества, църквите, манастирите и параклисите, енориите, свещениците, училищата, учителите и учениците. Показва се поименният списък на архиереите, управляващите епархии и архиерейските наместници. Специално внимание се обръща на преброяванията на екзархийското паство (респективно българското население), извършени от Екзархията. Достига се до заключението, че Екзархията съумява успешно да възстанови, реформира, увеличи и закрепи своето ведомство в Европейска Турция.

Ключови думи: Българска екзархия; Европейска Турция; Балканска война; екзархийско ведомство; статистика

ВЪВЕДЕНИЕ

След Илинденско-Преображенското въстание (1903) първостепенна задача на Българската екзархия е възстановяването на нейното ведомство в Европейска Турция (Македония и Одринска Тракия), респективно осигуряване нормалното функциониране на нейните учреждения (митрополии, архиерейски наместничества, общини, училища), на енорийската мрежа и живот и попълване на кадровия състав откъм църковни администратори, свещеници и учители (Lelyova 2021; Stoytcheva 2023). В това отношение през разглеждания период пред Екзархията възникват множество трудности, вземат се решения за сериозни промени с оглед по-добрата защита на българското население и по-успешното администриране на диоцеза. Големите промени се извършват след Младотурския преврат (1908), в годините на т.нар. Хюриет (букв. Свобода). В този контекст вниманието ми бе привлечено от няколко поверителни екзархийски статистики и документа, които очертават числените параметри на екзархийското ведомство и извършените промени. Те се откриват в архивните фондове на Българската екзархия, патриарх Кирил Български и екзархийския секретар Димитър Мишев. Статистическите документи, за които става въпрос, не са известни в нашата историопис, с изключение на един обнародван. Някои от сумарните резултати в статистиките са били частично използвани от

изследователите в различно време, но без да се обнародва и/или посочва оригиналният източник (Memoar 1919; Tsankov 1939, p. 130; Snegarov 1969, p. 34; Eldarov 1997, p. 82; Temelski 1999, p. 227, и др.). Така настоящото изследване прави опит за по-цялостното им представяне.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Изследването се основава на интердисциплинарен подход, съчетавайки количествените методи и историческия анализ. Прилага се и стандартната обработка на номенклатурни документи от екзархийски произход (Stoytcheva 2023, p. 264).

РЕЗУЛТАТИ

На първо място трябва да се отбележи, че след Младотурския преврат (1908), в края на 1909 г., се открива официално екзархийско ведомство в нови епархии, където до този момент не е имало български архиерей¹. Те се администрират от „управляващ епархията“, лице с духовен сан (свещеник, архимандрит, йеромонах). Така към старите седем български епархии с признати от османската власт митрополити, а именно Скопска, Охридско-Преспанска, Пелагонийска, Дебърско-Кичевска, Струмишка, Велешка и Неврокопска, се прибавят осем нови. Голямата част от тях се ситуират в Македония (Солунска, Воденска, Мелнишка, Сярска, Драмска, Леринска и Костурска) и една е в Тракия (Одринска). Впоследствие е открито екзархийско ведомство в Дедеагачката (Маронийската) епархия и така българските епархии в Тракия се увеличават на две, а епархиите в екзархийския диоцез – на 16. Екзархийската специализирана служебна документация от 1911–1912 г. позволява да се възстанови номенклатурният списък на архиереите, архиерейските заместници и протосингели, управляващите епархии и архиерейските наместници в Европейска Турция по това време (таблица 1)². Списъкът добре онагледява правените кадрови промени с цел по-добрата организация и ръководство на екзархийското ведомство по места в голямата част от епархиите.

Таблица 1. Архиереи, архиерейски заместници, протосингели, управляващи епархии и архиерейски наместници в екзархийския диоцез през 1911–1912 г.

№	Име	Длъжност	Град/село/район
I. Епархии с канонични архиереи			
Скопска епархия			
1	Митроп. Неофит	Митрополит	Скопие
2	Архим. Дионисий	Протосингел	Скопие
3	Свещ. Й. Ангелов	Наместник	Тетово
4	Свещ. Вл. Янев	Наместник	Куманово
5	Свещ. М. Поптеофилов	Наместник	Гостивар
6	Свещ. Ив. Димитров	Наместник	Кочани*

№	Име	Длъжност	Град/село/район
7	Свещ. Тр. Стоянов	Наместник	Кочани*
8	Свещ. П. Анушков	Наместник	Щип*
9	Свещ. Н. Коцев	Наместник	Щип*
10	Свещ. Г. Шуманов	Наместник	Крива Паланка*
11	Свещ. Гр. Алексиев	Наместник	Крива Паланка*
12	Свещ. П. Коцев	Наместник	Кратово
13	Свещ. П. Велев	Наместник	Царево село
Пелагонийска епархия			
1	Митроп. Авксентий	Митрополит	Битоля
2	Йером. Горазд	Протосингел	Битоля
3	Свещ. Ив. Антонов	Наместник	Прилеп
4	Свещ. Гр. Алексиев	Наместник	Витолица*
5	Свещ. Д. Панов	Наместник	Витолица*
Охридско-Преспанска епархия			
1	Митроп. Борис	Митрополит	Охрид
2	Протоiereй Д. Попов	Наместник	Струга
3	Свещ. Н. Мешков	Наместник	Крушово
4	Свещ. Н. Коцев	Наместник	Ресен*
5	Свещ. Ст. Митанов	Наместник	Ресен*
6	Икон. Т. Поповски	Наместник	Ресен*
7	Свещ. Ал. Попевтимов	Наместник	Лерин
8	Свещ. Хр. Попдимитров	Наместник	Любойно/Преспа
9	Свещ. Д. Попхристов	Наместник	Наколец/Преспа
10	Свещ. Сп. Неделков	Наместник	Горен Демир Хисар
11	Архим. Данаил	Наместник	Долен Демир Хисар
Велешка епархия			
1	Митроп. Мелетий	Митрополит	Велес
2	Свещ. Ив. Шишков	Протосингел	Велес
Неврокопска епархия			
1	Митроп. Иларион	Митрополит	Неврокоп
2	Свещ. Н. Икономов	Протосингел	Неврокоп
3	Икон. Авр. Г. Младенов	Наместник	Горна Джумая
4	Протоiereй Н. Саев	Наместник	Мехомия
Струмишка епархия			
1	Митроп. Герасим	Митрополит	Струмица
2	Йером. Григорий	Наместник	Кавадарци*
3	Свещ. Гр. Лазаров	Наместник	Кавадарци*
4	Йером. Герман	Наместник	Пехчево
5	Свещ. М. Конев	Наместник	Радовиш
Дебърско-Кичевска епархия			
1	Митроп. Козма	Митрополит	Дебър
2	Епископ Иларион	Заместник на митрополита	Дебър
3	Икон. Ст. Костов	Наместник	Жернотица/Реканско
4	Икон. Т. Поповски	Наместник	Кичево*

№	Име	Длъжност	Град/село/район
5	Свещ. Д. Константинов	Наместник	Кичево*
II. Епархии с управляващи духовници			
Солунска епархия			
1	Архим. Евлогий	Управляващ	Солун
2	Свещ. Д. Константинов	Наместник	Кукуш
3	Икон. Г. Попдимитров	Наместник	Дойран
Воденска епархия			
1	Протоiereй Т. Николов	Управляващ	Воден
2	Икон. К. Саев	Наместник	Гевгели
3	Свещ. Гр. Лазаров	Наместник	Енидже Вардар*
4	Свещ. Г. Шуманов	Наместник	Енидже Вардар*
5	Свещ. Н. Попов	Наместник	Гумендже*
6	Свещ. Г. Дачев	Наместник	Гумендже*
7	Свещ. А. Попов	Наместник	Сьботско*
8	Икон. Н. Шкутов	Наместник	Сьботско*
Мелнишка епархия			
1	Свещ. С. Попов	Управляващ	Мелник
2	Свещ. Ив. Антонов	Наместник	Петрич*
3	Свещ. Н. Коцев	Наместник	Петрич*
4	Йером. Кл. Кьосев	Наместник	Петрич*
5	Свещ. Г. Попов	Наместник	Демир Хисар
Костурска епархия			
1	Йером. Панарет	Управляващ	Костур
2	Икон. Т. Поповски	Наместник	Хрупища
3	Свещ. Гр. Попемануилов	Наместник	Биглища/Корчанско
Леринска епархия			
1	Свещ. Ал. Попевтимов	Управляващ	Лерин
2	Свещ. Г. Попниколов	Наместник	Емборе*
3	Свещ. Ан. Шишков	Наместник	Емборе*
Сярска епархия			
1	Архим. Евгений	Управляващ епархия	Сяр
2	Свещ. Д. Цирков	Наместник	Баракли Джумая
Драмска епархия			
1	Архим. Паисий	Управляващ	Драма
2	Архим. Кирил	Управляващ	Драма
Одринска епархия			
1	Архим. Никодим	Управляващ	Одрин
2	Протоiereй Д. Наков	Наместник	Лозенград*
3	Йером. Филарет	Наместник	Лозенград*
4	Свещ. Т. Попниколов	Наместник	Дедеагач
5	Свещ. Ив. Костов	Наместник	Гюмюрджина
6	Свещ. Д. Запрев	Наместник	Димотика*
7	Свещ. Ив. Костов	Наместник	Димотика*
8	Свещ. Ив. Кьосев	Наместник	Узункюпрю*

№	Име	Длъжност	Град/село/район
9	Свещ. Н. Попов	Наместник	Узункюпрю*
10	Свещ. В. Василев	Наместник	Фере
11	Свещ. Хр. Зидаров	Наместник	Булгаркьой*
12	Свещ. В. Василев	Наместник	Булгаркьой*
13	Свещ. Ив. Шишков	Наместник	Скеча
14	Свещ. Ем. Беев	Наместник	Долно Райково
15	Икон. Н. Шкутов	Наместник	Мустафа паша*
16	Свещ. Хр. Зидаров	Наместник	Мустафа паша*
17	Свещ. С. Шаренков	Наместник	Малко Търново
Дедеагачка епархия			
1	Свещ. Т. Попниколов	Управляващ	Дедеагач
2	Протоиерей Д. Наков	Наместник	Скеча
3	Свещ. Д. Запрев	Наместник	Фере
4	Йером. Йосиф	Наместник	Долно Райково
5	Свещ. Ст. Митанов	Наместник	Гюмюрджина

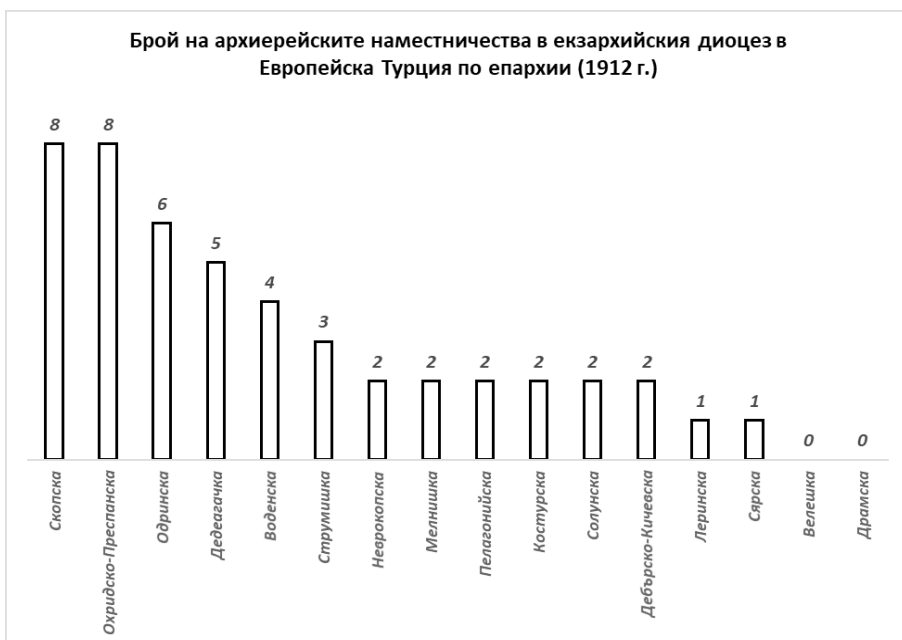
*Заемали последователно длъжността в съответното наместничество.

Източник: ЦДА, ф. 246К, оп. 4, а.е. 57; Stoytcheva 2023, pp. 408–418.

Същевременно непосредствено след 1908 г. започват да се преобразуват териториите на някои от епархиите, с цел по-доброто им администриране и междуведомствена комуникация по места. Променени са границите на повечето епархии, където преди 1909 г. не е имало официално екзархийско ведомство. Сред тях кардинално са реорганизирани две епархии, Леринска и Одринска, чиито територии са сериозно намалени. Също значими промени са направени по отношение на Солунска и Полянинска (Дойранска) епархия, които са временно обединени под общото наименование Солунска епархия. Тук трябва да се уточни, че Полянинска епархия не е закрыта и Екзархията възнамерява да я възстанови при първа възможност (Lelyova 2021, p. 209). От териториите на старите епархии е променена само Охридско-Преспанска, която е увеличена с района на Мала Преспа.

До 1908 г. в екзархийския диоцез в Европейска Турция има 22 архиерейски наместничества в седемте епархии с митрополити и 14 председателства на общини в осемте епархии без митрополити³. Хюриетът дава възможност да се направят промени. В рамките на българските епархии към 1909–1910 г. функционира общо 38 архиерейски наместничества (Tsankov 1939, p. 130), а към 1912 г. те вече са общо 48: 37 в Македония и 11 в Тракия (фиг. 1). Така броят им е увеличен с около една четвърт само за няколко години. Това не само осигурява по-добрата комуникация между Екзархията и нейните ведомства по места, но и гарантира защитата на българското население там, където по-рано не е имало представителство. В големите по територия епархии принципът е по възможност да се открива наместничество във всяка каза⁴ или в големите нахии. Като цяло Българската православна църква в Европейска Турция в началото на 1912 г. се обслужва от 1354 духовници, от които 7 митрополити, 1 епископ, 11 ар-

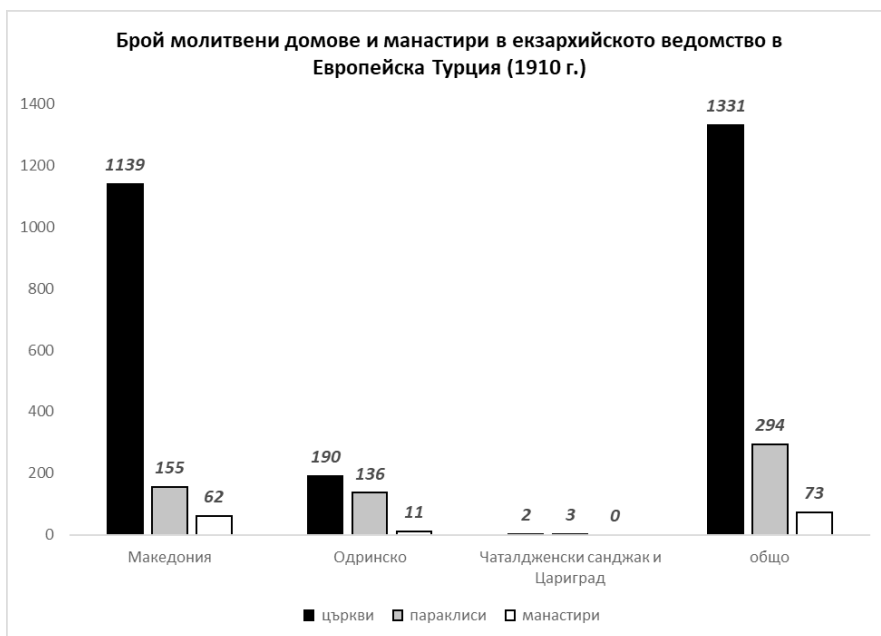
химандрити, 11 йеромонаси, 8 йеродякони и 6 дякони⁵. Към 1910–1912 г. в екзархийския диоцез в Европейска Турция се регистрират общо 1308 енории със 1302 свещеници (Stoytcheva 2023, p. 243) (фиг. 2). Най-големите епархии по този показател са Скопска, Одринска, Охридско-Преспанска, Неврокопска и Струмишка. Трябва да се отбележи обаче, че числеността на клира не е статична и през периода 1910–1912 г. се наблюдават незначителни вариации в броя на енорийското духовенство. Задължително тук трябва да се отбележат и опитите на Екзархията да подмлади кадровия състав на енорийското духовенство и на управляващите епархии с образовани духовници, активни в национално отношение и функционално грамотни (Stoytcheva 2023, p. 114–154). Разглежданите документи показват, че към 1910 г. в екзархийската област в Европейска Турция има общо 1625 български храма, от които 1331 църкви и 294 параклиса⁶. Числеността на манастирите е 73. Преобладаващата част от молитвените домове и манастири се ситuirат в Македония, където е и големият дял от екзархийското ведомство (фиг. 3). Не на последно място, според екзархийската статистика към 1910–1911 г. в Европейска Турция функционират 1352 български училища (основни, прогимназии и гимназии), поддържани от Екзархията, с общо 2195 учители и 79 816 ученици от двата пола⁷. Или тук има увеличение с около 44% при училищата, 51% при учителите и цели 67,7% при учениците, т.е. с от една втора до две трети спрямо 1900 г. (срв. Vozhinov 1982, p. 133) (фиг. 4). Данните за 1911/1912 г. дори показват още увеличение на броя на училищата и учителите⁸. Последната екзархийска статистика, изготвена през 1914 г. (по данни от 1910–1911 г. и 1911–1912 г.), вече показва как екзархийското ведомство бива разпокъсано в чужда територия – голямата част в сръбска и по-малко в гръцка и турска (таблица 2).

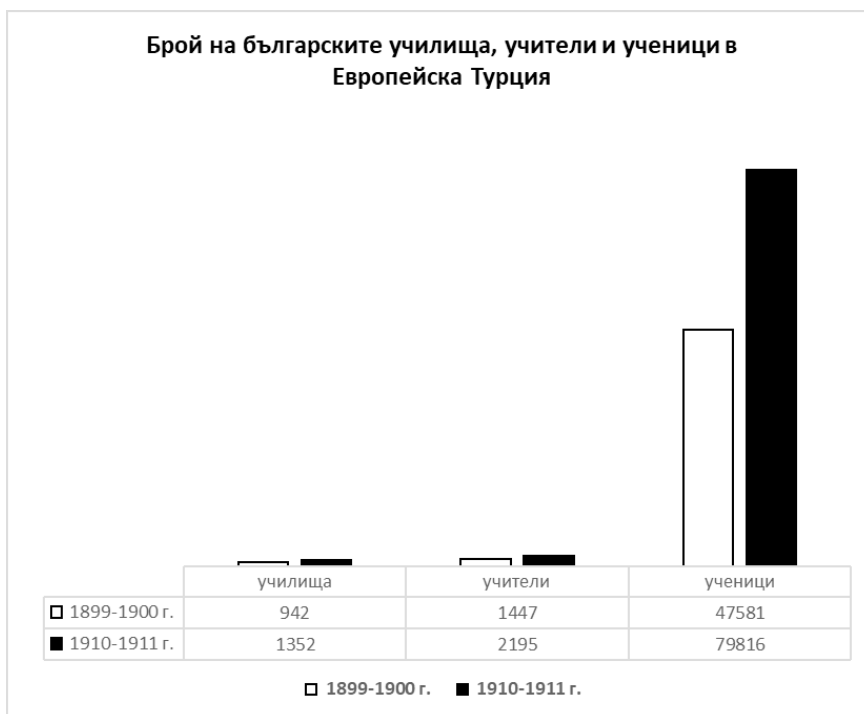
Фиг. 1. Брой на архиерейските наместничества в Европейска Турция по епархии (1912)

Фиг. 2. Брой на енориите и свещениците в Европейска Турция по епархии (1910–1912)

Фиг. 3. Брой на молитвените домове и манастирите в екзархийското ведомство в Европейска Турция (1910)

Фиг. 4. Брой на българските училища, учители и ученици в Европейска Турция

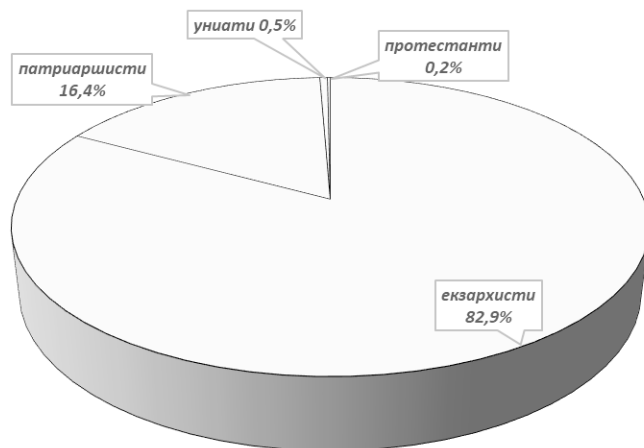
Таблица 2. Статистически сведения за екзархийското ведомство, останало в чужда територия, по данни от 1910–1911 г. и 1911–1912 г.

Екзархийско ведомство	В чия територия			
	Сръбска	Гръцка	Гръцка и турска (Одринско)	Всичко
Свещеници	647	299	364	1310
Църкви	677	300	354	1331
Параклиси	54	78	162	294
Манастири	48	11	14	73
Архиереи	5	0	2	7
Училища	596	340	437	1373
Ученици	35 986	18 966	23 902	78 854
Учители	1005	589	672	2268

Източник: ЦДА, ф. 1546К, оп. 1, а.е. 381.

Безспорен успех на Екзархията е, че през разглеждания период тя успява да преброи на три пъти не само своето паство, но и цялото българско население. Преброяванията са извършени с методите на модерната българска статистика въпреки пречките, създавани от османската власт, революционната организация и други вътрешноведомствени фактори. През 1906–1907 г. е извършен истински подвиг, ангажирал цялото екзархийско ведомство – попълнени са новите енорийски регистри (т.нар. „описи на венчилата“) по места в целия екзархийски диоцез в Европейска Турция (Stoytcheva 2023, pp. 63–89). Регистрите са обновени отново през 1910–1911 г. Обобщаващата екзархийска статистика за 1910 г. показва, че в целия диоцез има общо 1 032 577 българи, от които 856 119 са екзархистите (722 730 в Македония и 127 804 в Тракия), 169 947 са патриаршистите (гръкомани и сърбомани), 4781 българи са католици (униати) и 1730 са протестанти (Slavov et al. 2015, pp. 326–329) (фиг. 5). Събраните подробни данни по епархии уточняват численото разпределение на българите екзархисти (таблица 2). По този показател най-голямата епархия е Скопската, следвана от Одринската, Охридско-Преспанската, Пелагонийската и Неврокопската. Към август 1912 г. Екзархията завършва последното си преброяване, то е и най-подробно, но е извършено само на територията на Македония. Данните показват, че българите там вече са се увеличили на 1 069 798 души, от които 692 283 екзархисти, 220 898 патриаршисти (гръкомани и сърбомани), 6870 униати и протестанти и 149 747 българи мюсюлмани (фиг. 6)⁹. Резултатите от двете последни преброявания показват, че Българската екзархия е запазила своето паство в Европейска Турция и българите екзархисти определят облика на българското население в късната Османска империя.

Процентно разпределение на българите християни в
Европейска Турция по вероизповедание (1910 г.)

Фиг. 5. Процентно разпределение на българите християни в Европейска Турция по вероизповедание (1910)

Таблица 3. Численост на българското население по вероизповедание в епархиите в Европейска Турция (1910)

№	Епархия	Български селища (бр.)	Българско население по вероизповедание (бр. души)				
			Екзархисти	Пагаришисти	Униати	Протестанти	Общо
1	Велешка	82	31 338	5456	0	0	36 794
2	Воденска	155	46 668	13 536	525	29	60 758
3	Дебърско-Кичевска	159	36 073	11 013	0	0	47 086
4	Драмска	19	9859	5174	0	80	15 113
5	Костурска	102	31 713	15 924	0	0	47 637
6	Леринска	59	18 240	8919	0	0	27 159
7	Мелнишка	167	57 122	3831	0	0	60 953
8	Неврокопска	93	71 577	182	0	700	72 459
9	Одринска	221	127 804	10 177	1576	0	139 557
10	Охридско-Преспанска	226	86 019	2956	0	0	88 975
11	Пелагонийска	223	73 266	26 069	24	31	99 390
12	Скопска	555	159 496	32 852	0	5	192 353
13	Солунска	142	31 338	17 548	2401	182	51 469
14	Струмишка	170	51 950	5820	125	703	58 598
15	Сярска	67	18 071	7735	130	0	25 936
16	Чаталджански санджак	23	5585	2755	0	0	8340
17	гр. Цариград	-*	-	-	-	-	-
Всичко		2463	856 119	169 947	4781	1730	1 032 577

*Липса на данни.

Източник: Slavov et al. 2015, pp. 326–329.

Фиг. 6. Процентно разпределение на българското население в епархиите в Македония по вероизповедание (1912)

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение може да се отбележи, че през Реформения период (1904–1908) и Хюриета (1908–1912) Екзархията съумява да възстанови, закрепи и развие своето ведомство в диоцеза си в Европейска Турция (Македония и Одринска Тракия), чиито числени параметри са доказателство за това. Постигат се значими успехи – откриват се официално екзархийско ведомство в девет нови епархии и нови архиерейски наместничества; попълва се кадровият състав на духовенството; откриват се нови училища и т.н. За съжаление, на всичко това скоро ще бъде сложен край и екзархийското дело в Европейска Турция ще бъде разпокъсано и унищожено.

БЕЛЕЖКИ

¹ ЙОСИФ БЪЛГАРСКИ, екзарх. Окръжно № 2536 от 7 дек. 1909 г. Циркулярно до епархиите. Препис. Машинопис. Фонд „Българска Екзархия“. Ф. 246К, оп. 2, а.е. 3, л. 40–41. ЦДА, София.

² БЪЛГАРСКА ЕКЗАРХИЯ. Списък на служащите по църковно-административните учреждения в епархиите. 1911/12 г. Оригинал. Ръкопис. Фонд „Българска Екзархия“. Ф. 246К, оп. 4, а.е. 57, л. 1–40. ЦДА, София.

³ ЙОСИФ БЪЛГАРСКИ, екзарх. Поверителен доклад до Ив. Гешов от 5 апр. 1912 г. Българска екзархия Изх. № 41. Препис. Машинопис. Фонд „Кирил, патриарх Български“. Ф. 1318К, оп. 1, а.е. 4551а, л. 5. ЦДА, София.

⁴ Каза – административно-териториална единица в Османската империя, рав-

нозначна на българската околия. Подразделя се на нахии.

⁵ ЙОСИФ БЪЛГАРСКИ, екзарх. Поверителен доклад ..., пак там.

⁶ БЪЛГАРСКА ЕКЗАРХИЯ. Статистика за броя на българските църкви, параклиси, манастири, свещеници, архиереи и епархии без архиереи в Македония и Одринско по сведенията за 1910 г. София, 6 септ. Препис. Машинопис. ЦДА, ф. 1546К, оп. 1, а.е. 381, л. 5–6.

⁷ Пак там.

⁸ БЪЛГАРСКА ЕКЗАРХИЯ. Статистически сведения за българските църкви и параклиси, архиереи, свещеници, училища, ученици и учители в Македония [и Одринско], останали под гръцка и сръбска територия по сведения от 1910/11 и 1911/12 г. София, 12 септ. 1914 г. Препис. Машинопис. Фонд „Димитър Мишев“. Ф. 1546К, оп. 1, а.е. 381, л. 9. ЦДА, София.

⁹ БЪЛГАРСКА ЕКЗАРХИЯ. Статистика на населението в Македония според сведения от 1912 г. Предварителни резултати. Оригинал. Ръкопис. Б. м. Август 1912 г. Фонд „Димитър Мишев“. Ф. 1546К, оп. 1, а.е. 390, л. 1–8. ЦДА, София.

ЛИТЕРАТУРА

БОЖИНОВ, В., 1982. *Българската просвета в Македония и Одринска Тракия (1878–1913)*. София: АИ „Проф. М. Дринов“.

ЕЛДЪРОВ, СВ., 1997. Църковно-религиозното дело на Екзархията. В: *Национално-освободителното движение на македонските и тракийските българи 1878–1944*. Т. 3. София: МНИ.

ЛЕЛЪОВА, Р., 2021. *На духовния фронт от Илинден до Балканската война. Българската екзархия и екзархийските институции в Македония (1903–1912)*. София: АИ „Проф. М. Дринов“.

МЕМОАР, 1919. *Мемоар до председателя на конференцията на мира и правителствата на Американските съединени щати, Великобритания, Италия, Франция и Япония от Изпълнителния комитет на Македонските братства в България*. София.

СЛАВОВ, С.; ГЕОРГИЕВ, Г. Н.; ГРЕБЕНАРОВ, А.; МИЛАЧКОВ, В.; СТОЙЧЕВА, СТ.; НИКОЛАЕВА, Н., 2015. *Извори за Балканските войни. Сборник нови извори и документи за Балканските войни*. София: Институт за исторически изследвания – БАН.

СНЕГАРОВ, И., 1969. *Българската Екзархия. Произход, същност и значение*. София: Синодално издателство.

ТЕМЕЛСКИ, ХР., 1999. Българската Екзархия – защитник на българщината в Македония и Одринска Тракия. В: *Религия и църква в България*. София: Гутенберг.

СТОЙЧЕВА, СТ., 2023. *Българското свещеничество в Македония (1904–1912): социални характеристики и поименен състав*. София: Институт за исторически изследвания – БАН.

ЦАНКОВ, СТ., 1939. Българската православна църква от Освобождението до настояще време. ГСУ–БФ, т. XVI (1938–1939).

REFERENCES

- BOZHINOV, V., 1982. *Balgarskata prosveta v Makedonia i Odrinska Trakia (1878–1913)*. Sofia: AI „Prof. M. Drinov“.
- ELDAROV, SV., 1997. *Tsarkovno-religioznoto delo na Ekzarhiyata. V: Natsionalno-osvoboditelnoto dvizhenie na makedonskite i trakiyskite balgari 1878–1944. T. 3*. Sofia: MNI.
- LELYOVA, R., 2021. *Na duhovnia front ot Ilinden do Balkanskata vojna. Balgarskata ekzarhia i ekzarhiyskite institutsii v Makedonia (1903–1912)*. Sofia: AI „Prof. M. Drinov“.
- MEMOAR 1919 *Memoar do predsedatelya na konferentsiyata na mira i pravitelstvata na Amerikanskite saedineni shtati, Velikobritania, Italia, Frantsia i Yaponia ot Izpalnitelnia komitet na Makedonskite bratstva v Bulgaria*. Sofia.
- SLAVOV, S.; GEORGIEV, G. N.; GREBENAROV, A.; MILACHKOV, V.; STOYCHEVA, ST.; NIKOLAEVA, N., 2015. *Izvori za Balkanskite voyni. Sbornik novi izvori i dokumenti za Balkanskite voyni*. Sofia: Institut za istoricheski izsledvania – BAN
- SNEGAROV, I., 1969. *Balgarskata Ekzarhia. Proizhod, sashtnost i znachenie*. Sofia: Sinodalno izdatelstvo
- STOYTICHEVA, ST., 2023. *Balgarskoto sveshtenichestvo v Makedonia (1904–1912): sotsialni karakteristiki i poimenen sastav*. Sofia: Institut za istoricheski izsledvania – BAN
- TEMELSKI, HR., 1999. *Balgarskata Ekzarhia – zashtitnik na balgarshtinata v Makedonia i Odrinska Trakia. V: Religia i tsarkva v Bulgaria*. Sofia: Gutenberg
- TSANKOV, ST., 1938–1939. *Balgarskata pravoslavna tsarkva ot Osvobozhdenieto do nastoyashte vreme. GSU–BF, t. XVI (1938–1939)*.

THE STATE OF THE EXARCHATE ADMINISTRATION IN EUROPEAN TURKEY ON THE EVE OF THE BALKAN WAR (1912)

Abstract: *The study examines the condition of the Exarchate administration in European Turkey (Macedonia and Adrianople Thrace) on the eve of the Balkan War (1912), based on previously unknown and little-known statistical documents. Through historical and statistical analysis, it traces the administrative and territorial changes in the Exarchate diocese carried out after the Hürriyet (1908) and outlines the quantitative parameters of the Exarchate administration as of 1912: the number of dioceses, episcopal vicariates, churches, monasteries and chapels, parishes, priests, schools, teachers, and students. The article presents a nominal list of the bishops, diocesan administrators, and episcopal vicars. Special attention is paid to the censuses of the Exarchate flock (respectively, the Bulgarian population) conducted by the Exarchate. The study concludes that the Exarchate succeeded in restoring, reforming, expanding, and consolidating its administration in European Turkey.*

Keywords: *Bulgarian Exarchate; European Turkey; Balkan War; Exarchate administration; statistics*

Assoc. Prof. Stanislava Stoytcheva, PhD

ORCID iD: 0000-0002-3172-1260

WoS ResearcherID: ABA-7686-2021

Institute for Historical Studies – Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski Prohod Blvd, Build. 17

Sofia 1113, Bulgaria

E-mail: stanislava_stoytcheva@yahoo.com

ЕКЗАРХИЙСКОТО ЗАМЕСТНИЧЕСТВО (1913–1945): КРАЯТ НА ЕДНА ЕПОХА

Ваня Стоянова

Институт за исторически изследвания при БАН

Резюме: Авторът си поставя за цел да представи историята на Българското екзархийско заместничество в Цариград от неговото възникване през 1913 г. до решението на Св. Синод за преместване на седалището на Българската екзархия от Цариград в София и вдигането на схизмата над Българската православна църква през 1945 г. В статията се проследява как се променя неговият статут, какво е мястото му в политиката на българската държава и Българската православна църква в контекста на двустранните българо-турски отношения и малцинственоправния режим в Османската империя (до 1923 г.) и в Република Турция. С методите на историческото изследване, въз основа на критичен анализ на непубликувани документи от канцелариите на българските дипломатически и църковни ведомства, както и на публикации по темата се разкрива ролята му на продължител на делото на Екзархията за поддържането на националната идентичност и духовно единство на българите в Турция и в целия църковен диоцез при променените политически и етнодемографски реалности на Балканите след 1913 г.

Ключови думи: Българска екзархия; Екзархийско заместничество; Цариград; Турция

ВЪВЕДЕНИЕ

Българската екзархия в Цариград е един от стълбовете в българската национална история и памет. Огромно е значението ѝ на консолидиращ нацията фактор с държавотворчески функции, както и ролята ѝ за духовното и просветното издигане на българите през Възраждането, което за Македония и Тракия продължава до Балканските войни. На нея са посветени редица изследвания в българската историография. Без да считаме, че най-значимите ѝ дела са прочувани докрай, картината, изобразяваща времето от 60-те години на XIX век до Балканските войни, е достатъчно пълтна и цветна. Дълго пренебрегвана от историците е темата за Екзархийското заместничество – институцията, която остава в Цариград след отпътуването на екзарх Йосиф за София през ноември 1913 г. На нея отделят внимание съчинения с по-общ характер или публикации от епохата (Tsankov 1939; Altanov 1923). Отделни аспекти от проблема са засегнати в изследвания върху българо-турските отношения или историята на Турция (Kumanov 1971; Након 2000). От началото на 2000 г. историята на Екзархийското заместничество привлича по-голям изследователски интерес – като отделен обект на проучване (Stoyanova 2002) или като част от по-широката проблематика за българската общност в Турция (Petrova 2000; Stoyanova 2005; Lyubenova 2014; Buzhashka 2020; Stoyanova 2022a), българо-турските

отношения (Peeva 2006; Peeva 2007; Buzhashka 2016; Buzhashka 2017) и миналото на Българската църква (Stoyanova 2006; Lyubenova 2014; Malev 2012; Buzhashka 2019).

Целта на настоящата статия е да представи историята на Екзархийското заместване в Цариград от неговото възникване през 1913 г. до решението на Св. Синод за преместване на седалището на Българската екзархия от Цариград в София и вдигането на схизмата над Българската православна църква през 1945 г., да проследи как се променя неговият статут, какво е мястото му в политиката на българската държава и Българската църква в контекста на двустранните българо-турски отношения и малцинственоправния режим в Османската империя (до 1923 г.) и в Република Турция; да разкрие доколко то съумява да продължи делото на Екзархията за поддържането на националната идентичност и духовното единство на българите в Турция и в целия църковен диоцез.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

При работата върху статията са използвани проблемно-хронологичният подход и историческите методи на изследване (историко-генетичен, историко-систематичен, историческа периодизация и др.). Проучени са *de visu* и критично са анализирани разнообразни източници. Те включват непубликувани документи от дипломатически и църковен характер; статистически сведения, събирани чрез енорийските свещеници и учители; експертни становища и пр., както и изследвания по темата.

РЕЗУЛТАТИ

Каква е накратко историята на Екзархийското заместване – от момента на неговото възникване през 1913 г. до 1945 г., когато с вдигането на схизмата българските църковни власти се оттеглят от Цариград?

Преди да замине за София на 27 ноември 1913 г., екзарх Йосиф успява да постигне съгласие с турските власти до окончателното уреждане на въпроса за българското духовно представителство в Турция екзархийското дело да се ръководи от един архиерей – негов заместник. Тази задача той възлага на Велешкия митрополит Мелетий, чиято епархия е в окупираните от Сърбия земи. През 1915 г., с навлизането на българските войски в Македония, Св. Синод отзовава Мелетий от Цариград и въпреки възраженията на Министерството на външните работи и изповеданията (МВРИ) и на самия Мелетий изпраща на негово място като „представител на Екзархията“ архимандрит Харитон. Той не получава одобрение от турска страна и през декември 1917 г. Мелетий е върнат в Цариград. Този път обаче турските власти, след дълго протакане, в края на август 1918 г. го признават единствено за „архиепископ на българите в Турция“. Въпреки че българските институции продължават да го титулуват „Екзархийски заместник“, а на бланките на Заместването в Цариград стои неизменно логото „Българска екзархия“, статутът му остава официално непризнат, макар и *de facto* търпян (Stoyanova 2002, pp. 56–71).

След смъртта на Мелетий през август 1924 г., неговото място в Цариград заема Охридският митрополит Борис. Той остава на този пост до 1936 г., заместен от ръкоположения през 1932 г. за негов епископ-помощник Климент Главиницки, а след него – от Величкия епископ Андрей. За религиозните нужди на българите в Одрин се грижи от 1911 до 1932 г. Тивериополският епископ Никодим. В Лозенград до края на 1924 г. остава Иларион Нишавски, сменен от Скопския митрополит Неофит. Епископ Никодим умира през април 1932 г. Месец преди това Св. Синод взема решение да слее в едно Одринската и Лозенградската епархия със седалище Одрин, която просъществува до 1 януари 1936 г. (Stoyanova 2022a, pp. 78–92, 314–334).

Прерогативите на Екзархийското заместничество практически се простират върху останалите да живеят в Турция българи, чийто брой след масовото им прогонване от Източна Тракия през лятото и есента на 1913 г. продължава да намалява. По сведения на Одринската митрополия, в началото на 1914 г. в Лозенград и Одрин има все още 5251 българи. Към средата на 1917 г. техният брой е едва 2120 (Trifonov 1985, pp. 185–203). За кратко владяната от Гърция Източна Тракия след Първата световна война е върната на Турция с Лозанския договор, а българо-турският договор, сключен в Анкара през 1925 г., с приложения към него протокол, потвърждава извършените етнодемографски промени в региона. За българско малцинство в Турция са признати само християните, чийто майчин език е българският, на които се гарантира „ползуването от всички разпореждания за покровителството на малцинствата“, уговорени респективно в Ньойския и Лозанския договор (Реева 2007, pp. 41, 42). По български дипломатически сведения в края на 1923 г. те наброяват 3320 души, подчинени на Екзархийското заместничество и съсредоточени почти изцяло в Одрин, Лозенград и Цариград, съответно: Цариград (1840), Одрин (370), Лозенград (950), Караагач (160). Все още неизселени са и чаталджанските села Курфалъ и Деркос.¹

Турските власти не позволяват завръщането на българските бежанци от Тракия, както и не признават за българи онези, които в нуфузите са записани като гърци (т.е. принадлежащи към Вселенската патриаршия), независимо от решението в тяхна полза на Смесената гръцко-турска комисия по Лозанския договор. При удобен случай прибегват до насилственото им екстрадиране независимо от малобройността им и в течение на десетилетие не решават въпроса за българската им принадлежност, с което ги принуждават да емигрират в България (Lyubenova 2014, pp. 81–84). Преселването на българи от останалата в границите на Турция Тракия продължава и през следващите години въпреки опитите на българските дипломатически представители и екзархийски служби да ги задържат в областта. В края на 30-те години в Източна Тракия те са под 200, а в Цариград – около 1700, с тенденция към намаляване.²

За нуждите на българското малцинство в Турция след Първата световна война остават да действат две начални училища с една прогимназия в Лозенград, две основни училища в Одрин (през 1919 г. в Одрин и Лозенград има и по

един гимназиален клас) и три училища в Цариград, в които през 1919–1920 г. се учат около 550 деца. През 1923 г. става и промяна в статута на българските училища – одринските и лозенградските остават малцинствени и турскоподанни, а училищата в Цариград се превръщат в чуждоподанни. През следващите години броят на учениците в тях прогресивно намалява, успоредно на стопяващата се българска общност в Турция. В тази посока действат и законодателните промени в Турция, които допълнително ограничават достъпа на децата от Цариградската колония в българските училища в града. Училищата в Лозенград и Одрин първо се обединяват, а впоследствие се закриват.¹³ Същата съдба спхожда и училищата в Цариград. Между 1933 и 1937 г. се затварят началните училища в кварталите „Вланга“ и „Фенер“ и единственото българско училище в Цариград остава това в квартал „Бейоглу“ („Пера“). През 1940 г. учениците в него са 94, а през 1944–1945 г. – едва 64 (Stoyanova 2006, pp. 51–52).

В зависимост от прерогативите на институцията и територията, на която действа, в историята на Екзархийското заместване могат да се очертаят два периода – от 1913 до 1923 г., съвпадащ с последното десетилетие на Османската империя, и от 1923 до 1945 г., от обявяването на Турция за република до вдигането на схизмата. До края на имперския период Екзархийският институт продължава да ръководи българското просветно и църковно дело. В републиканска Турция намесата управлението на всички училища минава под ведомството на Министерството на народна просвета. Намесата на българските църковни власти в светските дела е силно ограничена, но до 1945 г. те запазват връзката си с училищата и заедно с тях поддържат чувството на единство и съпричастност сред българските общности и духовната им връзка с България. Дейността на Българското екзархийско заместване в Турция се ограничава главно в задоволяване на религиозните нужди на българското си паство там, без Православната църква в България да е в състояние да му оказва някаква по-значителна материална помощ (Stoyanova 2022b, pp. 391, 407).

През 1945 г. с подкрепата на Руската православна църква схизмата е свалена, като преди това Св. Синод взема решение за преместването на седалището на Българската екзархия от Цариград в София. Протоколът от 19 февруари 1945 г. „за вдигане на съществуващата от години печална аномалия в тялото на Св. Православна църква и възстановяване на мир и братски канонически отношения на Българската църква с Вселенската патриаршия и останалите автокефални църкви“ в буква „Д“ обявява, че на Българската православна община в Цариград и на всяка друга такава в пределите на турската република се дава вътрешно църковно самоуправление в рамките на свещените канони (Kalkandzhieva 1997, pp. 39–54; Volokitina 2002, pp. 244–259). Реализираното през 1945 г. решение е вече един предвиждан и проиграван вариант – предложен от турската власт (през 1913 г.), възприет от Вселенската патриаршия при преговорите за вдигане на схизмата (през 1934 г.) и обмислян от българските правителства (Lyubenova 1996, p. 103–104; Nikolchev 2015, p. 175; Malev 2012, pp. 317–329; Buzhashka 2019, pp. 447–465).

ДИСКУСИЯ

Очертаните факти насочват към някои разсъждения и изводи.

Екзархийското заместничество остава като българска църковна и национална институция в границите на една чужда държава – първоначално в управляваната от младотурците Османска империя, а впоследствие в кемалистка републиканска Турция. Тя е договорена като наследник на Екзархията и по-точно на самия екзарх, и то лично от него, в хода на преговорите около Цариградския договор (1913). Още тогава турската страна настоява на мястото на екзарха да остане един „архиепископ, отомански поданик, избран от българската община и утвърден с берат“, който да управлява църковните дела на българите. Българското предложение предвижда един наместник за българите в Турция със седалище в Цариград, подчинен на Българската православна църква (БПЦ) и съблюдаващ нейните канони и привилегии, който да се грижи както за църковните, така и за училищните дела, а също така и един митрополит в Одрин, подчинен на наместника (Yosif I, Ekzarh balgarski 1992, pp. 798–799).

В Цариградския договор (16/29 септември 1913 г.) правата на българската общност в Турция са по-общо формулирани: „българските общини в Турция се равнопоставят с другите християнски общини в Отоманската империя...“ (Kesyakov 1925, pp. 61, 62), като под „други общини“ недвусмислено се визира преди всичко Цариградската патриаршия.³ В разговорите с екзарха и екзархийските служители турските власти обаче са категорични, че очакват в близко време решение на въпроса съобразно тяхното първоначално предложение. Заради сложността на проблема и необходимостта той да се обсъди и реши в София съвместно със Св. Синод и българското правителство, екзарх Йосиф успява да постигне съгласие с Високата порта след неговото оттегляне в Турция да остане „един архиерей наш заместник“. Аргументите, с които екзархът обяснява отлагането на „окончателното решение“, са схизмата и необходимостта от споразумение с Патриаршията, че ще зачита българския език и народност (Yosif I, Ekzarh balgarski 1992, p. 799). Формулировката „наш заместник“ позволява различно тълкуване – за Св. Синод това ще бъде доказателство, че статутът на Екзархията е запазен и всеки следващ изпратен от София архиерей за негов заместник ще представлява и институцията. На турската страна това дава оправдание да приеме наследника на екзарха като негов „личен“ заместник до учредяването на българска архиепископия. При липсата на конкретен текст в Цариградския договор регулирането на въпроса остава в полето на политиката.

За бъдещето на екзархийската институция от българска страна се произнасят правителството и Църквата, водена от Св. Синод, както и самият екзархийски институт в Цариград в лицето на своя предстоятел, с подведомствените си органи и служители. В решаването на въпроса се чува гласът и на българската общност в Турция, както и на многобройната македонска и тракийска емиграция в България. Всички те имат своя визия за бъдещето на Екзархията (така впрочем в документите от епохата изрично се означава институцията, която се намира в Цариград, а не Българската православна църква изобщо), която обаче

трябва да се реализира в условията на турското законодателство и политика спрямо малцинствата, ангажименти към които турската държава поема в подписаните от нея договори (важните в случая са Цариградският от 1913 г., Лозанският от 1923 г. и Ангорският от 1925 г.).

Условията, при които възниква Екзархийското заместване, предопределят и вариантите на неговото бъдеще: като местна архиепископия за българите в Турция или като общонационална институция, каквато е била до Балканските войни. Очертаните демографски и социално-икономическите характеристики на българското паство в свития църковен диоцез, както и променените държавно-политически реалности на Балканите говорят в полза на ограничаване на неговите задачи и затихващите му функции.

Тази идея намира поддръжка в средите на българската изпълнителна власт, макар и не с абсолютна последователност и вяра в бъдещето на това, което е останало от Екзархийския институт в Турция. За българския пълномощен министър в Цариград Н. Колушев през 1918 г. признаването на митрополит Мелетий за „архиепископ на българите в Турция“ е напълно удовлетворително за българските църковно-училищни нужди там.⁴ Първоначално земеделското правителство приема наследеното становище на своите предшественици, но защитата на Екзархията от страна на Църковно-народния събор през 1921 г. спомага за активизиране на политиката му в тази посока. По отношение на Българската екзархия в Цариград представителите на емиграцията на Събора са категорични: „трябва да се заздравя разклатеното ѝ положение, за да може да продължи да изпълнява чисто пастирската си длъжност вредом дето е пръснато нейното паство“. Не са спестени упреци към Св. Синод, че е проявил небрежност по този въпрос и не са положени нужните грижи, „за да се подкрепи екзархийският институт със средства и сили...“. Емиграцията, представена на Събора, е единна по въпроса, че положението на Екзархията в Цариград трябва да се заздравя, за да може тя да продължи да изпълнява своята пастирска длъжност „вредом, дето е пръснато нейното паство“ (Konstantinov 1925, pp. 172, 176). Въпросът за неговия статут обаче остава висящ, защото по преценка на всички заинтересовани фактори благоприятният момент за неговото уреждане с турската страна е отминал (Altanov 1923, p. 5).

По време на преговорите в Ангора през 1924–1925 г. българският дипломатически представител Симеон Радев определя „възстановяването на Светата Екзархия в Цариград в предишното ѝ значение“ като първи по важност въпрос в българо-турските преговори, отстоява нейното оцеляване и дори чертае оптимистични планове за бъдещето ѝ, които при демографските и политическите реалности на Балканите и в самата Турция са в сферата на пожеланото (Buzhashka 2020, pp. 73–77, 80).

Затова пък издръжката на екзархийското ведомство в Турция за сметка на българския бюджет, макар недостатъчна и нередовна от гледна точка на учителите, служителите и духовниците, поражда сред управляващите среди в София и възражения. Мотивът за „икономии на средства“ се появява все по-отчетливо

след Първата световна война в доклади на български дипломатически представители в Турция, които поставят въпроса за ненужно високия брой на екзархийски учители и духовници спрямо числеността на българското население там.⁵

Нито едно правителство обаче не се решава да действа категорично в този смисъл, оставяйки времето да вземе вярното решение. „Окончателното решение“ е избор, който българските правителства след 1913 г. периодично се изкушават да направят, реципрочно на тежестта, която признават на екзархийския въпрос в общата българска политика по църковнонационалния въпрос след войните, но никога не се решават да отидат докрай. Българската държава продължава да поддържа финансово училищата и църквите в Турция и колкото и малко да са средствата, според оплакванията в регулярните доклади, те никога не секват. Екзархийското заместничество ограничава юрисдикцията си в границите на Турция, стреми се да не демонстрира явна зависимост от чужда духовна и финансова държавна подкрепа, и изпълнява условието българските духовни лица в Турция да са турски поданици. Неприязненото отношение на турските власти към разширяването на функциите на Екзархията държи персонала ѝ в ограничен състав и възможност за действие на друго място освен в Цариград (Tsankov 1939, p. 139; Stoyanova 2022a, pp. 314–330).

Въпросът за статута и името на българската духовна институция в Цариград остава висящ. В Ангорския договор те не са изрично упоменати. Това дава възможност за двойствено тълкуване – и като запазване на статуквото, и като потвърждение от турска страна на становището, според което в Цариград се намира не „Българската екзархия“ или „Българското екзархийско заместничество“, както се нарича то от българската държава и Българската църква, а Българска архиепископия за българите в Турция, чието ведомство не надхвърля границите на турската държава, макар по-късно турските власти косвено и мълчаливо да признават на българския митрополит и качеството му на екзархийски наместник (Kumanov 1971, p. 80; Lyubenova 2014, p. 345).

За разлика от МВРИ, до 1945 г. позицията на Българската православна църква в лицето на Св. Синод е по-последователна и категорична: в Цариград продължава да пребивава „Българската екзархия“ (а не личният заместник на екзарха), която ще продължи да съществува, докато там има и Цариградска патриаршия. Това становище ще бъде твърдо отстоявано от синодалните архиереи, каквито и комбинации да се предлагат от страна на правителствените кръгове. Връщането на екзарх Йосиф в София най-после уталожава съперничеството между двата центъра на църковната политика и доколкото Църквата участва в конструирането и реализацията на българската национална идея, тя продължава да прави това от София, а в отношенията си с екзархийската институция в Цариград действа като върховна инстанция.

Хипотетичната възможност за връщането на българските бежанци в Източна Тракия, която не се реализира след 1913 г., отпада окончателно с Ангорския договор, което още повече стеснява базата на екзархийския институт.

Това ясно се схваща и от църковните среди – през март 1923 г. наместник-председателят на Св. Синод е пределно откровен: „няма ли български елемент под ведомството на Екзархията, няма да [я] има и самата Екзархия“⁶. Това като че ли също говори в полза на варианта „локална религиозна организация за българите в Турция“, но в мотивите на Св. Синод има два аргумента, които подхранват неотстъпчивостта им. Първия им го дава още самият екзарх през 1913 г. – Вселенската патриаршия в Цариград и нерешеният въпрос със схизмата. Вторият е от по-практично естество – многобройните екзархийски имоти, записани на името на екзарх Йосиф, който умира, без да остави свой наследник – турски поданик, и без имотите да са прехвърлени на юридическо лице според променения през 1912 г. режим на собственост в Турция (Buzhashka 2017, pp. 95, 96).

Неизясненият статут и име на българското духовно представителство в Цариград са и най-големият капан пред официалното уреждане на правното им положение. За имотите, които всички заинтересовани от българска страна наричат с основание „народни“, претендират с различно основание държавата, Църквата и българската общност (най-вече в Цариград). Всеки от тях е участвал по някакъв начин в съграждането им и твърди, че има не само законни и морални основания да ги владее, но и ще бъде в благоприятна позиция да ги защити от посегателства и съхрани от разруха (при съдействие от страна на останалите). При това положение отлагането се оказва единствена, макар и непечеливша възможност (Stoyanova 2006, pp. 271–277).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В течение на повече от 30 години въпросът за Екзархийското заместничество в Цариград в политиката на българската държава и Българската църква следва линията „да съхраним възможното“. Това е и устно дадената от екзарх Йосиф инструкция на митрополит Мелетий, който поема поста на екзархийски заместник през 1913 г.⁷ Тя се колебае между реалистичната оценка на настоящето и нежеланието да се скъса тънката нишка, свързваща спомена за славното минало с очакването на вероятно „благовремие“ (според неопределения, но сполучлив и често използван в църковните среди израз). Политическият императив е този, който дава тласък както на създаването на Екзархийското заместничество, така и на акта за сваляне на схизмата и готовността за компромис в името на възстановената равнопоставеност на Българската църква в семейството на православните църкви. След над 70 години тя получава признание за своята автокефалност и заема равностойното си място. Но този безспорен успех има и своята цена – отказа от екзархийското седалище в Цариград и от „външните епархии“ на Църквата, което ще рече – и от аспирациите ѝ да стане отново духовен обединител на българите, където и да живеят те.

С това историята на българското духовно представителство в Цариград не приключва. Много от въпросите, например управлението на българската църковна община и взаимоотношенията ѝ със Св. Синод в София, с Вселенската патриаршия и с турските власти, правният статут и състоянието на екзархий-

ските имоти и пр., които предходните десетилетия поставят, остават незавършени. Част от тях времето ще „приключи“ по естествен път, а другите ще станат обект на нови анализи и решения, но няма да бъдат „окончателно“ закрити. Защото въпреки постоянно намаляващата и почти незабележима с числеността си българска общност съхранените български институции в Цариград имат своите дълбоки корени в националната памет и дори само като спомен и символ Екзархията присъства „вредом, дето е пръснато нейното паство“.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Централен държавен архив (ЦДА), ф. 176К, оп. 1, а.е. 2574, л. 18.
- ² ЦДА, ф. 166К, оп. 1, а.е. 1034, л. 11, 14–17; ф. 246К, оп. 4, а.е. 113, л. 31.
- ³ ЦДА, ф. 321К, оп. 1, а.е. 2502, л. 2.
- ⁴ ЦДА, ф. 246К, оп. 2, а.е. 15, л. 15–16.
- ⁵ ЦДА, ф. 321К, оп. 1, а.е. 2761а, л. 172–173; ф. 176К, оп. 1, а.е. 2574, л. 32–37.
- ⁶ ЦДА, ф. 791к, оп. 1, а.е. 36, л. 19.
- ⁷ ЦДА, ф. 246к, оп. 2, а.е. 15, л. 1.

ЛИТЕРАТУРА

- АЛТЪНОВ, И., 1923. Съществува ли Екзархията в Цариград. *Църковен вестник*, год. XXIV, бр. 33, 3–5.
- АЛТЪНОВ, И., 1926. *Източният въпрос и нова Турция с особен оглед към интересите на България*. София.
- БУЖАШКА, Б., 2016. Съдбата на екзархийските имоти като открит въпрос в българо-турските отношения. *Известия на държавните архиви*, бр. 107, 64–141.
- БУЖАШКА, Б., 2017. *Източнотракийският въпрос в българо-турските дипломатически отношения (1913–2016 г.)*. София: Захарий Стоянов.
- БУЖАШКА, Б., 2019. Българското църковно представителство в Истанбул и въпросът за вдигане на схизмата. *История*, т. XXVII, бр. 5, 447–465.
- БУЖАШКА, Б., 2020. *България и българската общност в Истанбул (1913–2019)*. София: За буквите – О писменехъ.
- ВОЛОКИТИНА, Т., 2002. Русская церковь и православные автокефалии на Балканах после Второй мировой войны (за кулисами интеграции). В: ЛИТАВРИН, Г.; ГРИШИНА, Р. (отв. ред.), 2002. *Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX в.* СПб: Алетейя, 244–259.
- ЙОСИФ I, ЕКЗАРХ БЪЛГАРСКИ, 1992. *Дневник*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- КАЛКАНДЖИЕВА, Д., 1997. *Българската православна църква и държавата 1944–1953*. София: Албатрос.
- КЕСЯКОВ, Б., 1925. *Принос към дипломатическата история на България 1878–1925 г.* Т. 1. София.
- КОНСТАНТИНОВ, Н., 1925. Участие на тракийската емиграция в Църковно-народния събор. В: КОНСТАНТИНОВ, Н., 1925. *Родна Тракия. Спомени, речи и статии*. София, 166–183.

- КУМАНОВ, М., 1971. Възстановяване на дипломатическите отношения между България и Турция (1923–1926). *Исторически преглед*, том XXVII, бр. 2, 69–83.
- ЛЮБЕНОВА, Л., 1996. Варненско-Преславският митрополит Симеон и българската схизма. *Родина*, бр. 2, 101–119.
- ЛЮБЕНОВА, Л., 2014. *Охридски митрополит Борис*. София: За буквите – О писменехъ.
- ЛЮБЕНОВА, Л., 2014. Съдбата на село Курфали според екзархийските архиви. *Известия на Тракийския научен институт*, т. XIII, 81–96.
- МАЛЕВ, Л., 2012. „Йерусалимските условия“ от 1934 г. пред Българската православна църква – предпоставки и същност. В: *България, българите и Европа – мит, история, съвремие*, т. 5, бр. 1. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 315–329.
- НИКОЛЧЕВ, Д., 2015. *Екзарх Стефан под грижите на Държавна сигурност*. София: Военно издателство.
- ПЕЕВА, К., 2006. Анкарските спогодби – дипломатически успех или отстъпление от българските интереси. *Историческо бъдеще*, т. X, бр. 1–2, 117–140.
- ПЕЕВА, К., 2007. Протоколът за уреждане на бежанските и малцинствени въпроси в българо-турските отношения. *Известия на Тракийския научен институт*, т. VII, 40–57.
- ПЕТРОВА, Д., 2000. *Цариградските българи*. София: Международен център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия.
- СТОЯНОВА, В., 2002. Статутът на Българската Екзархия 1913–1925 г. *Известия на Тракийския научен институт*, т. III, 56–71.
- СТОЯНОВА, В., 2005. Българските духовни и просветни институции в Турция (1913–1945 г.). *Известия на тракийския научен институт*, т. VI, 40–55.
- СТОЯНОВА, В., 2006. Българските екзархийски имоти в Турция 1913–1945. В: КАЛИНОВА, Е.; ГРУЕВ, М.; ЗИДАРОВА, Л. (съст.), 2006. *Преломни времена. Юбилеен сборник в чест на 65-годишнината на професор Любомир Огнянов*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 267–278.
- СТОЯНОВА, В., 2022а. *Българите в Турция (1913–1945)*. София: Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките.
- СТОЯНОВА, В., 2022б. Екзархийският институт и българските училища в Турция (1913–1945). В: ГРУЕВ, М. (ред.). *История, памет, промяна. Сборник в чест на професор Ангел Димитров*. София: Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките.
- ТРИФОНОВ, С., 1985. Бежанският въпрос в българо-турските отношения (1913–1918). *Известия на Българското историческо дружество*, т. XXXVII, 169–204.
- ХАКОВ, Д., 2000. *История на Турция през XX век*. София: Международен център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия.
- ЦАНКОВ, С. 1939. Българската православна църква от Освобождението до настояще време. *Годишник на Софийския университет, Богословски факултет*, т. XVI, 6, 1–372.

REFERENCES

- ALTANOV, I., 1923. Sashtestvuva li Ekzarhiyata v Tsarigrad. *Tsarkoven vestnik*, vol. XXIV, issue 33, 3–5.
- BUZHASHKA, B., 2016. Sadbata na ekzarhiyskite imoti kato odkrit vapros v balgaro-turskite otnoshenia. *Izvestia na darzhavnite arhivi*, issue 107, 64–141.
- BUZHASHKA, B., 2017. *The Eastern Thrace Issue in the Bulgarian – Turkish Diplomatic Relations*. Sofia: Zahariy Stoyanov.
- BUZHASHKA, B., 2019. Balgarskoto tsarkovno predstavitelstvo v Istanbul i vaprosat za vdigane na shizmata. *Istoria*, vol. XXVII, issue 5, 447–465.
- BUZHASHKA, B., 2020. *Bulgaria and Bulgarian Community in Istanbul (1913–2019)*. Sofia: Za bukвите – O pismeneh.
- HAKOV, D., 2000. *Istoriya na Turtsia prez XX vek*. Sofia: Mezhdunaroden tsentar za izsledvane na maltsinstvata i kulturnite vzaimodeystvia.
- KALKANDZHIEVA, D., 1997. *Balgarskata pravoslavna tsarkva i darzhavata 1944–1953*. Sofia: Albatros.
- KESYAKOV, B., 1925. *Prinos kam diplomaticheskata istoria na Bulgaria 1878–1925 g.* T. 1. Sofia.
- KONSTANTINOV, N., 1925. Uchastie na trakiyskata emigratsia v Tsarkovnonarodnia sabor. V: KONSTANTINOV, N., 1925. *Rodna Trakia. Spomeni, rechi i statii*. Sofia, 166–183.
- KUMANOV, M., 1971. Vazstanovyavane na diplomaticheskite otnoshenia mezhdu Bulgaria i Turtsia (1923–1926). *Istorieski pregled*, vol. XXVII, issue 2, 69–83.
- LYUBENOVA, L., 1996. Varnensko-Preslavskiyat mitropolit Simeon i balgarskata shizma. *Rodina*, issue 2, 101–119.
- LYUBENOVA, L., 2014. *Ohridski mitropolit Boris*. Sofia: Za bukвите – O pismeneh.
- LYUBENOVA, L., 2014. Sadbata na selo Kurfali spored ekzarhiyskite arhivi. *Izvestia na Trakiyskia nauchen institut*, vol. XIII, 81–96.
- MALEV, L., 2012. ‘Yerusalimskite uslovia’ ot 1934 g. pred Balgarskata pravoslavna tsarkva – predpostavki i sashtnost. *Bulgaria, balgarite i Evropa – mit, istoria, savremie*, vol. 5, issue 1. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 315–329.
- NIKOLCHEV, D., 2015. *Ekzarh Stefan pod grizhite na Darzhavna sigurnost*. Sofia: Voenna izdatelstvo.
- PEEVA, K., 2006. Ankarskite spogodbi – diplomaticheski uspeh ili otstaplenie ot balgarskite interesi. *Istoriesko badeshte*, vol. X, issue 1–2, 117–140.
- PEEVA, K., 2007. Protokolat za urezhdane na bezhanskite i maltsinstveni vaprosi v balgaro-turskite otnoshenia. *Izvestia na Trakiyskia nauchen institut*, vol. VII, 40–57.
- PETROVA, D., 2000. *Tsarigradskite balgari*. Sofia: Mezhdunaroden tsentar za izsledvane na maltsinstvata i kulturnite vzaimodeystvia.
- STOYANOVA, V., 2002. Statutat na Balgarskata Ekzarhia 1913–1925 g. *Izvestia na Trakiyskia nauchen institut*, vol. III, 56–71.
- STOYANOVA, V., 2005. Balgarskite duhovni i prosvetni institutsii v Turtsia (1913–1945 g.). *Izvestia na trakiyskia nauchen institut*, vol. VI, 40–55.
- STOYANOVA, V., 2006. Balgarskite ekzarhiyski imoti v Turtsia 1913–1945. V:

- KALINOVA, E.; GRUEV, M.; ZIDAROVA, L. (red.), 2006. *Prelomni vremena. Yubileen sbornik v chest na 65-godishninata na profesor Lyubomir Ognyanov*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 267–278.
- STOYANOVA, V., 2022a. *Balgarite v Turtsia (1913–1945)*. Sofia: Institut za istoricheski izsledvania – Balgarska akademija na naukite.
- STOYANOVA, V., 2022b. *Ekzarhiyskiyat institut i balgarskite uchilishta v Turtsia (1913–1945)*. V: GRUEV, M. (red.). *Istoria, pamet, promyana. Sbornik v chest na profesor Angel Dimitrov*. Sofia: Institut za istoricheski izsledvania – Balgarska akademija na naukite.
- TRIFONOV, S., 1985. *Bezhanskiyat vapros v balgaro-turskite otnoshenia (1913 – 1918)*. *Izvestia na Balgarskoto istoricheskoto druzhestvo*, vol. XXXVII, 169–204.
- TSANKOV, S. 1939. *Balgarskata pravoslavna tsarkva ot Osvobozhdenieto do nastoyashte vreme*. *Godishnik na Sofiyskia universitet, Bogoslovski fakultet*, vol. XVI, 6, 1–372.
- VOLOKITINA, T., 2002. *Russkaja cerkov' i pravoslavnye avtokefalii na Balkanah posle Vtoroj mirovoj vojny (za kulisami integracii)*. V: LITAVRIN, G.; GRISHINA, R. (otv. red.), 2002. *Chelovek na Balkanah v jepohu krizisov i jetnopoliticheskikh stolknovenij XX v*. SPb: Aletejja, 244–259.
- YOSIF I, EKZARH BALGARSKI, 1992. *Dnevnik*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.

THE BULGARIAN EXARCHATE VICEGERENCY IN ISTANBUL (1913–1945): THE END OF AN ERA

Abstract: *The author aims to present the history of the Bulgarian Exarchate Vicegerency in Istanbul from its establishment in 1913 to the decision of the Holy Synod to move the seat of the Bulgarian Exarchate from Istanbul to Sofia and the lifting of the schism over the Bulgarian Orthodox Church in 1945. The article examines how its status changed over the years, what its place was in the politics of the Bulgarian state and church in the context of the bilateral Bulgarian-Turkish relations and the minority rights regime in the Ottoman Empire (until 1923) and in the Republic of Turkey. Using historical research methods, based on a critical analysis of unpublished documents from the offices of Bulgarian diplomatic and church authorities, as well as publications on the subject, the study reveals its role as a continuator of the Exarchate's activity in maintaining the national identity and spiritual unity of Bulgarians in Turkey and throughout the church diocese, given the changed political and ethno-demographic realities in the Balkans after 1913.*

Keywords: *Bulgarian Exarchate; Exarchate Vicegerency; Istanbul; Turkey*

Assoc. Prof. Vania Stoyanova, PhD

ORCID ID: 0000-0003-4101-1227

WoS ResearcherID: AAF-9258-2019

Institute for Historical Studies

Bulgarian Academy of Sciences

Sofia, Bulgaria

E-mail: vaniapstoyanova@abv.bg; vaniapstoyanova@ihist.bas.bg

БЪЛГАРСКОТО ЦЪРКОВНО ПРЕДСТАВИТЕЛСТВО В ИСТАНБУЛ И ВЪПРОСЪТ ЗА ВДИГАНЕ НА СХИЗМАТА

Боряна Бужаика, Ваня Добрева

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: В Истанбул, Турция, в наши дни има българска колония, която се създава след Междусъюзническата и Първата световна войни. Тя няма връзка с възрожденските цариградски българи, но чрез създадената Фондация на българските православни църкви в Истанбул е техен юридически приемник. Фондацията е и формален собственик на тази част от българските екзархийски имоти в Турция, които е върнала турската държава. Вдигането на схизмата е акт от международно и вътрешнополитическо значение. С този акт се слага край на използването на Екзархията като средство за обединяване на всички българи в границите на една нова Санстефанска България. По същество това е отстъпление от националния идеал. Условиата за вдигане на схизмата, закриване на Екзархийското заместничество и неуреденият статут на Българската църковна община лишават българите в Република Турция от българско църковно представителство и предопределят тяхното оставане в диоцеза на Вселенската патриаршия. Този въпрос има последици и до наши дни.

Ключови думи: схизма; Българска екзархия; цариградски българи; българска общност; българите в Турция

ВЪВЕДЕНИЕ

Така поставена, темата изисква уточняване на два факта. На първо място, това е наличието в наши дни на българска колония в Истанбул. Българите, които в днешно време я съставляват, можете да срещнете в литературата под названието „цариградски българи“, „българска общност“, „българска колония“ в Истанбул. Това са българите, които изпитват гордост и групов принадлежност към възрожденските българи, без да имат някаква връзка с тях, юридически сега са признати за приемници на тези българи чрез Фондацията на българските православни църкви в Истанбул и са формални собственици на тази част от българските екзархийски имоти в Истанбул, които им е върнала турската държава. След края на Междусъюзническата война 1913 г. и оттеглянето на екзарх Йосиф от Истанбул, до 1945 г. техен духовен център е Екзархийското заместничество. Макар според БПЦ тази структура да замества, доколкото позволяват условията, Българската екзархия, Екзархийското заместничество е спорен субект в турската правна система с всички произтичащи от това последици за българите в Турция. След вдигането на схизмата те се намират в диоцеза на Вселенската патриаршия и духовно са ѝ подчинени.

Вторият факт е съществуването на схизмата. На 28 февруари 1870 г. със султански ферман Българската православна църква (БПЦ) е възстановена под формата на екзархия. През май 1872 г. Българската екзархия се обявява за ав-

токефална (независима), а не за автономна, каквато е според султанския ферман. Това нарушение на каноните е използвано от Цариградската патриаршия като повод да обяви на 16 септември 1872 г. БПЦ за схизматична. Схизмата нанася голям удар върху вътрешното състояние и международния авторитет на Българската православна църква и я изолира от православния свят за 73 години.

Темата за условията за вдигането на схизмата частично присъства в литературата. Наред с някои фрагментарни изследвания (Stambolov 2006), най-подробно този въпрос е проследен в трудовете на Ст. Цанков, изтъкнат богослов и съвременник на вдигането на схизмата, като неговите трудове представляват исторически извор за темата (Tsankov 1939). Въпросът за схизмата, която намира отражение върху българската общност, присъства и в гръцката периодика от онова време (Χρύσανθος 1945). Отделни аспекти от този въпрос разглежда и Ив. Алтънов, пълномощен министър в Истанбул (Altanov 1926).

Въпросът е от изключителна важност за бъдещото на екзархийския институт в турската столица и особено за българската колония там. Последиците от вдигането на схизмата предопределят борбата на българите в Истанбул за запазване на българската им идентичност, самосъзнание и култура. Сложните и неизяснени докрай отношения между Българската православна църква и Вселенската патриаршия имат своето отражение и в наши дни, като поставят на дневен ред въпроси, свързани с българското национално самочувствие и църковна независимост.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Настоящото изследване е изградено върху интердисциплинарен историко-аналитичен подход, който съчетава методите на църковната история, политическата история и историята на международните отношения. Основен метод е критичният анализ на архивни документи от Централния държавен архив и Архива на Министерството на външните работи на Република България, включително протоколи на Св. Синод, кореспонденция на български дипломатически представители, стенографски дневници на Народното събрание и официална църковна периодика.

Методологически акцент е поставен върху проследяването на процеса на вземане на решения относно вдигането на схизмата в контекста на конкретната международна политическа среда и вътрешнополитическата ситуация в България. Използван е проблемно-хронологичен подход, чрез който се анализират отделните етапи на преговорите между Българската православна църква, Вселенската патриаршия и посредническите поместни църкви, както и позициите на българските църковни и държавни институции.

Особено внимание е отделено на съпоставителния анализ на различните идейни и институционални позиции – на висшия клир, на българската държава и на българската колония в Истанбул, с оглед оценка на последиците от вдигането на схизмата за статута на българското църковно представителство в Турция. Методът на контекстуализация позволява схизмата да бъде разглеждана не

само като канонично-църковен проблем, а като въпрос с ясно изразени национални, дипломатически и културно-идентичностни измерения.

РЕЗУЛТАТИ

Още от самото обявяване на схизмата Русия започва действия по нейното отменяне, като през 80-те години на XIX век предлага конкретни стъпки за гръцко-българско помирение. През 1880 г. в София Архиерейски събор ги отхвърля, защото съдържат едно старо искане на руските дипломати – за връщане на Македония и Одринско под ведомството на Цариградската патриаршия, както и за вдигане на седалището на българския екзарх от Цариград. През тези години Русия не само пречи за получаване на берати за българските владици в Македония, но и насърчава сръбската пропаганда в тях (Lubenova 1996, p. 103).

През 1912 г. е и първата българска инициатива за вдигане на схизмата. Поради успехите на сръбската пропаганда в Македония, трудностите на Гърция по критския въпрос и подготвяното балканско политическо сближение българските дипломати преценяват, че условията са благоприятни за гръцко-българско църковно споразумение, но при оставане на Екзархията в Македония и Одринско (Lubenova 1996, p. 104) Изненадващо в този момент Русия се обявява против вдигането на схизмата, защото това ще доведе до необходимостта от изтегляне на Сърбия от Скопската, Дебърската и Охридската епархия или самите сърби да минат в схизма.

Въпросът за вдигането на схизмата е обсъждан през 1922 г. от Св. Синод, като заедно с него се коментират евентуалният статут на българската църковна община в Истанбул и църковното лице, което ще я оглавява. Търси се посредничеството на висши клирици от други поместни църкви. През 1922 г. двама руски архиереи, архиепископ Анастасий и епископ Вениамин, помолени да посредничат за премахването на схизмата и признаването на Българската православна църква за автокефална, разговарят с цариградския патриарх Мелетий (Метаксакис) за условията и начина за това. В този разговор патриархът потвърждава, че Българската православна църква след вдигането на схизмата може да получи автокефалия, но в пределите на българската държава и че за православните българи в Турция може да има само един архиерей българин (в Цариград), но с права на помощник (викарий) на цариградския патриарх. През същата 1922 г. руският Северноамерикански архиепископ Александър, след разговор с патриарх Мелетий, получава почти идентичен отговор. Общото становище на патриарха и на Патриаршеския Синод е, че по нормите на православното канонично право в Цариград не може да има самостоятелна българска църковна управа (Екзархия или Екзархийско заместничество). Колкото до българските православни малцинства в Турция, на тях може да се дадат български свещеници, а и един български епископ, който да завежда вътрешно автономно църковните им дела, обаче да се намира под каноническата юрисдикция на Цариградския патриарх. Това трябва да се има предвид, когато се оценява една или друга позиция по отношение на схизмата. Тя има своята цена, която ясно е казана в предварителните разговори.

Възможностите за вдигането на схизмата и последиците от това относно българското църковно представителство в Истанбул са обект на обсъждане и на заседанията на Архиепископското събрание на Българската православна църква по повод готвения нов устав. Сред българските архиепископи няма единно становище по този въпрос. Ще се опитаме да очертаем с оглед на темата различни тези, без претенция за изчерпателност и с оглед на последиците от този дебат за българската колония. Ще бъдат изведени основно някои становища на митрополит Стефан и митрополит Борис Охридски, които според нас очертават двете позиции в дебата. Мнението на Охридския митрополит Борис от времето, когато той е екзархийски заместник в Истанбул, е важно. Неговите позиции изразяват общото разбиране на владиците от загубените след войните български епархии, търсенето на възможности за защита на българското население в тези области и мнението на българската колония в Истанбул, с която митрополит Борис е обсъждал създаденото положение. Във всички свои изказвания митрополит Борис разглежда въпроса за вдигането на схизмата не само през каноническото църковно право, но и през призмата на българските национални интереси. В дебата по тези въпроси вземат участие и български политици и общественици, ангажирани с темата, които само частично ще представим.

В църковните среди от години се говори за необходимостта от вдигане на схизмата. Комисията по новия устав, която от 1920 г. работи при Св. Синод, изработва първия екзархийски проектоустав, като в устройствената му част е категорична – Българската църква в бъдеще да стане екзархия със седалище в София, като екзархът да бъде едновременно и софийски митрополит. В повечето случаи това мнение се свързва с позицията на митрополит Стефан, който е подозиран, че бърза с преместването на седалището на Екзархията в София и вдигането на схизмата, особено щом софийски митрополит се стреми да бъде избран за екзарх.¹ Всъщност екзарх Йосиф I премества седалището на Екзархията в София още през 1913 г. (Yosif I 1992, pp. 793–794, 798–799, 801). Това е и едно от условията за вдигане на схизмата.

Противно на това мнение, митрополит Борис споделя, че българската колония в Истанбул не би одобрила вдигането на схизмата (Lubenova 1996, pp. 387–388). Това е напълно очаквано, защото тя е съставена главно от произхождащи от Македония българи. Вдигането на схизмата би означавало българите в тази област да бъдат под опеката на гръцкото духовенство.

Решителна крачка към постигане на помирение се прави през 1930 г. В доклад на Стобийския епископ Борис, секретар на Св. Синод, се говори за неговата мисия в Йерусалим. На събранието на православните църкви във Ватопедския манастир в Света гора през 1930 г. се възлага на Йерусалимската църква да посредничи за създаване на редовни канонически връзки между Българската православна църква и Цариградската патриаршия. За тази цел Синодът изпраща в Йерусалим през април 1932 г. своя секретар, Стобийския епископ Борис, комуто са дадени нужните инструкции. При своето посещение в Йерусалим Борис поставя три искания, които най-точно пресъздават настроенията в бъл-

гарските църковни среди: 1) Цариградската патриаршия да ревизира своето осъждане и БПЦ да възстанови своите отношения с другите православни църкви; 2) Българската православна църква да се признае официално за автокефална; 3) „Да се дадат на нашите сънародници, които остават в съседни на България държави и бяха насилствено подчинени на чужда духовна власт, елементарни човешки права, право да се молят на свой майчин език и да имат свои църковно-религиозни общини под църковната власт във всяка съответна държава“; 4) Екзархийското заместничество остава в Цариград, за да се грижи за религиозните, нравствени и духовно-просветни нужди на българите в Турция.²

Преговорите между делегата на БПЦ и представителите на Йерусалимската патриаршия, начело с местоблюстителя на Йерусалимския патриаршески престол митрополит Келадион, приключват на 27 април с изработването на определени конкретни условия, които да послужат като основа за възстановяване на каноничните връзки между БПЦ и Вселенската патриаршия. С оглед на темата ще приведем само тази част от документа, която засяга българското църковно представителство в Истанбул и българската колония. В превода от гръцки постигнатото споразумение звучи така:

„А) На българската православна община в Цариград, както на всяка друга такава в пределите на турската република находяща се, след възстановяването на каноническите отношения с българската църква, съгласно условията на настоящата спогодба и оттеглянето на българските църковни власти от Цариград, да се даде вътрешно църковно самоуправление винаги в рамките на свещените канони, а българските общини могат да посочват на Вселенския Патриарх свой енорийски клир (църковни предстоятели, свещеници и дяконите) за одобряване за назначение или за неговото ръкополагане доколкото разбира се посочваните за целта притежават надлежните канонически цензове“.

На 29 април в Йерусалимската патриаршия неочаквано е получена телеграма, с която Цариградската патриаршия съобщава да се преустановят разговорите и да се чакат инструкции от нея (Stambolov 2006). Едва на 15 април 1934 г., след цели две години, Йерусалимската патриаршия изпраща на Св. Синод на БПЦ окончателните условия, одобрени и от Вселенската патриаршия за възстановяване каноническите отношения между двете църкви (Stambolov 2006). В одобрения текст отпадат някои от най-важните искания на българския представител (Tzankov 1939). Цариградската патриаршия не възприема предложението на бившия цариградски (по-късно александрийски) патриарх Мелетий Метаксакис за православните българи в Турция да има един български епископ, викарий (помощник) на патриарха, който епископ, в каноническите граници, автономно да управлява църковните дела на тези българи. Вселенската патриаршия не приема и другото искане на БПЦ – „българските православни населения в съседните на България страни, които са били подведомствени на българската православна църква, макар и да останат в каноническа зависимост от властите на Църквите в държавите в които живеят, да им се признае правото да имат свои църковни общини и да се учат и молят на свой език“ (Tzankov 1939, p. 108).

Тъй като тези въпроси не са приети благоприятно от Вселенската патриаршия, Архиерейското събрание в София на свое заседание от 15 декември 1934 г. възлага на Св. Синод да търси мнението на правителството и други фактори по предварителните условия и да го подготви за разглеждане на църковен събор.³ На Йерусалимската патриаршия се отговаря, че въпросът е сложен и ще се търси мнението на други фактори. Цариградската патриаршия приема това решение на Архиерейското събрание в София като прекъсване на преговорите с българската страна и уведомява другите църкви за преустановяване на преговорите. Така въпросът за условията по вдигането на схизмата от чисто църковен се превръща в държавен или както е определен в документите, „национално-политически“, тъй като в него се търси мнението и на правителството и на представителите на българската емиграция, представляващи интересите на населението в откъснатите от България територии след Първата световна война. В дебата за необходимостта от оставане на Екзархията в Истанбул се използва тезата, че Екзархията в Цариград е един международноправен църковно-просветен институт на всички българи от източното православие, където и да се намират те, твърдение, основано на фермана за учредяване на Екзархията от 1870 г. (Sekulov 1934). Но тази теза не издържа, тъй като ферманът се издава за поданици на султана, а не за населения, намиращи се извън турската държава.

Вероятно повлиян от водените разговори за вдигане на схизмата, митрополит Стефан дава официално изявление по повод въпроса за мястото на Българската екзархия. В началото той прави уговорката, че е за оставане на Екзархията в Цариград, но според него има факти, които не могат да се игнорират. Основният факт, който той изтъква, е политиката на турското правителство, „което прави фиктивно съществуването на българската Екзархия в Цариград и изобщо в Турция“⁴. По нататъшните му разсъждения дават неговата категорична присъда над възможността Екзархията да остане в Цариград.⁵

Неговото изказване предизвиква лавина от мнения и съображения по отношение на статута на Българската екзархия. В Народното събрание д-р К. Станишев, председател на македонската парламентарна група, прави остро изказване по отговора на Тронното слово, в което засяга и въпроса за новоизработения Устав на Св. Синод, „Проект на българската православна църква“, и екзархийския въпрос. В него той защитава позицията за липсата на необходимост от промяна на Екзархийския устав и преместването на Екзархията в София. Като приема, че в този момент Екзархията може да се нарича архиепископия, той подчертава една от най-важните цели за нейното създаване – да представлява всички българи, които никога не са живели в свободна България. Като се обявява за връщане на всички църковни лица в Македония, той счита, че преместването на Екзархията в София се прави, за да се задоволи „славолюбието на някои архиереи“, като очевидно има предвид митрополит Стефан.⁶

В писмо до председателя на Македонския национален комитет и председателя на македонската парламентарна група Охридският митрополит Борис пространно коментира думите на митрополит Стефан и изказва своето мнени-

ние по въпроса.⁷ Според него всяко повдигане на въпроса за Екзархията и позоваване на решението на турското правителство (каквото прави софийският митрополит Стефан) са вредни за църковнонационалните ни интереси и „може да бъдат подсецане в тази посока“. „Всяка декларация, направена от отговорно лице и място в България, в смисъл, че фактически и юридически Екзархията не съществува, влошава положението ни пред турските власти, пред които ние трябва да твърдим, че животът на екзархията, като учреждение и юридическа личност, не е угаснал.“ Според Борис подобни изявления могат да навредят и за разрешаването на въпроса с екзархийските имоти, които принадлежат на Екзархията. Той разглежда този въпрос и от гледна точка на българските отношения със сърби и гърци. Твърденията за несъществуване на Екзархията би улеснило сърбите да намерят аргументи за изгонването на българските духовни лица от Македония, тъй като подадената до ОН петиция по този повод е подписана от името на Екзархията. Що се отнася до гърците, за тях закриването на Екзархията премахва основната причина за схизмата и те ще могат да постигнат своите интереси в църковно отношение спрямо останалото в Турция и Гърция българско население. За стабилизиране на положението на Екзархията Борис неоправдано разчита на готвения от турското правителство закон за малцинствата, който според него ще даде „известна правна санкция на всички заварени религиозни учреждения“ на основата на султанските фермани и ирадета. Тонът на писмото е изпълнено с много патос, като за него въпросът за съществуването на Екзархията е въпрос „на дълг [...] пред историята и поколенията на българския народ“ (Lubenova 1996, pp. 439–440)⁸. Като оценяваме разсъжденията на митрополит Борис като особено патриотични, трябва все пак да отбележим, че подобно на много други в църковните среди, той не иска да види действителното положение на Екзархийското заместничество – непризната от турското правителство българска институция в Цариград. През тези години действително турските власти търпят нашето църковно представителство като Екзархийско заместничество, но не го приемат официално и търсят начин за неговото премахване. Обективните условия не позволяват запазването на Екзархийското заместничество и следващите години доказват това.

Повод да изложи своето разбиране за Екзархията, митрополит Борис намира и в готвения от Св. Синод проектоустав на Българската православна църква. В съвместно със Скопския митрополит Неофит становище по повод предложението Устав, изпратено до председателя на Македонския национален комитет, с копие до Министерския съвет, през 1932 г., се излагат няколко важни съображения (Lubenova 1996, p. 441)⁹. На първо място, двамата духовници не одобряват по принцип предложението за промени в Устава на Църквата поради „днешните тежки и неспокойни за българското племе времена“. Според тях нищо не налага създаването на нова църковна уредба и избирането на екзарх, „когато повече от един милион православни българи не биха могли да вземат участие в един такъв избор“. Ако все пак има основателни причини за такъв избор, духовниците предлагат първойерархът на Българската православна църква

да бъде патриарх Български и митрополит Софийски, защото това отговаря на българската исторически църковна традиция. На второ място, авторите на становището поставят въпроса за Екзархията. Според тях нейното запазване в Цариград я прави духовен център на православните българи, живеещи във пределите на България, и по този начин съществуването на този институт следва да се осмисли с оглед на настоящото и бъдещето и в духа на придобитото право. Всъщност тази теза стои в основата на искането за ферман и за създаването на Екзархията, но не отчита променените условия след Първата световна война. На трето място, Борис и Неофит коментират позицията на Вселенската патриаршия и гръцките власти по отношение на схизмата. Като преценяват момента за вдигане на схизмата за неподходящ, според тях евентуалното вдигане на схизмата ще даде възможност на гърците да реализират своя „престъпен замисъл против интересите на българското племе, чисто и просто в духа на политическите цели на елинизма“. Духовниците великолепно разбират евентуалните последици за поробените българи в откъснатите от България територии и тук трябва да се съгласим с тях. Като аргумент те привеждат и настроенията против вдигането на схизмата сред техните паства, „защото въпросът не е изключително само църковен, но и политически, той не е въпрос само на Йерархията, но е – и дори предимно – въпрос на народа“ (Lubenova 1996, p. 440)¹⁰.

Митрополит Борис категорично се противопоставя на помирение с Вселенската патриаршия „върху плоскостта на пълното забвение на миналото, като се откаже от всяка ревандикация от църковен характер по отношение на българското население в Македония под гръцка власт, което в църковно и национално гледище сега се намира в по-тежка положение, отколкото бе в мрачната епоха преди възраждането“. За Борис постигане на помирение с Цариградската патриаршия при условията, които тя поставя, означава „санкциониране от страна на Българската православна църква откъсването на една част от нейната област, станало по насилствен начин“, и затова той категорично се обявява против създаването на редовни канонически връзки и сношения с Цариградската патриаршия.

Независимо от различните мнения, Архиерейският събор през декември 1934 г. изказва единодушно решение, че БПЦ трябва да влезе в „редовни канонични сношения с Цариградската патриаршия и с останалите автокефални църкви“. Но очевидно смутени от голямата отговорност, която трябва да поемат, синодалните старци преценяват, „че въпросът не е толкова бърз и трябва да се чуе мнението на правителството, защото този въпрос е не само църковен, а и народен“. Според събранieto „обстоятелствата не благоприятстват за окончателното му разрешение“.¹¹

Мнението на правителството се съдържа в две писма от 1935 г. до министър-председателя Георги Къосеиванов от д-р К. М. Сарафов – пълномощен министър и директор на вероизповеданията. Той предлага сключване на споразумение със Св. Синод за уреждане на работите на Екзархията в Турция на следната база:

1. В Цариград да остане един български архиепископ като духовен глава на българите в Турция „и като носител и представител на миналото“. Да се направи опит за разбирателство с турското правителство Екзархията да бъде вдигната от Цариград, като се остави за цяла Източна Тракия, включително Цариград, един владика, с нужния брой свещеници, за църковните нужди на населението.

2. В замяна на това имотите на Екзархията да се преведат в собственост на българската държава, която да ги ликвидира, като запази в Истанбул едно здание за българското консулство и друго здание за българската митрополия. „Без съмнение, църквата „Св. Стефан“ ще остане и за напред молитвен дом за българската колония, както и училището в Пера остане също да съществува.“

3. Предлагаат се отзоваването на одринския владика и затварянето на основното училище и първоначалното училище в Лозенград, като в двата града остане по един свещеник.

Според Сарафов подобно решение не само ще окаже благоприятно влияние върху отношенията с Турция, но и ще бъде обстоятелство от решаващо значение за вдигане на схизмата. „Същевременно с това ще намалим чувствително материалните жертви, които българското правителство е правило от десетина и повече години насам, за една фикция.“¹²

„Досежно Цариград да уговорим предварително, че училищата ни ще продължават да съществуват и за напред, гдето ще имаме нужния брой учители, и един архиерей с един дякон и двама свещеници.“

Тази позиция не удовлетворява архиереите. Варненският и Преславски митрополит Симеон, който в своя близо вековен жизнен път е участник в църковните борби и е свидетел на събитията от времето на налагането на схизмата, заявява: „Ние отдаваме похвала и благодарност на Св. Синод, че е взел почина за създаване правилни и канонически връзки с Цариградската патриаршия и с всички останали православни църкви... Въпросът за схизмата е голям и сложен и неговото разрешение, което не зависи само от нас, търпи отлагане... Ние не можем да вземем никакво окончателно решение по въпроса за схизмата, защото по него трябва да се чуе преди всичко желанието на българския народ и на българската държава... Въпросът за схизмата е и национален, всенароден и държавен, затова ние, архиереите, не можем да го решим без мнението и желанието на правителството... Отстранението на схизмата е желателно, но то не е належащо“.

Въпросите, поставени от архиерея, са риторични. В разглеждания момент нито Църквата е съгласна да изостави своето паство във външните епархии, нито обществото може да се отрече от своите сънародници, останали извън пределите на родината, нито държавата е склонна да се откаже от претенциите си за обединение на българските земи. Схизмата, с произтичащите ограничения, е безспорен проблем, чието разрешаване трябва да се търси, но предложената цена в „Йерусалимските условия“ е твърде неприемлива. Следователно митрополитът на практика дава неофициалния отговор на българската страна – отстранението на схизмата е желателно, но то не е належащо. В този дух е и

единодушното решение на Архиерейския събор.

През годините след 1936 г. въпросът за вдигане на схизмата не получава развитие. Усложнената международна обстановка и избухването на Втората световна война отлагат решаването му за неопределено време. В следващите години конкретни действия за разрешаване на българския църковен въпрос не се предприемат от никоя от заинтересованите страни.

Втората световна война временно прекъсва процеса на сближаване на църквите, насочен към вдигане на схизмата. В този период отношенията на Балканите се диктуват от обвързаността на съответните държави с воюващите лагери, което прави контактите между църквите почти невъзможни. Освен това всяка от тях в екстремните условия има свои приоритети. Едва в края на войната се създават всички предпоставки, за да се стигне до развръзка на 73-годишния конфликт. Една от тях е и съобразяването на българската страна с „Йерусалимските условия“. В новите политически реалности Екзархията няма подкрепа в лицето на държавата и обществото да отстоява правото си на опека над външните епархии. Отказът от тях, както и от екзархийското седалище в Истанбул открива пътя към вдигането на схизмата и признаването на българската автокефалия.

В началото на 1945 г. са проведени избори за екзарх (на 21 януари), на които е избран Софийският митрополит Стефан.¹³ Изборът не е случаен. Новият екзарх е един от авторитетните български владици, ерудиран богослов, дипломат, оратор. В историческата литература и наличните документи съществуват различни, понякога противоположни мнения за екзарх Стефан (Lubenova 1996, pp. 392–393).¹⁴ Но въпреки това той повече от две десетилетия управлява епархията на престолния град. Изборът му се дължи и на последователното му русофилство, приятелството му с представители на Англиканската църква и икуменическото движение, протестите срещу съюза на България с хитлеристка Германия, спасяването на българските евреи, близките му отношения със звенарите Кимон Георгиев и Дамян Велчев (Nikolchev 2015, p. 160).¹⁵

Още преди провеждането на самите избори е решено седалището на Българската екзархия да бъде преместено от Цариград в София, а българският екзарх (който и да е той) да бъде същевременно и Софийски митрополит. По този начин една от основните пречки за вдигането на схизмата отпада. Веднага след избирането си екзарх Стефан изпраща писмо до Вселенската патриаршия за уреждане на въпроса с разделението (Stambolov 2006). В него той моли да се възстановят редовните канонически връзки между Българската православна църква и Вселенската патриаршия, да се признае БПЦ за автокефална и се вдигне произнесеното осъждане. Светият Синод е съгласен това „свещено дело“ да се извърши според условията, които вече са одобрени от Вселенската патриаршия през 1934 г. Посланието съобщава и за преместването на Екзархията в София. Църковна делегация, в която влизат Неврокопският митрополит Борис, Търновският митрополит Софроний и Величкият епископ Андрей, е упълномощена да води преговорите и да подпише акта за вдигане на схизмата.

Възложено им е „покрай първостепенната задача, да имат грижата да проучат и положението на екзархийските имоти в Цариград“¹⁶. Официалната аудиенция на българските представители с Вселенския патриарх Вениамин е насрочена за 9 февруари 1945 г. Патриаршията участва в нея с трима представители, които са и членове на съставената комисия по вдигане на схизмата. Председател е Халкидонският митрополит Максим (бъдещият Константинополски патриарх Максим V). Въз основа на разговорите, през следващите дни е изработен протокол за вдигане на схизмата, подписан от членовете на двете комисии. Решава се взетите решения да бъдат вписани на гръцки и на български език и да се пристъпи към тяхното изпълнение.

Остава да бъде уредено положението на Екзархийското заместничество. В поверителен доклад до Министерството на външните работи българският генерален консул в Цариград С. Попаврамов по повод вдигането на схизмата твърди, че между българския и гръцкия текст съществуват различия. Според изразената в преговорите позиция на БПЦ Екзархийското заместничество трябва и занаяпред да остане в Цариград и да продължава да се грижи за религиозните и духовно-просветните нужди на българите в Турция, като неговото положение се определя съгласно каноните на Православната църква.¹⁷ Предложението на Цариградската патриаршия е по-различно. Според нея българските църковни власти трябва да се оттеглят от Цариград, като на българската православна община в града се дава вътрешно църковно самоуправление, но е подчинена на Вселенската патриаршия. Вселенската патриаршия не е съгласна Българската църква да има в Цариград екзархийски наместник и той да бъде неин представител, нито пък да бъде автономно управляващ в каноническите рамки църковните дела на православните българи в Турция. В своето предложение Патриаршията изключва правно възможността православните българи да имат български епископ, дори като помощник (викарий) на патриарха, който епископ автономно да управлява църковните им дела.

В окончателния текст се приема формулировката на Цариградската патриаршия, която е същата, залегнала в „Иерусалимските условия“.¹⁸ Това кара С. Попаврамов да напише до Министерството на външните работи, че „с това са сложили надгробен кръст на тоя важен не само за историята народностен църковен наш институт в Турция“¹⁹. Светият Синод също разбира за допуснатата грешка и изпраща в Цариград като легационен аташе архимандрит Горазд, който да проучи възможностите за промяна на решението в полза на Българската църква. Остава нерешен и друг важен въпрос – този за екзархийските имоти.

Според доклад на Стефан Цанков, най-вероятно поръчан от Министерството на външните работи, постигнатото споразумение предполага, че една българска православна църковна община в Цариград може да се конституира и допусне под една от следните форми:

Като „Българска православна църковна община“ и под това наименование, но под ведомството на цариградския патриарх. В този смисъл Българската православна църква няма никакво ведомство върху българската православна об-

щина в Цариград, нито в назначаването на нейното духовенство и другите църковни нейни органи, нито в определението на реда на нейното служение. Дали на тази община ще трябва да се даде под формата на някакви договорни условия ползването на имотите на бившата Българска екзархия (като храма „Свети Стефан“ и др.), ще трябва да се реши по-късно, според развитието на въпроса за имотите. Според Цанков тук трябва да се има предвид, че турското правителство от 1913 г. (респ. 1916 г.) не признава съществуването на Българската екзархия и даже на Екзархийското наместничество или на екзархийски наместник, който е назначен от държава въвн от границите на османската държава и не е османски поданик. Тази позиция на турските власти се засилва и от факта на вдигане на схизмата и фактическото и нормативно вдигане на Екзархията от Цариград.²⁰

Втората форма за решаване на въпроса, която разглежда Цанков, е обявяване на българския православен храм „Св. Стефан“ (с приспадащите се здания на Българската екзархия) за легационен храм. Такава практика, която не противоречи на каноните, вече има в редица страни – има легационни църкви на Руската православна църква в Атина, Цариград, Букурещ и София, на Гръцката и Румънската църква в София, български храм в Букурещ.²¹ Доколко е възможно такова решение, трябва да реши държавната власт, като се има предвид, че според Цанков храмът „Св. Стефан“ не е държавна собственост, а на Българската православна църква. Важно е също, че при такива легационни църкви (т.е. обслужващи легационния персонал и православни християни – български поданици) земята, върху която е построен храмът, е собственост на държавата, за която църквата е обявена като легационна, нещо, което противоречи на турските закони.

Третият вариант за решаване на въпроса е формата на Български метох (метох на автокефалната Българска православна църква) в Цариград. Като се позовава на даденото във фермана за учредяване на Българската екзархия решение за метох, Цанков тълкува значението на тази църковна сграда. Според него това е нещо като църковно посолство, в което може да отсяда предстоятел или пратеник на Българската църква и да извършва „църковни обреди“, като се съобразява с църковните правила и без да се намесва във вътрешните правила на Църквата в града, в който се намира метохът. Според Цанков срещу подобно положение не би трябвало да има нещо против Цариградската патриаршия, тъй като метоси имат и други автокефални църкви, като Александрийската, Антиохийската и Йерусалимската патриаршия. Следователно с основаването (разбира се, със съгласието на Цариградската патриаршия) на Български православен метох в Цариград изпратеното от Българската православна църква духовно лице или други духовни лица в негова помощ според Цанков ще имат за задача:

1. Да завеждат свещените сгради на Българската църква в Цариград;
2. Да отслужват в тях църковните обреди, като в единия и другия случай се съобразяват с „църковните правила“ или канони;
3. Във или около метохната църква „Св. Стефан“ да бъдат обслужвани цър-

ковно всички православни българи в Цариград – български поданици. Същото важи и за други българи в Цариград, когато те желаят това, без формално да се нарушават каноническите права на Цариградския патриарх;

4. Основният български духовник в Българския метох да „служи и като пратеник (посланик, апокрисиарх) на Българската православна църква при Цариградската патриаршия за връзка с тази патриаршия“.

В изложението си Ст. Цанков предупреждава, че ако при уреждането на въпроса за „Българската православна църковна община в Цариград“ не се спазват каноническите правила и практика, не е изключено Българската православна църква отново да се окаже в положението на „схизма“. При всички случаи трябва да се търсят одобрението и подкрепата на другите православни църкви. В противен случай това би означавало православните църкви да допуснат в границите на своята собствена територия и юрисдикция едностранно вмешателство на външни православни власти, т.е. двувластие или даже многовластие, и то на чисто националистическа основа.²² Цанков не изключва възможността подобно нещо да поискат и други православни църкви (например Румънската) на българска територия. Но наред с тези проблеми стои и друг, не по-малко важен въпрос. При сложните и нееднозначни отношения с турската държава след 1944 г., според Цанков трудно би се получило благоприятно решение на този църковен въпрос.

От направения преглед на опитите за вдигане на схизмата и последиците от това можем да направим следните изводи:

1. Вдигането на схизмата е безспорно акт с огромно значение за Българската православна църква. Тя получава признание за пълната си независимост (автокефалия) и заема полагащото ѝ се място сред семейството на поместните православни автокефални църкви, съставляващи заедно Православната църква в световен мащаб. Но въпросът за вдигането на схизмата като последиция е много по-сложен за българската държава, отколкото неговото разглеждане само през призмата на църковно-каноничното право. Вдигането на схизмата е акт с международно и вътрешнополитическо значение.

Във външнополитически план трябва да се отчитат загубите на територии и население за България след Междусъюзническата и Първата световна война. Вдигането на схизмата става, когато БПЦ е загубила практически всички епархии и цялото си влияние вън от границите на българската държава. Преместването на Екзархията от Истанбул в София означава загуба на центъра – Екзархията (след 1913 г. – Екзархийското заместничество), която изпълнява специфични функции, свързани със защитата на българското православно население в Турция, а по време на Втората световна война – и на това от освободените стари български територии в Гърция и Югославия (Беломорска Тракия и Македония). С този акт се слага край на използването на Екзархията като средство за обединяване на всички българи в границите на една нова Санстефанска България. По същество това е отстъпление от националния идеал и е в резултат и от външна принуда.

Без да имаме достатъчно доказателства за това, някои автори твърдят, че българското правителство подкрепя вдигането на схизмата, „за да се улеснят отношенията на църквата ни с другите църкви [...] щото при едно създаване на югославянска федерация да имаме оформено и заварено положение“ (Nikolchev 2015, p. 176).²² Би могло да се приеме такава теза, като се има предвид подкрепата, която Сталин оказва на ЮКП по македонския въпрос.

Не трябва да се забравя, че отказът на българската държава от претенции за защита на българско население в Македония и Беломорска Тракия е в интерес не само на нейните съседи – Турция, Гърция и Югославия, но и в унисон с плановете на съюзниците – СССР, САЩ и Великобритания, за подялба на Балканите на зони на влияние. В по-далечен план решаването на проблема със схизмата и възстановяването на пълната автокефалия на Българската църква правят възможно нейното обвързване с Руската патриаршия и участието ѝ, заедно с православните църкви от страните с „народна демокрация“, в единен блок за защита на техните вярващи от влиянието на „империалистически“ религиозни общности и църкви. В крайна сметка в контекста на външнополитическите планове за преразпределение на Балканите отмяната на схизмата е в интерес на доскорошните военни съюзници, независимо от различията в политическите им цели.

Българският политически и църковен елит напълно пренебрегва интересите на живеещите в Истанбул българи. Ако се върнем към времето на преговорите и подписването на Ангорския договор от 1925 г., тогавашните политици разсъждават за бъдещето на Екзархията, без да отчитат мястото и ролята на българското население в Турция и конкретно в Истанбул. А без това население каквато и да е било форма на Екзархията няма реална основа да просъществува. При съображенията за вдигане на схизмата не са отчетени и интересите на малко останалите в Турция българи, като са взети предвид предимно църковно-каноничните, а не националните интереси.

Условията за вдигане на схизмата, закриването на Екзархийското заместничество и неуреденият статут на българската църковна община в Турция лишават българите в републиканска Турция от българско църковно представителство и предопределят тяхното оставане в диоцеза на Вселенската патриаршия. Този въпрос има последици и до наши дни. През годините отношенията на българската колония в Турция с Вселенската патриаршия са сложни и непрекъснато припламват стари вражди. И до ден днешен остава открит въпросът дали паметникът на екзарх Антим I (обявен от Вселенската патриаршия за схизматик) може да стои в двора на одринската българска църква „Св. св. Константин и Елена“, която е в диоцеза на Вселенската патриаршия. И досега не намира решение спорът на какъв език трябва да се извършва богослужението в българските църкви в Одрин, също намиращи се в диоцеза на Вселенската патриаршия. Условията за вдигане на схизмата не позволиха в наши дни БПЦ да стане църква майка на Македонската православна църква.

2. Поради неуредения през годините правен статут на българските екзар-

хийски имоти оттеглянето на Българското екзархийско заместничество от Истанбул и демографския срив на българското население в Турция въпросът за българските имоти остава в ръцете на дипломацията, която години наред безуспешно се мъчи да го реши в полза на българската държава. Става въпрос не само за много имоти на голяма стойност, но за знакови за Българското възрождане, българската историческа памет, българското национално самочувствие сгради.

3. Във вътрешнополитически план трябва да се отчитат конкретният исторически момент и вътрешнополитическото положение. В този исторически момент интересите на Църквата начело с екзарх Стефан съвпадат с тези на новата власт, която позволява избора на нов екзарх и насърчава окончателното преместване на седалището на екзархийския институт в София. Вдигането на схизмата означава свиване на църковния диоцез в държавните граници, а следователно и възможност за по-ефективен контрол от страна на правителството върху Църквата. Първоначално има две тенденции. Едната открива възможност за решаване на проблемите, свързани с институционализирането на Българската православна църква и изграждането на лоялни отношения с държавната власт на базата на равнопоставеност и по-голяма вътрешна автономия за Екзархията. Втората е свързана с подчиняване на Църквата на управляващата партия и правителство и отнемане на възможността Вселенската патриаршия да се меси във вътрешните дела на Българската църква. Политическото развитие на следвоенна България способства за осъществяването на втората от тях.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Вдигането на българската църковна схизма през 1945 г. представлява повратен момент в историята на Българската православна църква, който носи безспорен каноничен и международен престиж, но същевременно има дълбоки и противоречиви национално-политически последици. Анализът на процеса показва, че отмяната на схизмата не може да бъде оценявана единствено през призмата на църковното право, тъй като тя е резултат от сложни външнополитически зависимости, вътрешнополитически съображения и съзнателни компромиси с националния идеал.

Преместването на седалището на Българската екзархия от Истанбул в София и закриването на Екзархийското заместничество водят до фактическо прекратяване на институционалното българско църковно присъствие в Турция. Това лишава българската общност в Истанбул от собствено църковно представителство и я поставя под юрисдикцията на Вселенската патриаршия, с дългосрочни последици за съхраняването на нейната национална и културна идентичност.

Изследването показва, че българският църковен и политически елит подценява интересите на българите в Турция, като приоритет са определени каноничните и дипломатическите съображения за сметка на националните и общностните. В този смисъл вдигането на схизмата представлява не само акт на църковно помирение, но и форма на отстъпление от функцията на Екзархията

като наддържавен национален институт, обединяващ българите извън пределите на държавата.

Последиците от този избор продължават да се проявяват и в съвременността – както в неуредения статут на българските църковни имоти в Турция, така и в нерешените въпроси, свързани с езика на богослужението, символното присъствие на българската църковна памет и ролята на Българската православна църква спрямо българските общности зад граница. В този смисъл темата за схизмата остава актуална не само като исторически проблем, но и като въпрос за границите между каноничното право, националния интерес и културната идентичност.

БЕЛЕЖКИ

¹ Митрополит Стефан в свое интервю за в. „Македония“ повдига следния въпрос: „Архиерейското събрание е свикано да прегледа проекто-устава и то ще прецени дали са основателни тия нововъведения, които откъснати от причините им, признаваме, че заслужено могат да безпокоят целостта на онова, което някога тъй мъдро направляваше и ръководеше великият и незабравим екзарх Йосиф Първи“. – Македония, бр. 1828, 24 ноември 1932 г.

² ЦДА, ф. 165, оп. 9, а.е. 4. При окончателния текст на споразумението точката за оставане на Екзархийското заместничество в Цариград отпада.

³ В документите има потвърждение, че условията за вдигане на схизмата са били обсъждани с Македонския национален комитет през 1932 г., за което докладва председателят на Архиерейското събрание на 24 ноември 1932 г.

⁴ ЦДА, ф. 246 к, оп. 4, а.е. 120, 1932.

⁵ ЦДА, ф. 246 к, оп. 4, а.е. 120.

⁶ Стенографски дневници на XXIII-то ОНС, II р. с., бр. 6, 21 ноември 1932 г., л. 189.

⁷ ЦДА, ф. 246 к, оп. 2, а.е. 47, л. 60.

⁸ ЦДА, ф. 246 к, оп. 2, а.е. 47, л. 37.

⁹ ЦДА, ф. 246 к, оп. 2, а.е. 47, л. 40.

¹⁰ ЦДА, ф. 246 к, оп. 2, а.е. 47, л. 41.

¹¹ ЦДА, ф. 165, оп. 9, а.е.6, л. 8.

¹² ЦДА, ф. 165, оп. 9, а.е.6, л. 1–12.

¹³ Църковен вестник, 1945, с. 12.

¹⁴ Приведените от Л. Любенова мнения на различни духовници за митрополит Стефан го показват като човек и духовник тщеславен, стремящ се към постове и власт, загърбващ националните интереси в името на собственото си оцеляване и издигане. „Неговите възгледи определено не са в синхрон с духовната мисия на Върховната църковна управа.“

¹⁵ В книгата си Д. Николчев посочва връзките на екзарх Стефан с английската и американската дипломация, без да взема отношение като какъв екзархът поддържа връзки с тях. Според него тези връзки са заради неговите усилия да се дистанцира от съветската орбита на политическо влияние, в т.ч. по църковна линия.

¹⁶ АМВНР, ф. 23а, а.е. 111, л. 401.

¹⁷ АМВНР, оп. 11п, а.е. 551, л. 144–147.

¹⁸ ЦДА, ф. 246 к, оп. 4, а.е. 158, л. 2; ф. 23а, преписка 11; Църковен вестник, 4–6 от 27 януари 1945 г., с. 4–12.

¹⁹ АМВНР, оп. 11п, а.е. 551, л. 144–147; ф. 23а, а.е. 11, л. 397.

²⁰ ЦДА, ф. 165, оп. 9, а.е. 979, л. 10.

²¹ Българските православни храмове в Галац, Браила и Кюстенджа преминават под ведомството на Румънската православна църква. В синодалните кръгове се казва, че в Браила и сега има български свещеник, намиращ се под ведомството на Българската православна църква, но завеждащ само храма като паметник.

²² Тази теза е лансирана от Д. Николчев, който се позовава на документите на ДС, от разпита на Лазар Поповски, дипломат по време на преговорите в Истанбул.

ЛИТЕРАТУРА

АЛТЪНОВ, Ив., 1926. *Източният въпрос и нова Турция с особен поглед към интересите на България*. София: Съюз на българските учени, писатели и художници.

ЙОСИФ I – БЪЛГАРСКИ ЕКЗАРХ, 1992. *Дневник*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.

ЛЮБЕНОВА, Л., 1996. Варненско-Преславският митрополит Симеон и българската схизма. *Родина*, кн. 2. София: УИ „Св. Кл. Охридски“.

ЛЮБЕНОВА, Л., 2014. *Охридски митрополит Борис. (По пътя на българската духовност)*. Т. 2. София: Самиздат.

НИКОЛЧЕВ, Д., 2015. *Екзарх Стефан под „грижите“ на Държавна сигурност*. София: Военно издателство.

СЕКУЛОВ, Ил., 1934. *Българската екзархия от гледище на международното право*. София: Хр. Г. Данов.

СТАМБОЛОВ, Ал., 2006. *Отношенията между Българската църква и Вселенската Патриаршия 1945 – 1963 г.* Достъпно на: <https://www.academia.edu/2056742/>.

ЦАНКОВ, Ст., 1939. Българската православна църква от Освобождението до настояще време. *ГСУ – БФ, X VI, 1938 – 1939*. София: Придворна печатница;

СЪЩИЯТ, 1939. Междуцърковното положение на Българската православна църква след Освобождението на България. В: *Годишник на Софийския университет – БФ, т. X, 1932–1933*. София: Софийски университет.

ХРИСАНТОС, А., 26.10.1945. Българската схизма. *Εφημερίδα “Gumhuriyet”*. Αθήναι.

REFERENCES

ALTUNOV, I., 1926. *Iztochniat vapros i nova Turcia s osoben pogled cum interesite na Bulgaria*. Sofia: Suiuz na bulgarskite ucheni, pisateli i hudozhnici.

YOSIF I – BULGARSKY EKZARCH, 1992. *Dnevnik*. Sofia: UK „Sv. Kliment

Ohridski“.

LIUBENOVA, L., 1996. Varnensko-Preslavskiat mitropolit Simeon i bulgarskata chizma. *Rodina*, kn. 2. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.

LIUBENOVA, L., 2014. *Ochridski mitropolit Boris. (Po patya na bulgarskata duhovnost)*. T. 2. Sofia: Samizdat.

NIKOLCHEV, D., 2015. *Ekzarh Stefan pod „grizhite“ na Darzhavna sigurnost*. Sofia: Voenna izdatelstvo.

SEKULOV, IL., 1934. *Bulgarskata ekzarchia ot glediste na mezdunarodnoto parvo*. Sofia: H. G. Danov.

STAMBOLOV, AL., 2006. *Otnosheniata mezdu Bulgarskata curkva I Vselenskata Patriabshia 1945–1963*. Dostapno na: <https://www.academia.edu/2056742/>.

TZANKOV, ST., 1939. Bulgarskata pravoslkavna curkva ot Osvobozhdenieto do nastoyaste vreme. *GSU – BF*, X VI, 1938–1939. Sofia: Pridvorna pechatnitsa;

SASHTIYAT, 1939. Mezhdutsarkovnoto polozhenie na Balgarskata pravoslavna tsarkva sled Osvobozhdenieto na Bulgaria. V: *Godishnik na Sofiyskia universitet – BF*, t. X, 1932–1933. Sofia: Sofiyski universitet.

ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ, Α., 26.10.1945. Το Βουλγαρικό Σχίσμα. *Εφημερίδα “Gumhuriyet”*. Αθήναι.

THE BULGARIAN CHURCH REPRESENTATION IN ISTANBUL AND THE QUESTION OF LIFTING THE SCHISM

Abstract: *In Istanbul, Turkey, there is currently a Bulgarian colony that was established after the Inter-Allied and First World Wars. It has no connection with the Bulgarian Renaissance community in Constantinople, but through the Foundation of Bulgarian Orthodox Churches in Istanbul, it is their legal successor. The Foundation is also the formal owner of that part of the Bulgarian Exarchate's property in Turkey which has been returned by the Turkish state. The lifting of the schism is an act of international and domestic political significance. This act puts an end to the use of the Exarchate as a means of uniting all Bulgarians within the borders of a new San Stefano Bulgaria. In essence, this is a retreat from the national ideal. The conditions for lifting the schism, closing the Exarchate's vicariate, and the unresolved status of the Bulgarian church community deprived Bulgarians in the Republic of Turkey of Bulgarian church representation and predetermined their remaining in the diocese of the Ecumenical Patriarchate. This issue has consequences to this day.*

Keywords: *schism; Bulgarian Exarchate; Bulgarians in Constantinople; Bulgarian community; Bulgarians in Turkey*

Prof. Boryana Buzhashka, PhD

ORCID 0000-0003-3100-308X

WoS: AAD-5522-2020

University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria

E-mail: b.buzhashka@unibit.bg

Prof. DSc Vanya Dobрева

ORCID 0000-0001-5359-332X

WoS: ACA-3808-2022

University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria

E-mail: v.dobрева@unibit.bg

ЧАСТ II.
ЛИЧНОСТИ И ДУХОВНИ ЛИДЕРИ
В ИСТОРИЯТА НА ЕКЗАРХИЯТА

УЧРЕДЯВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ – ПРЕСЕЧНА ТОЧКА С ДЕЛОТО НА ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ

Венцислав Велев

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: Статията разглежда връзката между делото на Паисий Хилендарски и учредяването на Българската екзархия (1870) като два взаимно свързани етапа от процеса на национално самоосъзнаване и духовна еманципация на българския народ. На основата на документални и историографски източници се проследява приемствеността между Паисиевата идея за духовна независимост и уставното изграждане на Екзархията. Анализира се преносът на понятията „род“, „език“ и „вяра“ от възрожденската риторика към езика на църковното право, както и ролята на Устава на Българската екзархия (1871–1874) като институционален израз на Паисиевите принципи. Специално внимание е отделено на просветната и културна дейност на Екзархията – училища, читалища и книгоиздателство, които продължават линията на „учение чрез знание“, заложена в „История славянобългарска“. В заключение се аргументира, че Българската екзархия е възплъщение на Паисиевата концепция за духовна и културна самостоятелност – преход от слово към институция, от вяра към действие, от духовно пробуждане към национално изграждане на същия ред.

Ключови думи: Паисий Хилендарски; Българска екзархия; Възраждане; духовна самостоятелност; национална идентичност; ферман от 1870 г.

ВЪВЕДЕНИЕ

Учредяването на Българската екзархия през 1870 г. е един от най-ярките резултати от дългия процес на национално осъзнаване и борба за духовна независимост на българите в Османската империя. То е не просто политическо или църковно събитие, а кулминация на идеен и културен подем, започнал повече от век по-рано с делото на Паисий Хилендарски. В „История славянобългарска“ срещаме формулиран първия ясен идеологически проект за национално възраждане – единение чрез знание, език, памет и вяра. В известните думи „О, неразумний юроде, поради что се срамиши да се наречеш българин...“¹ се съдържа не само морален укор, но и философия на националното съзнание, която ще определи съдържанието на Възраждането. В този смисъл Паисиевото слово и учредяването на Екзархията може да се разглеждат като две фази на един общ процес – от духовното пробуждане към институционалното самоутвърждаване. Докато Паисий формулира концепцията за историческата мисия и достойнство на българския народ, Екзархията осигурява нейното практическо и правно осъществяване. Между тях стоят поколения просветители, книжовници, учители и духовници, които привеждат Паисиевия призив в действие – Софроний Врачански, Неофит Бозвели, Иларион Макариополски, Авксентий Велешки и др.

Провъзгласяването на Българската екзархия чрез султанския ферман от 27 февруари 1870 г. бележи момент, в който националното движение получава официална легитимация.² С този акт Османската империя признава българите за отделна етнорелигиозна общност с право на собствена църковна организация. За него българите разбират от публикуването му в „Цариградски вестник“³, където текстът на фермана е препечатан. Оттук го вземат и вторично препечатват голяма част от излизащите по това време други български издания. С приемането на Устава за управлението на Българската екзархия⁴ идеята за духовна самостоятелност придобива пълна юридическа форма. Това е първият кодифициран нормативен документ, който определя структурата, управлението и правомощията на българската църковна институция. Всичко това утвърждава Екзархията и нейния начин на устройство и последваща дейност не само като административен акт, а като резултат от органичен процес, в който идеите, формуирани от Паисий, намират конкретно приложение – в борбата срещу фанариотската доминация, в утвърждаването на българския език в богослужението и образованието, в изграждането на мрежа от училища, читалища и епархии.

В този контекст настоящата статия не разглежда Екзархията изолирано като религиозен и административен феномен, а като резултат от дълга линия на културно-политически трансформации, в които духовността е водеща форма на национално съзнание. Паисий е духовният идеолог на това движение, а Екзархията – неговата институционална реализация. В тази взаимовръзка се корени и приносът на Българската екзархия към утвърждаването на модерната българска държавност и идентичност.

Изворовата база на изследването включва, на първо място, официални документи – фермана на султан Абдул Азис (27 февруари 1870 г.), Устава на Българската екзархия (1871/1874), а също така протоколите и стенографските записки от Цариградския църковно-народен събор (1871). На следващо място, използвани са кореспонденция и меморандуми на възрожденски дейци, съхранени в Централния държавен архив (ЦДА, ф. 176К – Българска екзархия; ф. 11К – Драган Цанков; ф. 14К – Неофит Бозвели и Иларион Макариополски). От значение са и публикациите във възрожденския периодичен печат – „Цариградски вестник“, „Македония“, „Дунавски лебед“, „България“.⁵ Статията е базирана на направени съществени и обстойни изследвания, сред които се открояват трудовете на Зина Маркова (Markova 1989) и Христо Темелски (Temelski 2010), които разглеждат Българската екзархия в нейните исторически, нормативни и духовни измерения.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Използваната методология съчетава историко-документален и сравнително-аналитичен подход. На първо място, проследява се хронологичното развитие на идеите за духовна и национална самостоятелност – от Паисиевото послание (1762) до уставното изграждане на Екзархията (1871–1874). На второ

място, прилага се концепцията за приемственост на идеологемите – как понятията „народ“, „вяра“, „език“ и „история“ преминават от просветителската риторика към институционален език в официалните документи. Трето, използван е сравнителен анализ между Паисиевата и екзархийската парадигма – духовната и административната страна на един и същ процес на самоутвърждаване.

РЕЗУЛТАТИ

Паисиевата концепция и началото на църковнонационалното движение

„История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски (1762) се утвърждава в историографията като първия цялостен идеен манифест на българското възрожденско съзнание. В текста ясно се открояват няколко основни опорни линии, които имат пряко значение за по-късното църковнонационално движение и учредяването на Българската екзархия.

На първо място, Паисий формулира принципа за историческа непрекъснатост и национално достойнство: припомня величието на средновековните български царе, ролята на българските светци и книжовници, противопоставя ги на чуждите примери и настоява, че българите имат собствена славна история, която оправдава претенцията им за самостоятелно място сред православните народи. Тази линия създава идеен фундамент за по-късното настояване, че народ с такава традиция има право и на самостоятелна църковна организация.

На второ място, особено важен е акцентът върху езика и вярата като маркери на принадлежност. Паисий защитава българския език и свързва религиозната принадлежност с народностната идентичност – православието не е абстрактна „ромейска“ принадлежност, а пространство, в което българите имат своя легитимна памет и глас. Тук се корени и по-късната постановка, че духовната юрисдикция върху българите трябва да отразява тяхната национална идентичност, а не да бъде инструмент на фанариотската доминация.

На трето място, Паисий адресира труда си до всички българи, независимо от тяхното съсловие или образование, като изрично призовава „да се преписва тази история, и да се чете, и да се знае“, а онези, които не могат да четат, „да слушат от други, които четат“. С този призив той утвърждава идеята за споделено знание и колективна отговорност към историческата памет. Разпространението на труда чрез преписи през втората половина на XVIII и първата половина на XIX век създава широка читателска и преписваческа среда, която интериоризира посланията му и ги превръща в духовен импулс за националното възраждане.

Така Паисиевата концепция не остава само литературен текст, а се превръща в идеологическа рамка на възрожденския дискурс. Идеите за народ, език, вяра и историческа памет, изразени от Паисий в „История славянобългарска“ („поради што се срамиш да се наречеш болгарин и не говориш на своя език“), се превръщат във важна опора на възрожденското съзнание и на по-късното църковнонационално движение. Те намират изражение в серия от конкретни действия през XIX век:

- искания за въвеждане на български език в богослужението и в училищата;
- съпротива срещу гръцките митрополити и искания за български архиепископи;
- изграждане на общоцърковни органи, които да представляват българската общност пред Високата порта.

Фигурата на Неофит Бозвели и неговата борба срещу фанариотската власт през 40-те години на XIX век, заедно с дейността на Иларион Макариополски и Авксентий Велешки, могат да бъдат прочетени именно като практическо продължение на Паисиевото послание. Техните писма, прошения и меморандуми до Цариградската патриаршия и Високата порта⁶ използват аргумента за отделна българска народност, със собствена история и духовни нужди, която не може да бъде подчинена безусловно на гръцката йерархия. В публицистиката и кореспонденцията на Драган Цанков и други дейци през 50-те – 60-те години на XIX век също ясно личи трансформацията на Паисиевите акценти в политическо и канонично искане: църковната независимост се мисли като неотделима от националното самоопределяне.⁷ Редица възрожденски издания, като „Цариградски вестник“, „България“, „Македония“, „Дунавски лебед“, поддържат постоянна публицистична линия, в която се защитава правото на българите на собствена йерархия, обосновавано както с исторически аргументи (традиции на българската държавност и Българската църква), така и с практическата нужда от духовно обслужване на български език. В тези текстове Паисиевото послание – да се познава и помни българският род и език, да не се срамува народът от името си – се превръща в идеологическа основа на по-късните възрожденски и църковни търсения. Именно това спомага и при реализацията на осъзнатия от възрожденските дейци като необходим политико-църковен проект: изграждане на самостоятелна Българска църква като гарант за националната идентичност. По този начин, когато през 60-те – 70-те години на XIX век българското църковно движение достига своята кулминация, то стъпва върху вече оформени идеологически константи. Преговорите, петициите, Великденската акция от 1860 г., по време на която е демонстриран отказът от поменаване името на Вселенския патриарх, и настояването за българска йерархия не са спонтанни актове, а израз на дълбоко вкоренена представа за историческа легитимност и духовна самостоятелност, чиято първа формулировка намираме у Паисий.

Посоченото дава основание да се приеме, че учредяването на Българската екзархия през 1870 г. следва да се разбира като институционален отговор на вече зрялата Паисиева концепция за народ, история, вяра и език. Ферманът и последващият Устав не въвеждат нова идея, а узаконяват в правно-административна форма едно дълго подготвяно от духовната традиция и обществената практика разбиране: че българската общност има правото и задължението да организира своята църковна и просветна структура в съответствие със собствената си идентичност.

Идейните и институционални измерения на Екзархийския устав (1871–1874)

Ако Паисий Хилендарски е поставил духовните и идейни основи на националното възраждане, то Българската екзархия ги превръща в устойчива институционална форма. Между „История славянобългарска“ и Екзархийския устав съществува дълбока приемственост: първата формулира философията на националното самопознание и духовна независимост, а вторият я превежда в езика на църковното право и общественото управление. Между духовното слово на Паисий и уставната уредба на Екзархията стои един век на постепенно узряване на идеята за национална църковна самостоятелност.

След издаването на султанския ферман от 27 февруари 1870 г., с който се учредява самостоятелна Българска църква, се поставя въпросът за нейното устройство. През 1871 г. в Цариград се свиква Църковно-народният събор, на който представители на духовенството и миряните изработват Устава за управлението на Българската екзархия, утвърден окончателно от султана през 1874 г.⁸ Този документ, наричан често „църковна конституция“, е не просто административен правилник, а идеологически акт, в който ясно личи преносът на основните възрожденски идеи – знание, вяра, народност и самоуправление.

Народостният принцип – приемственост с Паисиевата идея за „род и език“

След 1839 г., с началото на Танзиматските реформи, Османската империя допуска известна автономия на местните общини и възможност за подаване на петиции. Българите от Одрин, Търново, Скопие и Кукуш се възползват от това право и искат богослужението да бъде извършвано на роден език. В едно от писмата си до Вселенската патриаршия (1844) те ясно изразяват своето желание за използване на българския език в богослужението.⁹ Тези прошения са пряк израз на Паисиевата линия – връщане към собствения език и вяра като средства за духовно самопознание и съпротива срещу асимилацията. В същия дух Неофит Бозвели пише, че „църковната свобода е майка на просвещението“ – формулировка, която конкретизира Паисиевия принцип, че духовната независимост е първата форма на национално единство.¹⁰ Тези ранни искания на българските общини и дейци, насочени към възстановяване на богослужението на роден език, превръщат езика в основен белег на църковна и народна идентичност – напълно в духа на Паисиевото разбиране, че езикът е първата граница на народността.

Паисий утвърждава съзнанието за единен народ, обединен от език и вяра. Същият принцип е въплътен в Устава чрез израза „български народ“, употребен като правен субект, имащ свое самоуправление в рамките на Османската империя. В член 1 от Устава е записано: „Българската екзархия представлява цялата българска народност в църковно отношение и управлява нейните духовни дела самостоятелно“¹¹. Този текст съдържа правно продължение на Паисиевия призив за познанието на род и език – народът вече не е само духовна общност, а признат юридически субект. Така се осъществява преходът от морално самосъзнание към институционално самоуправление.

Вярата като опора на идентичността

В „История славянобългарска“ Паисий настоява, че българите имат своя църковна традиция – „имали архиепископ и патриарх свой“. В Устава тази приемственост се кодифицира чрез подчертаване на православната принадлежност и автономното управление на духовните дела. В членове 2 и 3 се постановява, че екзархът е „висш духовен глава на всички българи“, а решенията на Екзархийския съвет се вземат „по църковните канони и по народното желание“. Тази формулировка – съчетание на каноничното и народното, е израз на възрожденската традиция, в която духовността не се отделя от общонародния интерес. По този начин Уставът институционализира идеята, че вярата не е наложена отвън, а е вътрешно проявление на народната духовност – именно така, както Паисий я мисли: като основа на самопознанието и моралното обединение.

Участието на миряните – практическа реализация на Паисиевия принцип за „споделено знание“

Паисий призовава всеки българин „да чете и да слуша“, като по този начин въвежда идеята за колективна отговорност към националното просвещение. Тази концепция намира конкретен израз в Устава, където за първи път в православния свят се въвежда участие на миряните в управлението на Църквата. Съгласно членове 18–22 от Устава Църковно-народният събор се състои от архиереи и светски представители, избрани от епархиите. Този демократичен модел е директно свързан с просветителската и обществена функция, която Паисий влага в своето дело. Както той изисква всеки „да се учи и да слуша“, така и Екзархията изгражда структура, в която духовната власт е в диалог с народа.

Историкът З. Маркова определя това като „уникално съчетание на каноничното и народното начало, което придава на Българската екзархия характер на национална институция“¹². Тази характеристика именно я прави пряк наследник на Паисиевата идея за общонародна просвета и духовно участие.

Екзархийската уредба като отражение на възрожденския модел за духовна просвета

Дейността на Екзархията след 1870 г. показва как уставните принципи реализират на практика идеала, формулиран още от Паисий. Под нейно ръководство се създава широка мрежа от български училища, развива се книгоиздаване, откриват се читалища и църковни печатници. Така Екзархията не е само духовен център, а културна и просветна институция, която продължава линията на Паисиевото просвещение чрез знание. В докладите на Екзархийския съвет и в писмата на екзарх Йосиф I се подчертава значението на образованието и книжовността като средства за укрепване на националната идентичност.¹³ Именно чрез тази мрежа – училища, църкви, читалища, общини, се осъществява на практика онзи идеал, който Паисий поставя в духовна форма: българинът да познава своя род, език и вяра и чрез знанието да утвърждава своята принадлежност.

Диоцезът на Екзархията и „духовната география“ на Паисий

Диоцезът на Българската екзархия обхваща Мизия, Тракия и Македония –

територии, които съвпадат с етнографските предели на българския народ. В тях се намират центрове като Скопие, Битоля, Велес, Охрид, Солун и Одрин – градове, където българската книжовност и духовност имат дълбоки исторически корени. Този териториален обхват има не само административно, но и символно значение. В „История славянобългарска“ е отбелязано: „И тъй, българският народ беше пръв между славяните, що прие свето кръщение, и имаше архиепископ и патриарх свой; и в неговата земя славеше Бога на своя език“. Макар да не съставя географска карта, Паисий очертава мислена духовна територия, която Екзархията по-късно превръща в институционална реалност. Това дава основание на Иван Снегаров (Snegarov 1932) да отбележи, че ферманът от 1870 г. очертава граници, които почти съвпадат с онези, описани в духовната представа на Паисий.¹⁴ Тази „духовна география“ превръща Българската екзархия в символ на национално обединение – не само в религиозен, но и в културно-исторически смисъл. Тя материализира в институционален план онова, което Паисий първи формулира в духовен – идеята за единна и просветена българска общност, живееща в границите на своята памет, език и вяра.

Българската екзархия като културен и просветен център (1870–1915)

Учредяването на Българската екзархия бележи не само победа на църковното движение, но и начало на системно изграждане на национална културна и просветна мрежа, която превръща идеите на Паисий Хилендарски в реална духовна и образователна политика. Ако Паисий говори за нуждата българинът да „познава своя род и език“, Екзархията превежда този принцип в дела – чрез училищното дело, книжовната дейност, читалищата и издателските инициативи.

Просветната мисия на Екзархията – продължение на Паисиевото „учение чрез знание“

Още от 70-те години на XIX век Екзархията осъзнава, че запазването на българската духовност в пределите на Османската империя изисква просветна дейност, равностойна на пастирската. В докладите на Екзархийския съвет, както и в писма на екзарх Антим I и екзарх Йосиф I се подчертава тясната връзка между училището и Църквата като основни опори на народното възраждане. Тази формула е най-яркият институционален израз на Паисиевия възглед, че знанието и духовността са неразделни. След 1870 г. Екзархията започва да изгражда мрежа от български училища в Македония, Тракия и Одринско. Само до 1912 г. под нейно ведомство действат над 1300 училища с повече от 70 000 ученици.¹⁵ В програмите на тези училища се преподават не само граматика и история, но и предмети, които изграждат национално съзнание – българска литература, църковнославянски език, религия и песнопение. Така Паисиевото виждане за „учение чрез историята“ се трансформира в просветна система, която възпитава чрез езика и паметта.

Екзархийските училища и учителите като продължители на Паисиевата традиция

Учителите, възпитани в духа на възрожденската книжовност, са естествените продължители на Паисиевото дело. В техните съхранени писма и докла-

ди се подчертава, че образованието е „служба на народа“, а училището – „втора църква на българщината“.¹⁶ Екзархийската дирекция по просвещението, учредена през 1895 г. при управлението на екзарх Йосиф I, поема централното ръководство на училищната мрежа в диоцеза и организира цялостната учебна, издателска и инспекторска дейност на Българската екзархия. Разработват се учебни програми и се издават методически указания, които задължават учителите да възпитават у учениците „любов към езика, отечеството и вярата“ – почти дословно повторение на Паисиевите послания. Екзархийските училища са не само учебни институции, а центрове на българското слово. В тях се преписват, четат и разпространяват книги на църковнославянски и новобългарски език, издания на български автори и преводи на духовна литература.¹⁷ Така чрез мрежата на училищата Паисиевата идея за „споделено знание“ придобива реални обществени измерения.

Читалищата и църковните общини – духовни средища на културната памет

В края на XIX и началото на XX век Екзархията активно подкрепя читалищното движение в българските епархии на Османската империя. В официалните ѝ циркуляри се препоръчва „във всяка по-голяма община да се устрои народно читалище“, което да бъде „средоточие на учение, песнопение и книжовност“.¹⁸ Така екзархийските общини изпълняват ролята на просветни и културни центрове, които разпространяват българската книжовност, изнасят театрални представления, организират училищни празници и народни тържества. Това продължава именно линията, очертана от Паисий – културата и духовността като форма на национално самоутвърждаване. Читалищата в Кукуш, Охрид, Велес, Битоля и Серес стават известни като „малки духовни екзархии“, тъй като изпълняват същата мисия – да съхраняват българския език и памет в многоетническата среда на империята.¹⁹

Книжовно и издателско дело под егидата на Екзархията

Под ръководството на екзарх Йосиф I се развива и значителна издателска дейност. През 90-те години на XIX век Екзархийската печатница в Цариград развива активна издателска дейност, като отпечатва учебници, църковни книги, катехизиси и исторически съчинения. Сред изданията ѝ се открояват списанието „Възпитание“ (1891–1897) и годишните Екзархийски отчети, които служат не само за административна отчетност, но и като хроника на националното духовно строителство.²⁰ В тези издания често се публикуват текстове, които продължават Паисиевата идея за историческа памет – жития на български светци, очерци за старите манастири, текстове за книжовниците от Преслав и Охрид. Това е пряка линия на културна приемственост между възрожденската и следосвобожденската епоха.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Още през 1871 г. Марин Дринов (Drinov 1871) отбелязва: „С тая книга Паисий събуди у българите чувство за народност и любов към своето, и от него

започна духовният живот на нова България²¹. Тази оценка определя смисловата ос, по която може да се проследи развитието на българската духовна независимост. Във времето между 1762 и 1870 г. идеята за „духовна независимост“ преминава през три етапа: слово, борба, институция. Паисий поставя духовното начало; възрожденските дейци го превръщат в програма; Екзархията му придава структура и власт. Така призивът „Българино, знай своя род и език“ намира своя юридически еквивалент във фермана: „Българите са отделен народ с църковна власт“. Различни по форма, тези две изречения изразяват една и съща същност – съхраняването на културната и духовната идентичност.

Паисиевата мисъл надживява своята епоха. Българската екзархия, изградена като резултат от дългата борба за църковна самостоятелност, се превръща не само в духовен, но и в културно-просветен център. Тя осъществява в институционална форма онова, което Паисий формулира в духовна: съзнанието, че знанието, езикът и вярата са основата на народното съществуване. След Освобождението Екзархията продължава да бъде опора на националното единство – особено за българите в Македония и Одринска Тракия, където нейните учители и митрополии стават огнища на книжовност и култура. В началото на ХХ век тя се превръща в реален проводник на Паисиевия завет: знанието и вярата като средство за съхранение на народността. След 1945 г., въпреки промените в политическата система и прекъсването на нейната административна дейност, идеята за Екзархията остава жива в обществената памет като символ на достойнство и духовна самостоятелност. Тя се възприема като нравствен модел – доказателство, че българската идентичност има свои дълбоки корени, неподвластни на политическите конюнктури.

В съвременната българска историография Паисий и Екзархията се разглеждат като два полюса на един и същи процес – събуждане и институционализиране на българската идентичност. И. Снегаров (Snegarov 1930) определя този път като „постепенно превръщане на пробуденото народно съзнание в творческа сила за изграждането на самостоятелни народни институции“²². От своя страна М. Михайлов (Mihaylov 1946) допълва, че „църковното движение възпита у българина навици за общо действие и самоуправление, без които не би била възможна нито свободата, нито държавното изграждане“²³.

Така Екзархията се явява въплъщение на Паисиевата идея за духовна и културна самостоятелност – преминаваща от слово към действие, от вяра към институция, от духовно пробуждане към национално изграждане. Както уместно отбелязва Хр. Темелски, от Хилендар до Цариград пътят е дълъг, но идеята е една – да бъдем господари на собствената си духовност.²⁴ Това е най-краткото, но и най-точно обобщение на историческия смисъл на Българската екзархия – институцията, която превръща Паисиевото слово в трайна основа на българската културна и духовна идентичност.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ, 1962. *История славянобългарска*. Критическо издание. София: Българска академия на науките, 3.
- ² Документът е публикуван в османския официален вестник *Takvîm-i Vekaуi*, бр. 1249 от 6 март 1870 г. – Вж. МАРКОВА, З., 1989. *Българската екзархия 1870–1879*. София, 29–30; ТЕМЕЛСКИ, Хр., 2010. *Българската екзархия – история и духовна мисия*. София, 41.
- ³ *Цариградски вестник*, бр. 473 от 4 март 1870 г.
- ⁴ Устав за управлението на Българската екзархия – първично разработен през 1871 г. и допълнен и окончателно приет през 1874 г. ЦДА, ф. 176К, оп. 1, а.е. 4.
- ⁵ *Цариградски вестник* (1848–1876); *Македония* (1866–1872); *Дунавски лебед* (1860–1862); *България* (1859–1862).
- ⁶ ЦДА, ф. 14К, оп. 1, а.е. 23, 32 – Писма, прошения и меморандуми до Вселенската патриаршия и Високата порта (1840–1848).
- ⁷ ЦДА, ф. 11К – Кореспонденция и публицистични материали на Драган Цанков, 1859–1870 г.
- ⁸ ЦДА, ф. 176К, оп. 1, а.е. 4.
- ⁹ МАРКОВА, З., 1989. *Българската екзархия 1870–1879*. София: Българска академия на науките, 21.
- ¹⁰ МАРКОВА, З., 1989. *Българската екзархия 1870–1879*. София: Българска академия на науките, 23.
- ¹¹ ЦДА, ф. 176К, оп. 1, а.е. 4
- ¹² МАРКОВА, З., 1989. *Българската екзархия 1870–1879*. София: Българска академия на науките, 65.
- ¹³ ЦДА, ф. 176К, оп. 1, а.е. 68, 72, 94.
- ¹⁴ СНЕГАРОВ, И., 1932. *История на Охридската архиепископия*. Т. II. София, 287.
- ¹⁵ МАРКОВА, З., 1989. *Българската екзархия 1870–1879*. София: Българска академия на науките, 145–147; ТЕМЕЛСКИ, Хр., 2010. *Българската екзархия – история и духовна мисия*. София: Синодално издателство, 201–204.
- ¹⁶ ЦДА, ф. 176К, оп. 1, а.е. 83, 94.
- ¹⁷ ЦДА, ф. 176К, оп. 1, а.е. 108, 110, 114.
- ¹⁸ ЦДА, ф. 176К, оп. 1, а.е. 103.
- ¹⁹ ТЕМЕЛСКИ, Хр., 2010. *Българската екзархия – история и духовна мисия*. София: Синодално издателство, 216.
- ²⁰ ТЕМЕЛСКИ, Хр., 2010. *Българската екзархия – история и духовна мисия*. София: Синодално издателство, 213–214.
- ²¹ ДРИНОВ, М., 1871. Паисий Хилендарски и неговата история. *Периодическо списание на БКД*, кн. 1, 2.
- ²² СНЕГАРОВ, И. *История на Българската екзархия*. Том I. София: Печатница „Хемус“, 1930, 19–20.
- ²³ МИХАЙЛОВ, М., 1946. *Църковно-националното движение и българската обществена мисъл*. София: Наука и изкуство, 53.

²⁴ТЕМЕЛСКИ, Хр., 2010. *Българската екзархия – история и духовна мисия*. София: Синодално издателство, с. 9.

ЛИТЕРАТУРА

ДРИНОВ, М., 1871. Паисий Хилендарски и неговата история. *Периодическо списание на БКД*, кн. 1, 1–6.

МАРКОВА, З., 1989. *Българската екзархия 1870–1879*. София: Българска академия на науките.

МИХАЙЛОВ, М., 1946. *Църковно-националното движение и българската обществена мисъл*. София: Наука и изкуство.

СНЕГАРОВ, И., 1930. *История на Българската екзархия*. Том I. София: Печатница „Хемус“.

СНЕГАРОВ, И., 1932. *История на Охридската архиепископия*. Том II. София: Печатница „Хемус“.

ТЕМЕЛСКИ, Хр., 2010. *Българската екзархия – история и духовна мисия*. София: Синодално издателство.

REFERENCES

DRINOV, M., 1871. Paisiy Hilendarski i negovata istoria. *Periodichesko spisanie na BKD*, kn. 1, 1–6.

MARKOVA, Z., 1989. *Balgarskata ekzarhia 1870–1879*. Sofia: Balgarska akademia na naukite.

MIHAYLOV, M., 1946. *Tsarkovno-natsionalното dvizhenie i balgarskata obshtestvena misal*. Sofia: Nauka i izkustvo.

SNEGAROV, I., 1930. *Istoria na Balgarskata ekzarhia*. Tom I. Sofia: Pечатnitsa „Hemus“.

SNEGAROV, I., 1932. *Istoria na Ohridskata arhiepiskopia*. Tom II. Sofia: Pечатnitsa „Hemus“.

TEMELSKI, Hr., 2010. *Balgarskata ekzarhia – istoria i duhovna misia*. Sofia: Sinodalno izdatelstvo.

THE ESTABLISHMENT OF THE BULGARIAN EXARCHATE – A CROSSROAD WITH THE LEGACY OF PAISII HILENDARSKI

Abstract: *The article examines the connection between the work of Paisii Hilendarski and the establishment of the Bulgarian Exarchate (1870) as two interrelated stages in the process of national self-awareness and spiritual emancipation of the Bulgarian people. Based on documentary and historiographical sources, it traces the continuity between Paisii's idea of spiritual independence and the constitutional formation of the Exarchate. The study analyzes the transfer of the concepts of "kin," "language," and "faith" from the rhetoric of the National Revival to the language of ecclesiastical law, as well as the role of the Statute of the Bulgarian Exarchate (1871–1874) as an institutional embodiment of Paisii's principles. Special attention is devoted to the educational and cultural activity of the Exarchate—its schools, community cultural centers (chitalishta), and publishing initiatives—which continued the line of "learning through knowledge" set forth in Istoriya Slavyanobolgarska (Slav-Bulgarian History). In conclusion, it is argued that the Bulgarian Exarchate represents the realization of Paisii's concept of spiritual and cultural self-determination—a transition from word to institution, from faith to action, from spiritual awakening to national construction.*

Keywords: *Paisii Hilendarski; Bulgarian Exarchate; National Revival; spiritual independence; national identity; 1870 firman*

Prof. Ventzislav Velev, PhD

ORCID: 0000-0003-0666-7407

WoS: AGQ-1713-2022

University of Library Studies and Information Technologies

Sofia, Bulgaria

E-mail: v.velev@unibit.bg

ЕКЗАРХ АНТИМ I КАТО ПРЕДСЕДАТЕЛ НА УЧРЕДИТЕЛНОТО СЪБРАНИЕ В ТЪРНОВО ПРЕЗ 1879 Г.

Вера Бонева

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: Статията представя ролята на митрополит Антим Видински, български екзарх (1872–1877), в Учредителното събрание, проведено в Търново от 10 февруари до 16 април 1879 г. Архиероят участва в събранието по право – назначен от императорския комисар княз Александър Дондуков-Корсаков. С мнозинство той е избран за председател на Учредителното събрание и на повечето от заседанията ръководи пряко форума. Като опитен в обществените дела, бившият екзарх се старае да налага дух на умереност и взаимно уважение в хода на дебатите. Поради заболяване председателят не участва в някои заседания, но следи отблизо работата на колегите си и има ярко изразени позиции по всички основни въпроси, които се обсъждат. Саморъчният му подпис стои в началото на списъка на „бащите учредители“, утвърдили на 16 април 1879 г. Търновската конституция.

Ключови думи: митрополит Антим Видински; Българска екзархия; Учредително събрание; Търновска конституция

Графичен портрет на Антим Видински,
направен от натура в хода на Учредителното събрание

Екзарх Антим Първи Български (1818–1888) е една от най-открояващите се фигури в църковната ни история през XIX век. Като един от най-високообразованите и авторитетни архиереи, той се утвърждава естествено и постъпа-

телно като лидер на оформящата се след Великденската акция самостойна Православна църква. Отличен оратор, „разумен и паметлив“, той е оценяван високо и от представителите на Цариградската патриаршия, в чиито среди се появява прозвището му „нов Златоуст“. Както основателно отбеляза един от ранните му биографи, неговите сладкодумни и мъдри проповеди са сред важните фактори за опазване на православия характер на Българската църква в хода на борбата срещу Вселенската патриаршия и за поддържане на нравствените устои на духовенство и миряни. „Речите му на български език винаги са трогвали сърцата и покъртвали душите на богомолци и слушатели“ (Ormandzhiev 1928, p. 72).

Бъдещият български екзарх Антим е роден в Къркклисе (Лозенград, Република Турция) и носи светското име Атанас Михайлов Чалъков. След учение в родния си град и кратко чиракуване в абаджийска работилница в Цариград той отпътува за Света гора на Атонския полуостров. През 1837 г. се замонашва и скоро след това се установява в родния си град като таксидиот на Хилендарския манастир. За кратко учи във Великата народна школа към Вселенската патриаршия в столицата, а през 1848 г. завършва Богословското училище на остров Халки. Между 1848 и 1852 г. е учител в Лозенград и в Измир. През 1856 г. придобива магистърска степен по богословие в Москва, където спечелва доверието на московския митрополит Филарет, ръкоположил българина за йеромонах. Между 1857 и 1861 г. е учител по църковнославянски език и по църковна история в Богословското училище на остров Халки. През 1861 г. е определен за Преславски митрополит, но по настояване на своите епархиоти отказва да отиде в Шумен – седалището на епархията. В столицата междувременно се заема с църковноуправленски мисии. Участва и в Събора по българския църковен въпрос, проведен през 1864 г. От 1865 до 1868 г. е ректор на Богословското училище на остров Халки. През 1868 г. е ръкоположен за Видински митрополит, като такъв скоро се присъединява към сънародниците си и се отказва от Патриаршията. От 1868 до 1870 г. участва във всички основни събития, свързани с отстояването на църковната независимост и с учредяването на Българската екзархия. Той е сред най-авторитетните участници във временния Синод на новата църква и като такъв се включва в работата на Църковнонародния събор през 1871 г., който има за задача да устрои Българската екзархия, като разработи и утвърди Устава ѝ (Milkov 1899).

На 16 февруари 1872 г. митрополит Антим Видински е избран за Български екзарх. Неговата влиятелна фигура е приемана като предпоставка за преодоляването на дълбокото противоречие между новоучредената Българска самостойна църква и Вселенската патриаршия. Въпреки това Антим твърдо застава на страната на сънародниците си и на 11 май 1872 г.¹ отслужва тържествена литургия, в хода на която препотвърждава независимостта на Българската екзархия. Това е основание за провъзгласяването ѝ за схизматична от Патриаршията на 16 септември 1872 г. До Освобождението от османска власт екзархът се грижи за уреждането на православните институции, за развитието на новобългарското образование и за отстояване на самостойността на народната ни

Църква. След Априлското въстание (1876) и в навечерието на Руско-турската война (1878) той залага името си за популяризиране на българската кауза в средите на европейската дипломация и европейската общественост. Това му струва екзархийския престол, от който, по настояване на османското правителство, е отстранен на 14 април 1877 г. За да не представлява риск за властите, той е изпратен на заточение в Анкара, където остава до подписването на Санстефанския договор на 18 февруари 1878 г. (Palangurski 2019, pp. 56–58).

След освобождаването си от заточение митрополит Антим остава два месеца в османската столица, но на 7 май 1878 г. се отправя към епархията си. По пътно той остава месец и половина в родния Лозенград, а после през Одрин и Пловдив се отправя към София. Във всички населени места, през които преминава, той е посрещнат с изключителна тържественост от българите. В бъдещата столица София архиепископът е приветстван и от представители на окупационните руски власти и множество граждани. „В София [Антим] е бил посрещнат при Горубленския мост на Искъра. Хиляден народ бил излязъл да посрещне мъченика на църковнонародното дело. Начело на огромното множество бил губернаторът Алабин. В София Антим произнесъл силна реч, в която изтъкнал тържеството на свободата и дълга да не бъдат забравени вдовиците и бедните сираци от Освободителната война“ (Kiril 1956, p. 817). Към началото на юли 1878 г. владиката пристига и в подведомствената си Видинска епархия.

Първите дела на архиепископа във Видин са свързани с възстановяване в населените места на позициите на църковната власт, която през войната до голяма степен е иззета от светската администрация – предимно местните общини. Отстъпвайки на гражданските структури дейностите за развитие на учебното дело и за уреждането на някои гражданскоправни въпроси, митрополитът организира по-активна работа по събирането на църковните данъци, обезпечаване на храмовете със свещеници и възвръщането на нормалния църковен ред в общностите. Необходимо е и да се погрижи за здравето си, което е силно увредено от стреса по време на Източната криза (1875–1878) и негодите на едногодишното заточение (Spomeni 1979, p. 95).

Антим не остава задълго в епархията си. В края на януари 1879 г. той отпътува за Търново, където се събират депутатите в Учредителното събрание.² Като действащ архиепископ, той влиза в списъчния състав на събранието по право, заемайки естествена първенстваща позиция сред духовните лица. А и сред светските. „Между депутатите – спомня си Димитър Маринов – най-видно място държеше негово Блаженство бившият екзарх Антим, който бе мил, поради своята защита на българското дело – защита, който предизвика е неговото антиканоническо низвержение и заточение“ (Spomeni 1979, p. 152).

Първото официално заседание на Учредителното събрание се провежда на 10 февруари 1879 г. в сградата на бившия конак в Търново (изображение № 1). То започва с реч на императорския комисар княз Александър Дондуков-Корсаков, който в началото на словото си моли за благословение от бившия екзарх Антим. На второто заседание, проведено на 14 февруари, управляващият ве-

домството на правосъдието на временните руски власти Сергей Лукиянов поканва Антим да заеме мястото на временен председател на форума, докато бъде избран постоянен. За подпредседатели са определени митрополит Симеон Варненски и Преславски, архимандрит Константин и Тодор Икономов. В протокола на споменатото заседание е отбелязано, че заемайки председателското място, Антим Видински пожелава на депутатите „благоразумие и умереност“ и набляга на значимостта на форума: „[В]сичкий образований свят си е обърнал очите към нас; успехът на делото, за което сме се събрали зависи от политическата мъдрост, която ще покажем“ (Dnevniitsi 1890, p. 31).

Пано, изобразяващо откриването на Учредителното събрание с речта на княз Александър Дондуков-Корсаков; на преден план е изобразен Антим Видински. Музей „Възраждане и Учредително събрание“ във Велико Търново

На заседанието от 22 февруари 1879 г. е проведено гласуване за постоянен председател на събранието. Кандидатите за поста са шестима. Тайното поименно гласуване дава следния резултат: Антим Видински – 51 гласа, Симеон Варненски и Преславски – 45 гласа, архимандрит Климент – 43 гласа, Драган Цанков – 28 гласа, Петко Каравелов – 18 гласа, Марко Балабанов – 19 гласа. При това разпределение на гласовете се предполага провеждането на балотаж. В протоколите обаче е записано следното: „Повдигнато от чувства на голяма признателност към многострадавшия старец и народен пастир Негово Блаженство Антим Видински, събранието единодушно провъзгласи мастития старец за свой председател и в лицето на господин С[тефан] Берона изказа към Негово Блаженство своите горещи желания да има за свой председател заслужилия и дълбокоуважаемия свой Архипастир“ (Dnevniitsi 1890, p. 80). С това решение Учредителното събрание прокарва ярка линия на приемственост между суверенитета на Българската екзархия и автономията на Княжество България.

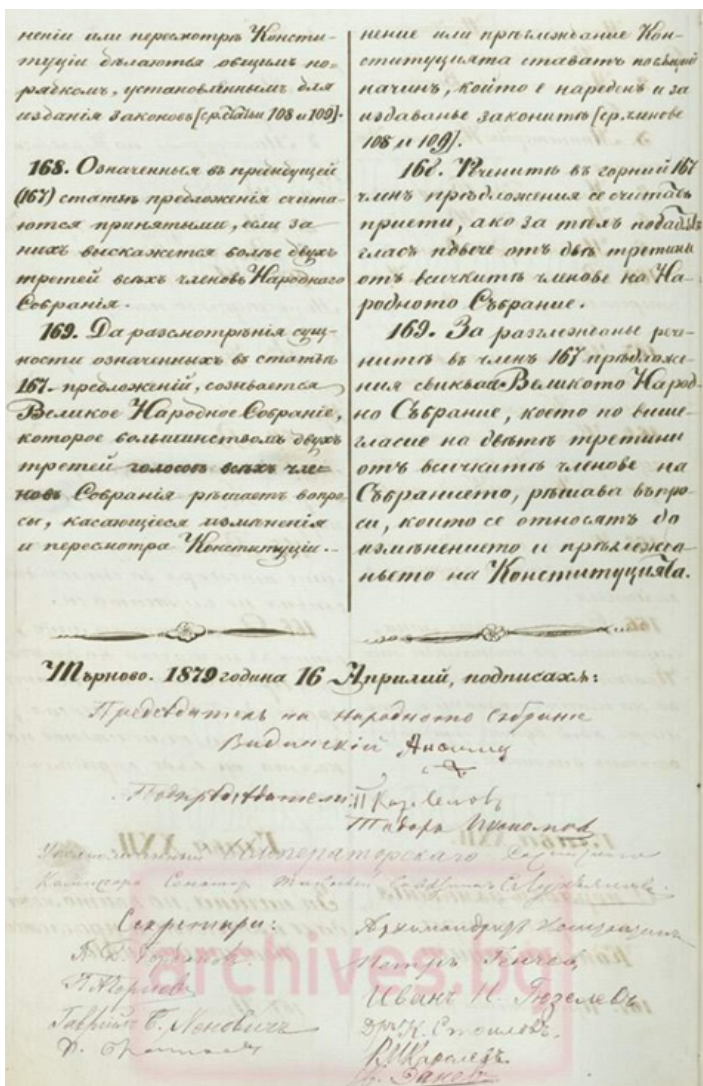
Председателят на Учредителното събрание има важна роля за поуталожване на появилите се в навечерието и в началото на форума уклони от страна на радикалните дейци за разпускане на събранието – „докато се реши националният въпрос“. Идеята е да се протестира срещу решенията на Берлинския договор чрез мемоар до Великите сили, а докато се очаква отговор на мемоара, да спрат заседанията. Антим определено показва симпатии към идеята за отстояване на искането за обединение в Княжеството на всички български територии на Балканите. Той обаче застава на страната на по-умерените депутати, които реалистично преценяват, че към тогавашния момент промяна на статуквото е невъзможна, и заедно с императорския комисар успява да убеди по-буйните членове на събранието в несъстоятелността на искането им (Kiril 1956, pp. 823–824).

Поради влошено здравословно състояние митрополит Антим отсъства от някои заседания – 8, 9 и 15–25. Въпреки това кой следи отблизо работата в дните, когато не е в залата, и заема позиции по всички основни въпроси. В хода на периодичните сблъсъци между умерените и крайните депутати той се старее да внесе дух на разбирателство, като не толерира рязкото поведение, нападките и взаимните обиди. Показателно е поведението му при обсъждането на член 74 от проектоконституцията, отнасящ се до свободата на печата. Приемайки формулировката, че „печатът е свободен и никаква цензура не се допуска“, той – ведно с всички духовници – настоява да се предвиди предварителен преглед на предложените за публикуване църковни книги, които би трябвало да отговарят на православните канони. С цел удовлетворяване желанието на владиците е направено съответно уточнение за църковните книги в член 80 на проекта за конституция (Spomeni 1979, pp. 152–153). В хода на напрегнатите заседания около обсъждането на българския проект за конституция, докладван от д-р Константин Стоилов на 21 март 1879 г., председателят възприема умерените идеи на вносителите, но либералното мнозинство отхвърля проекта (Almanah 1911, pp. 170–187; Petkov 2009). В либерален дух е решен и въпросът за чуждите религиозни пропаганди. Под влияние на Петко Славейков и другите либерални депутати проектът за текст „прозелитизмът се забранява“ отпада. Антим не е на заседанието, когато става това, но не намира необходимост от конституционно ограничение на неправославните вероизповедания, защото основателно вярва в естествената доминация на православието сред българите.

Митрополит Антим има важен принос за крайната формулировка на член 39 от Търновската конституция, уреждащ статута на Православната църква в Княжество България. Категоричен привърженик на запазването на седалището на Българската екзархия в Цариград, владиката представя каноничните си възгледи по въпроса пред руските власти още в навечерието на провеждането на Учредителното събрание. Благодарение на него в окончателния текст на Конституцията заляга принципът на единство на Българската църковна област, част от която са епархиите в Княжеството. Откроява се и фактът, че тази област е независима административно и управленски от другите православни инсти-

туции и „единението“ ѝ с Вселенската патриаршия се отнася само „до догмите на вярата“. Тази гъвкава и едновременно защитаваща националните интереси формулировка оставя вратичка за преодоляване на схизмата с Вселенския престол, като гарантира и възможностите за защита на интересите на православните българи – независимо на територията на коя държава живеят (Kiril 1956, pp. 833–834).

На последното делово заседание на Учредителното събрание (14 април 1879 г.) митрополит Антим изразява удовлетворението си, че форумът завършва успешно, и държи кратка реч: „Слава Богу! Свършихме делото, за което бяхме повикани. Станаха някои недоразумения, но то се разбира от само себе си. Нашето събрание беше като кораб, изложен на бури. Слава Богу, този кораб достигна пристанището си. Можем да кажем, че направихме закони от народа и за народа и да заключим с църковната молитва „Благодат Господа Нашего Исуса Христа, люби Бога и Отца и причастие Светаго Духа, буди со всеми нами“, за да ни вразумява, наставлява и ръководи в църковния живот. Амин!“ (Kiril 1856, p. 836). Бащинските му думи са израз на истинска вяра в способността на българите да извървят успешно пътя на учредяването и задвижването в градивна насока на модерната българска държава.

Саморъчният подпис на Антим Видински под ръкописния оригинал на Търновската конституция – ЦДА, ф. 173К, оп. 6, а.е. 3116, л. 19.

Според някои близки до владиката депутати той не във всички моменти споделя оптимизма, формулиран в последното му слово. Близкият до Антим Видински Марко Балабанов пише в спомените си за Учредителното събрание следното: „Нас ни бива само за развала, но не и за наредба, казваше често бившият екзарх Антим, председател тогава на Учредителното събрание в Търново. Ние наредихме, казваше, черковата както трябва, гледам сега и тук, че както я караме, ние не ще можем да наредим добитата ни с толкоз жертви държавица. Дано съм излъган и Бог да е на помощ!“ (Spomeni 1979, pp. 38–39).

Независимо от разминаването между официалните (протоколите) и неофициалните (спомените) свидетелства за отношението на митрополит Антим към работата на Учредителното събрание, ролята му за консолидирането на депутатите около конструктивните линии и форми на диалога, за умиротворяването на някои по-горещи глави и за уреждането на статута на Православната църква в Княжеството е несъмнена. Както са несъмнени неговата архиерейска извисеност и жертвоготовността, с която следва своя духовен дълг до края на дните си.

Митрополит Антим Видински е участник в Първото Велико народно събрание, проведено в Търново на 17 април 1879 г., което избира за княз Александър Бетенберг (1857–1893). Пак той ръководи делегацията, избрана от Учредителното събрание, която на 29 май 1879 г. поднася в Царское село (Русия) адрес на император Александър I от името на българския народ, съдържащ благодарствени думи по повод освобождението от османска власт. Междувременно на 12 май 1879 г. Антим отслужва молебен при символното полагане на първия камък на връх Свети Никола в Стара планина – начало на инициативата за издигане паметник на Възраждането и на жертвите в борбата за национално самоопределение. Връщайки се в епархията си, митрополитът продължава упорната работа за укрепване на авторитета на православието и за добро функциониране на църковните институции. Умира на 72-годишна възраст от мозъчен удар, резултат от влошеното му още през годините на борби и митарства здраве. Благоговеещите пред него епархиоти му издигат мавзолей в двора на митрополитския имот във Видин, който и до днес пази тленните останки и спомена за първия български екзарх – митрополит Антим Видински.

БЕЛЕЖКИ

¹ Всички дати в текста са по Юлианския календар, който по това време е действал в българските земи.

² Върху Учредителното събрание има създадена значим обем научна литература. С оглед на настоящото изследване ползвам само част от нея, като препоръчвам за придобиване на съвременна представа по темата монографията на Kolev 2019.

ЛИТЕРАТУРА

АЛМАНАХ [1911] на българската конституция. По случай създаване Третото българско царство. Учреждаване и прегледи на конституцията (нейния произход и изменения). Пловдив.

ДНЕВНИЦИ [1890] на Първото учредително народно събрание в Търново по изработването на Българската конституция (отворено на 10 февруари – закрито на 16 април 1879). Съкратени протоколи – от 1-во до 27-мо заседание. Второ стереотипно издание. София: Печатница „Янко Ковачев“, 1890.

КИРИЛ ПАТРИАРХ БЪЛГАРСКИ. *Екзарх Антим 1818–1888*. София: Синодално книгоиздателство.

КОЛЕВ, В., 2019. *Началата на българския парламентаризъм: По повод 140 години от Учредителното събрание 1879–2019*. София: Народно събрание на Република България.

МИЛКОВ, Т., 1899. *Антим Първи Български екзарх – животът му и духовно-обществената му дейтелност*. Биографически очерк. Пловдив: Търговска печатница.

ПАЛАНГУРСКИ, М., 2019. *Бащите на българската конституция. Мрежата на националната тъкан*. Велико Търново: Фондация „Център за обучение на адвокати – Кръстю Цончев“.

ПЕТКОВ, П. Ст., 2009. Българският проект за конституция от 1879 година – основополагащ документ на модерната българска държавност. В: *130 години модерна българска държавност. Иван Стоянов. 60 години, отдадени на историята и висшето образование*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 142–161.

ОРМАНДЖИЕВ, Ив., 1928. *Антим I Български екзарх*. София: Печатница „Родопи“.

СПОМЕНИ [1979] за Учредителното събрание от 1879 г. Съставители: Зина Маркова и Елена Стателова. София: Издателство на Отечествения фронт.

REFERENCES

ALMANAH [1911] na balgarskata konstitutsia. Po sluchay sazhdavane Tretoto balgarsko tsarstvo. Uchrezhdavane i pregledi na konstitutsiyata (neynia proizvod i izmenenia). Plovdiv.

DNEVNITSI [1890] na Parvoto uchreditelno narodno sabranie v Tarnovo po izrabotvaneto na Balgarskata konstitutsia (otvoreno na 10 fevruari – zakrito na 16 april 1879). Sakrateni protokoli – ot 1-vo do 27-mo zasedanie. Vtoro stereotipno izdanie. Sofia: Pechatnitsa „Yanko Kovachev“, 1890.

KIRIL PATRIARH BALGARSKI. *Ekzarh Antim 1818–1888*. Sofia: Sinodalno knigoizdatelstvo.

KOLEV, V., 2019. *Nachalata na balgarskia parlamentarizam: Po povod 140 godini ot Uchreditelnoto sabranie 1879–2019*. Sofia: Narodno sabranie na Republika Bulgaria.

MILKOV, T., 1899. *Antim Parvi Balgarski ekzarh – zhivotat mu i duhovno-obshtestvenata mu deyatelnost*. Biograficheski ocherk. Plovdiv: Targovska pechatnitsa.

PALANGURSKI, M., 2019. *Bashtite na balgarskata konstitutsia. Mrezhata na natsionalnata takan*. Veliko Tarnovo: Fondatsia „Tsentar za obuchenie na advokati – Krastyu Tsonchev“.

PETKOV, P. St., 2009. Balgarskiyat proekt za konstitutsia ot 1879 godina – osnovopolagasht dokument na modernata balgarska darzhavnost. V: *130 godini moderna balgarska darzhavnost. Ivan Stoyanov. 60 godini, otdadeni na istoriyata i vissheto obrazovanie*. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 142–161.

ORMANDZHIEV, Iv., 1928. *Antim I Balgarski ekzarh*. Sofia: Pechatnitsa „Rodopi“.

СПОМЕНИ [1979] за Uchreditelnoto sabranie ot 1879 g. Sastaviteli: Zina Markova i Elena Statelova. Sofia: Izdatelstvo na Otechestvenia front.

EXARCH ANTIM I AS PRESIDENT OF THE CONSTITUENT ASSEMBLY IN TARNOVO IN 1879

Abstract: *The article examines the role of Metropolitan Antim of Vidin, Bulgarian Exarch (1872–1877), in the Constituent Assembly held in Tarnovo from 10 February to 16 April 1879. The hierarch took part in the Assembly ex officio, having been appointed by the Imperial Commissioner Prince Aleksandr Dondukov-Korsakov. He was elected President of the Constituent Assembly by a majority vote and presided directly over most of its sessions. As a public figure of considerable experience, the former Exarch sought to foster a spirit of moderation and mutual respect throughout the debates. Owing to illness, he did not attend several sessions, yet he closely followed the work of his colleagues and articulated clear positions on all major issues discussed. His autograph stands at the top of the list of the “founding fathers” who adopted the Tarnovo Constitution on 16 April 1879.*

Keywords: *Metropolitan Antim of Vidin; Bulgarian Exarchate; Constituent Assembly; Tarnovo Constitution*

Prof. ScD (History and Museology) Vera Boneva

ORCID 0000-0003-3009-8750

WoS: AAG-6292-2021

University of Library Studies and Information Technologies

Sofia, Bulgaria

E-mail: v.boneva@unibit.bg

ИЗБОРЪТ НА ПЪРВИЯ БЪЛГАРСКИ ЕКЗАРХ, ОТРАЗЕН НА СТРАНИЦИТЕ НА ВЪЗРОЖДЕНСКИЯ ВЕСТНИК „ПРАВО“

Диана Стоянова, Стелиана Йорданова

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: В настоящия доклад се разглеждат процесът по учредяването на Българската екзархия и изборът на първия български екзарх Антим I през призмата на възрожденския вестник „Право“ (1870). Анализът се основава на прочит на публикуваните материали в периода януари – май 1870 г., като вестникът е разгледан едновременно като исторически извор и като активен фактор в изграждането на обществените нагласи по църковнонационалния въпрос. Специално внимание е отделено на начина, по който редакционният колектив представя Екзархията като законна, народно легитимирана институция, както и на образа на Антим I като морален, духовен и национален авторитет. Изследването проследява и реакциите срещу личността на екзарха, представени на страниците на изданието, като ги анализира в контекста на вътрешните противоречия и външния натиск, съпътстващи процеса на църковна независимост.

Ключови думи: екзарх; избор; периодичен печат; Възраждане; Право

ВЪВЕДЕНИЕ

Възрожденската преса в Цариград, и особено вестник „Право“, функционира като медиатор между сложната политическа действителност в османската столица и българската общност както в столицата, така и в провинцията. Съдим за обхвата на вестника, неговото влияние и разпространение въз основа на сведенията за настоящите, които са в 52 селища в пределите на Османската империя и извън нея, и за абонатите, които са разпръснати в 32 селища извън столицата.¹ Вестникът има обществено-политически и общокултурен профил, което се дължи на спецификата на епохата и съпътстващите я събития, както и на редакционната колегия, сред която се открояват имената на главния редактор Иван Найденов и на неговите сътрудници: Т. Шишков, П. Р. Славейков, Н. Планински, Ан. Тошева, Д. Енчев, П. Мусевич, Н. Сукнаров, М. Балабанов, П. Оджаков, Н. Павлович, Ив. Кършовски, Н. Първанов, Д. Македонски, Д. Мънзов, Д. Хранов, С. С. Бобчев, Н. Живков, Кр. Мирски, Ат. Шопов и др.¹ Вестникът излиза в периода 4 март 1869 г. – 20 декември 1873 г., веднъж седмично, в продължение на пет години, и има общо 247 броя. Списание се в Цариград и се отпечатва в печатницата на в. „Съветник“, А. Минасян, Бълг. читалище, Д. Арамиан.¹ Според повечето изследователи на периодичния печат в „Право“ е естественото продължение на в. „Гайда“, което по всяка вероятност се дължи на близостта в общуването и сходството в идеите между И. Найденов и П. Р. Славейков, особено по отношение на родния език, учителството и книжнината Палеографски и типографски вестникът е изграден върху граждански кирилски шрифт, с четириколонно оформление и плътно запълнено печатно поле, което е характерно за по-сериозните издания в Цариград през втората половина на XIX век. Открояват се няколко значими рубрики от гледна точка на тематиката на вестника, сред които църковнонационалната борба, устройството и управлението на Екзархията, културната автономия на българите, развитието на просветата (книжнина и образование), външнополитическата обстановка, и научнопопулярни статии. В бр. 1, год. IV се появява интересна статия, озаглавена „Към читателите“, с която се поставят началата за прехода в историческото развитие на вестника. Тъй като от 1874 г. „Право“ продължава да излиза под заглавието „Напредък“, то точно тази връзка се открива в по-ранния брой, в който на страниците на вестника къртят думите на главния редактор: *„Правото“ си предлага за цел да бъде вестник, който да отговаря, доколкото може, вярно на сегашните нужди и потреби на българския народ. „Правото“ ще има сякога пред очи обществената полза и ще я търси в подтикът към напредък в сичките жици на народния живот. И тъй напредъкът на българското общество – нравствен или веществен, вероизповеден или граждански – това ще бъде предметът на „Правото“*². Това продължава да се възприема като максима и след промените в наименованието и списването на вестника.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Вестник „Право“ от 1870 г. заема особено място сред възрожденските периодични издания, тъй като отразява един от най-напрегнатите и съдбоносни

моменти в историята на българската църковнонационална борба. В контекста на изострените борби за църковна независимост и непосредствено преди институционалното изграждане на Българската екзархия изданието развива последователна публицистична линия, която свързва църковнонационалния въпрос с правото, политическата легитимност и националния суверенитет. Особено показателни в това отношение са материалите, посветени на учредяването на Екзархията и на фигурата на първия български екзарх Антим I. В този смисъл в. „Право“ следва да бъде разглеждан като извор за събитията от онази епоха и като „инструмент“ за формиране на историческо съзнание, в което църковният въпрос се превръща в ключов компонент на националната идентичност.

Още в първите броеве на 1870 г. „Право“ ясно формулира разбирането си за църковния въпрос като въпрос на народно право, а не като вътрешноканоничен спор в рамките на православния свят. В редакционна статия, публикувана в бр. 7 от 14 януари 1870 г., под заглавие „Църковният въпрос и народното право“, се подчертава, че *„българската църква не иска ни повече, ни по-малко от онова, което всякой народ има право да иска – да се управлява духовно от свои пастири, говорящи неговия език и споделящи неговите нужди“*³, което всъщност показва активната позиция на редакционния колектив в предстоящите събития и желанието му систематично да трансформира църковния проблем на страниците си в част от по-широкия дискурс за народния суверенитет.

От прегледа на рубриките и съпътстващите ги статии е видно, че борбата за самостоятелна Българска църква не е конфесионален конфликт, а въпрос на историческа справедливост и народно право на българите. В уводна статия от бр. 7, публикувана на 14 януари 1870 г., редакцията подчертава, че *„българският народ не иска разкъсване на вярата, а нейното очистение от чуждата власт, която я е превърнала в оръдие против самия него“*³. Това е показателно за начина, по който възрожденските публицисти морализират историческия процес и легитимират политическите си разбирания и искания чрез етически аргументи. Подобни формулировки следва да се разглеждат като част от нормативен дискурс, чиято цел е мобилизация и консенсус, а не безпристрастно следене или описание на реалността. В същия брой хроникалните известия от Цариград разкриват съзнанието за съществуващата съпротива срещу българската кауза, но и увереността в нейната историческа неизбежност: *„противниците на българската самостоятелност не са малко, но те се боят от явното народно желание, което вече не може да бъде пренебрегнато“*⁴.

Прочитът и анализът на материалите показват, че медията не пропуска възможност да изложи пред широката общественост желанията и притесненията на народа. В поредица от материали фокусът попада върху желанието на българската общност да бъде активен участник във всички църковнонационални дела. Не липсва народна воля, нещо повече, тя се явява ценен индикатор за спецификата на епохата и за начина, по който българската интелигенция възприема собственото си настояще.

Друга водеща тема във вестника е учредяването на Българската екзархия

чрез султанския ферман от февруари 1870 г. В бр. 50 от 7 февруари 1870 г., на първа страница, е публикувана статията „Ферманът и българската чест“. В нея се заявява недвусмислено: „Ако днес имаме Екзархия, то не е защото някой ни я подари, а защото народът доказа, че без нея не може да запази ни езика си, ни училището си, ни самото си име“⁵. Всъщност това показва стремежа на редакцията да представи учредяването на Екзархията не като административен акт на османската власт, а като резултат от духовния потенциал на българина, от дългия, но непрекъснат исторически и културен прогрес. Тази тема заема централно място през целия месец февруари. В поредица от публикации „Право“ анализира султанския ферман за учредяване на Българската екзархия, като акцентът пада не толкова върху дипломатическия му контекст, колкото върху неговото значение като правен акт. В бр. 50 от 7 февруари 1870 г., в статията „Екзархията като законно учреждение“, се отбелязва, че „ферманът не е милост, а признание – признание на една историческа правда, за която българският народ е платил с дълги години борба“⁶. Тук ясно личи публицистичната стратегия на изданието – да представи османската санкция не като дар от властта, а като резултат от народно усилие, което предварително легитимира институцията на Екзархията. Този подход разкрива механизма на ретроспективна рационализация, при който миналото се интерпретира така, че да оправдае настоящите институционални постижения.

Въпросът за управлението на новоучредената църковна институция също заема важно място във вестника. В публикации от март 1870 г. „Право“ настоява, че Екзархията трябва да бъде органично свързана с народа и да изразява неговата воля. В този контекст се подчертава, че „без живата връзка между духовенство и народ, екзархийската институция би се превърнала в празна форма“⁷, което е свидетелство за демократичните елементи във възрожденската обществена мисъл и за стремежа да се съчетаят традиционните църковни структури с модерните по онова време представи за представителство и участие. Може би на това се дължи и поредицата от материали през март и април 1870 г., в които се развива тезата, че Българската екзархия трябва да бъде не само автономна, но и национално представителна институция. В статията⁷ се подчертава, че „без участието на миряните екзархийското управление би било само нова форма на старото отчуждение“⁷, което кореспондира с по-широките възрожденски идеи за гражданско участие и самоуправление, които съвременната историография свързва с формирането на модерната българска политическа култура.

Фигурата на първия български екзарх Антим I заема централно място в публикациите на „Право“ през пролетта и лятото на 1870 г. Вестникът изгражда неговия образ като морален и национален авторитет, способен да въплъти в едно стремежите на народа. В бр. 83 от 6 април 1870 г., в статията „Личността на екзарха“⁸, се отбелязва, че Антим I не е само духовно лице, но и символ на българското достойнство, което показва, че в представата на народа екзархът не се възприема единствено като духовен водач, а като нещо много по-голямо и значимо, а именно националнополитически символ.

Интересна е линията, която медията демонстрира с публикациите си през месец април, когато не спестява и критични нотки, особено по отношение на външния натиск и опасността от компромиси в голямото всенародно дело. В бр. 83 от 6 април 1870 г., в статията „Екзархът и народното доверие“, с интерес прочитаме, че *„Антим I е поставен между два огъня – между онези, които го упрекуват, че е твърде българин, и други, които се боят да не би да не бъде достатъчно българин“*⁹. В тази динамична и несигурна среда медията публикува материали, с които се изявява и като прикрита опозиция. Само две седмици след позитивния материал в подкрепа на екзарха, в бр. 96 от 20 април 1870 г., е публикувана статия, озаглавена „Гласове против Екзархията“, в която се отбелязва: *„Не липсват и такива, които под името на благоразумие проповядват страх и покорство, забравяйки, че без риск няма свобода“*¹⁰. Този текст е показателен за полемичния характер на изданието и за неговата функция като активен участник в обществените дебати. В бр. 96 от 20 април 1870 г. се появява и друг материал, озаглавен „Опасности пред Екзархията“, в който редакцията предупреждава, че *„ако екзархийската власт се поддаде на чужди внушения, тя ще изгуби най-ценното си – доверието на народа“*¹¹. Този критичен тон свидетелства за разбирането на редколегията, че църковната независимост е динамичен процес, а не окончателно постигната цел. Образът на първия български екзарх е представен във в. „Право“ като централен символ на новата църковна реалност, което показва противоречивите очаквания към личността на екзарха и представлява ценен извор за изследване на реакциите срещу неговото управление.

В края на разглеждания период „Право“ ясно демонстрира съзнание за собствената си роля в историческите процеси, свързани с борбите за самостойна Българска църква. В бр. 104 от 1 май 1870 г., на втора страница, е публикувана статията „Историята ни гледа“, в която се заявява: *„Делото на Екзархията не ще се съди по днешните страхове, а по утрешните плодове, които тя ще даде на народа“*¹². Този материал е особено важен, тъй като разкрива ясно осъзнато чувство за историчност – настоящето е мислено като бъдещ извор, а публицистиката – като част от историческата памет.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение може да се каже, че материалите във в. „Право“ от първата половина на 1870 г., посветени на Българската екзархия и на първия български екзарх Антим I, представляват цялостен публицистичен корпус с висока изворова стойност. Те съчетават документалност и идеологическа ангажираност и разкриват начина, по който възрожденската общественост осмисля църковната независимост като ключов елемент от националната идентичност. В по-широк план анализът на материалите във в. „Право“ показва, че изданието последователно вписва борбата за църковна независимост в рамката на модерното национално строителство. Това съответства на наблюденията на утвърдени изследователи на Българското възрождане, които подчертават ролята на периодичния печат като „лаборатория на националната идея“. „Право“ се отличава с това, че превръща църковния въпрос

в аргумент за политическа зрялост и институционална легитимност, на основата на което съвременните поколения биха могли да реконструират събитията и да извлекат ценни познания за историческото и културното си развитие.

БЕЛЕЖКИ

¹ Право (вестник). *Енциклопедия „Българско Възраждане. Литература“*. Институт за литература – Българска академия на науките. Т. 2, К–П. Онлайн регистър. Достъпно на: <http://enc.ilit.bas.bg/slovník/право-в>.

² Към читателите. *Право*, год. IV, бр. 1, 7 януари 1870 г., 1. НБКМ, Продължаващи издания 1844–1878 г., инв. № 488. Достъпно на: <http://digilib.nationallibrary.bg:8082/show-pe?id=488>.

³ Църковният въпрос и народната съвест. *Право*, год. IV, бр. 7, 14 януари 1870 г., 1. НБКМ, Продължаващи издания 1844–1878 г., инв. № 488. Достъпно на: <http://digilib.nationallibrary.bg:8082/show-pe?id=488>.

⁴ Известия. *Право*, год. IV, бр. 7, 14 януари 1870 г., 2. НБКМ, Продължаващи издания 1844–1878 г., инв. № 488. Достъпно на: <http://digilib.nationallibrary.bg:8082/show-pe?id=488>.

⁵ Ферманът и българската чест. *Право*, год. IV, бр. 50, 7 февруари 1870 г., 1. НБКМ, Продължаващи издания 1844–1878 г., инв. № 489. Достъпно на: <http://digilib.nationallibrary.bg:8082/show-pe?id=489>.

⁶ Екзархията като законно учреждение. *Право*, год. IV, бр. 50, 7 февруари 1870 г., 1–2. НБКМ, Продължаващи издания 1844–1878 г., инв. № 489. Достъпно на: <http://digilib.nationallibrary.bg:8082/show-pe?id=489>.

⁷ Народното участие в църковните работи. *Право*, год. IV, бр. 68, 12 март 1870 г., 2. НБКМ, Продължаващи издания 1844–1878 г., инв. № 490. Достъпно на: <http://digilib.nationallibrary.bg:8082/show-pe?id=490>.

⁸ Личността на екзарха. *Право*, год. IV, бр. 83, 6 април 1870 г., 2. НБКМ. Продължаващи издания 1844–1878 г., инв. № 491. Достъпно на: <http://digilib.nationallibrary.bg:8082/show-pe?id=491>.

⁹ Екзархът и народното доверие. *Право*, год. IV, бр. 83, 6 април 1870 г., 3. НБКМ. Продължаващи издания 1844–1878 г., инв. № 491. Достъпно на: <http://digilib.nationallibrary.bg:8082/show-pe?id=491>.

¹⁰ Гласове против Екзархията. *Право*, год. IV, бр. 96, 20 април 1870 г., 4. НБКМ. Продължаващи издания 1844–1878 г., инв. № 491. Достъпно на: <http://digilib.nationallibrary.bg:8082/show-pe?id=491>.

¹¹ Опасности пред Екзархията. *Право*, год. IV, бр. 96, 20 април 1870 г., 3–4. НБКМ. Продължаващи издания 1844–1878 г., инв. № 491. Достъпно на: <http://digilib.nationallibrary.bg:8082/show-pe?id=491>.

¹² Историята ни гледа. *Право*, год. IV, бр. 104, 1 май 1870 г., 2. НБКМ. Продължаващи издания 1844–1878 г. инв. № 492. Достъпно на: <http://digilib.nationallibrary.bg:8082/show-pe?id=492>.

**THE ELECTION OF THE FIRST BULGARIAN EXARCH
IN THE DISCOURSE OF THE BULGARIAN NATIONAL
REVIVAL NEWSPAPER “PRAVO”**

Abstract: *This paper examines the establishment of the Bulgarian Exarchate and the election of the first Bulgarian Exarch, Antim I, as reflected in the Bulgarian Revival newspaper Pravo (1870). The study is based on a critical analysis of articles published between January and May 1870, approaching the newspaper both as a historical source and as an active agent in shaping public attitudes toward the church-national question. Special attention is paid to the ways in which the editorial board conceptualizes the Exarchate as a legally founded and nationally legitimized institution, as well as to the portrayal of Antim I as a moral, spiritual, and national authority. The paper also analyzes contemporary reactions to the Exarch’s activity, as presented in the newspaper, situating them within the broader context of internal tensions and external pressures accompanying the struggle for ecclesiastical independence. More broadly, the study highlights the role of periodical press as a key medium for the formation of modern historical consciousness and national memory during the Bulgarian National Revival.*

Keywords: *Exarch; election; periodical press; National Revival; Pravo*

Assoc. Prof. Diana Stoyanova, PhD

University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria

E-mail: d.stoyanova@unibit.bg

Assoc. Prof. Steliana Yordanova, PhD

University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria

E-mail: s.yordanova@unibit.bg

ЕКЗАРХ ЙОСИФ I – ДУХОВЕН ВОДАЧ И ДИПЛОМАТ

Арсини Колев

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: Настоящото изследване има за цел да анализира живота, дейността и документалното наследство на екзарх Йосиф I (Лазар Йовчев) в контекста на българската църковнонационална политика от края на XIX и началото на XX век. Използвана е интердисциплинарна методология, включваща исторически и документален анализ, биографичен подход и сравнително изследване на институционалните практики на Българската екзархия. Разгледаният основен извор представлява личният му архивен фонд в ЦДА (ф. 989К), съдържащ берати, кореспонденция, дневници, финансови документи и ръкописи. Новостта на изследването се състои в интегрираното представяне на биографичните данни и архивните материали като основа за прецизна реконструкция на дипломатическите и административните стратегии на екзарха.

Ключови думи: екзарх Йосиф I; Българска екзархия; дипломат; Българска православна църква; Св. Синод

Екзарх Йосиф I – ЦДА, ф. 989К, оп. 1, а.е. 5

Екзарх Йосиф I (Лазар Йовчев, 1840–1915) (фиг. 1) е сред най-влиятелни-

те личности в българската църковна и национална история от втората половина на XIX и началото на XX век. Неговото почти четиридесетилетно водачество на Българската екзархия се развива в условията на сложни политически трансформации, определени от решенията на Берлинския конгрес, динамиката на националните движения на Балканите и нарастващата криза в Османската империя. Този контекст превръща екзарха в ключова фигура, чиято дейност надхвърля рамките на религиозното служение и придобива отчетлив дипломатически и държавотворчески характер.

Настоящото изследване представя накратко живота и институционалната дейност на екзарха, като е задълбочен прегледът на съдържанието на документалното наследство, съхранено във фонд 989К на Централния държавен архив. Този богат и сравнително малко използван изворов корпус позволява задълбочено реконструиране на административните решения, дипломатическите стратегии и просветните инициативи на екзарха, както и на ролята му в процесите на съхраняване на българската идентичност сред населението в Македония и Одринско.

Целта на статията е да анализира и представи документалното наследство на екзарх Йосиф I, част от Националния архивен фонд на България. Изследването използва исторически подход. Дейността на Йосиф I представлява уникален синтез между духовно ръководство и дипломатическа прагматика, който оказва дългосрочно въздействие върху развитието на българските общности в Османската империя и върху утвърждаването на Българската екзархия като национална институция.

Екзарх Йосиф I, със светското име Лазар Йовчев, е сред най-значимите фигури в новата българска история. Роден е на 5 май 1840 г. в Калофер и израства в среда, която формира траен интерес към образованието и обществения живот. Първоначално обучаван в местното училище, той продължава образованието си в Пловдив и Белград, а през 1870 г. завършва философия и право в Сорбоната в Париж. След завръщането си в Османската империя става редактор на списание „Читалище“ (1871) в Цариград, което още повече го утвърждава като интелектуалец с публицистична и организационна активност.

През 1872 г. приема монашество и е ръкоположен за архимандрит, а малко по-късно става протосингел на Българската екзархия. През 1874 г. е назначен за управляващ Видинската митрополия, през 1876 г. – за Ловчански митрополит, а през 1877 г. е избран за български екзарх¹ (фиг. 2) През 1913 г. оглавява Св. Синод на Българската православна църква. Жизненият му път съчетава интелектуално развитие, административна компетентност и политическа дипломатичност, които му позволяват да превърне Екзархията в ключов фактор за националното обединение на българите в Османската империя.

След Берлинския конгрес (1878) йерархичното председателство на Йосиф придобива стратегическо значение. Седалището му остава в Цариград, откъдето той координира мрежа от църкви, училища и настоятелства в Македония, Одринско и Тракия, територии, където българската идентичност е подложена

на асимилаторски и политически влияния. В продължение на десетилетия екзархът отстоява принципа, че културната автономия чрез образование и духовно единство е най-устойчивият механизъм за съхраняване на българската общност. Под негово ръководство Екзархията достига широк размах, като стотици църковни общини и над 1300 училища функционират под нейната юрисдикция, поддържайки националната култура в контекста на османската система.

Екзарх Йосиф изгражда дипломатически стил, основан на прагматизъм, умереност и диалогичност. Той поддържа коректни отношения с Високата порта, умело използва международните представителства в Цариград и балансира между интересите на Русия, Австро-Унгария, Германия и западноевропейските държави. Този подход, често критикуван в Княжество България като прекалено предпазлив, се оказва ключов за запазването на институционалната жизнеспособност на Екзархията до Балканските войни. След 1912–1913 г. екзархът се изправя пред драматични последици: загуба на епархии, преследване на българското население и масови изселвания. Въпреки кризата той продължава да работи за подпомагането на бежанците и за съхраняването на екзархийското наследство, докато смъртта му на 20 юни 1915 г. в София бележи края на една епоха.

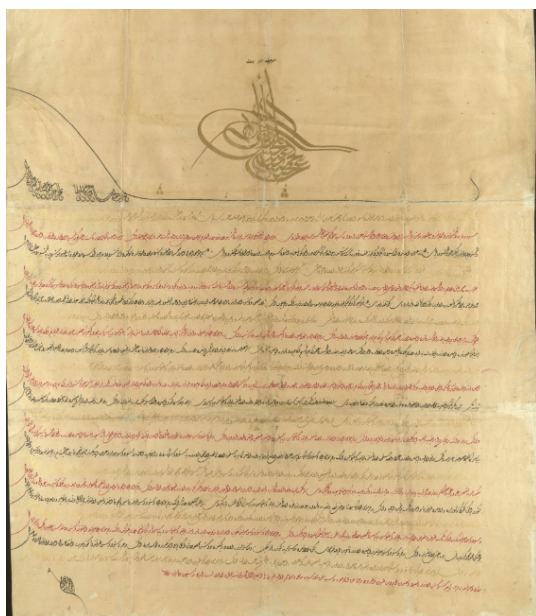
Особено ценен източник за живота и дейността му е неговият архивен фонд в Централния държавен архив (ЦДА), фонд 989К „Екзарх Йосиф I (Лазар Йовчев)“. Документите постъпват първоначално на 22 август 1956 г. в Окръжния държавен архив Коларовград (дн. Шумен), където са регистрирани като фонд 85К. Още през следващата година е изготвен първият инвентарен опис (28 архивни единици, 0,10 л. м.). На 22 декември 1963 г. фондът е прехвърлен в Централния държавен исторически архив (ЦДИА) в София, където получава актуалния си номер 989К. През следващите десетилетия архивният комплекс се допълва, като през 1970 г. е откупена част от личния му дневник, а през 1976 и 1983 г. – нови материали, предимно кореспонденция. През 1984 г. е изготвен вторият инвентарен опис (299 архивни единици, 0,27 л. м.), а през 1985 г. – и третият (14 архивни единици, 0,07 л. м.). По-късните откупки (1995, 2005) добавят писмо от 1880 г. и печатен некролог от 1915 г., макар че към 2022 г. те липсват физически в архивохранилището.

Архивът разкрива в дълбочина политическата и духовната дейност на екзарха. Между документите се открояват берати от Високата порта за утвърждаването му като Ловчански митрополит (1876), за избора му за екзарх (1877) и за потвърждаване на границите на Българската екзархия. Съдържат се също грамоти, списъци на ордените му, банкови извлечения от сметки в „Креди Лионе“ и „Винер Банк-Ферайн“, както и завещанието му с придружаваща кореспонденция относно изпълнението му и учредяването на Фонд „Екзарх Йосиф I“ (1915–1924). Важни извори са неговите дневници (1902–1915), съдържащи сведения за братите на архиереи в Македония и Одринско, отношението на османското правителство към църковния въпрос, обявяването на независимостта на България и вътрешнополитически събития. Сред документите присъстват

отчети за имотите на Екзархията, касова книга (1913–1915), както и ръкописи, като например неговия план за запазване на духовното и национално единство на българите.

От кореспонденцията в архива се вижда широкият обхват на теми и контакти. Запазени са писма с Тодор Бурмов относно издаването на български вестник в Цариград, с Евлогий Георгиев за българо-руските отношения, с митрополит Климент (Васил Друмев) за опитите на македонски дейци да възстановят Охридската архиепископия, с княз Фердинанд I относно покръстването на престолонаследника Борис, с български дипломати за финансирането на екзархийските училища, с общини, настоятелства и отделни личности за защита на българското население и духовните му права. Особено впечатляващи са писмата за насилията над българи след Априлското въстание, за активността на сръбската и гръцката пропаганда в Македония, както и за действията на унийската мисия, на които екзархът противодейства чрез мрежата на Екзархията.

Документалното наследство на екзарх Йосиф I, съхранено във фонд 989К на ЦДА, е не само свидетелство за неговия живот и дейност, но и ценен извор за изследването на църковнонационалното движение, дипломатическите отношения на България и социалната история на българските общности в Османската империя. Комбинирано с биографичните данни и историческите обстоятелства, то очертава образа на духовник, държавник и дипломат, който съумява да превърне Българската екзархия в стабилизиращ център на българската национална идея в един от най-сложните периоди на балканската модерност.

Брат (грамота) на султан Абдул Хамид II.
ЦДА, ф. 989К, оп. 1, а.е. 2.

В заключение може да се обобща, че животът и дейността на екзарх Йосиф I разкриват сложната взаимовръзка между църковната институция, националната идеология и дипломатическите механизми в периода на формирането на модерната българска държавност. Неговото духовно лидерство, съчетано с европейска образование и политическа далновидност, превръща Българската екзархия в истински център на национално-културна консолидация сред българите, останали под османска власт след Берлинския конгрес. Запазените документи в неговия архивен фонд в ЦДА (ф. 989К) показват, че документалното наследство на Йосиф I не само допълва познанията за личността

му, но и служи като ценен исторически извор за функционирането на Екзархията, за дипломатическите отношения на България и за динамиката на църковно-националните процеси в Македония и Одринско.

Изградените административни стратегии, широката училищна мрежа, внимателното му балансиране между европейските сили и Османската порта и неговите усилия за защита на българските общности очертават една фигура, чието значение надхвърля рамките на религиозното служение. Екзарх Йосиф I успява да съхрани институционалното единство и авторитет на Българската екзархия в период на засилени геополитически напрежения и национални катастрофи, като по този начин допринася трайно за утвърждаването на българската идентичност. В този смисъл неговото дело се явява неотменима част от културно-историческата памет и предоставя солидна основа за бъдещи изследвания върху механизмите на национална интеграция и църковна автономия в Югоизточна Европа.

БЕЛЕЖКИ

¹ Берат (грамота) на султан Абдул Хамид II за назначаването на Ловчанския митрополит Йосиф за български екзарх, за правомощията на екзарха и потвърждаване духовните граници (църковния диоцез) на Българската екзархия, издаден на 21 джемази-юл-евел 1294/3 хазиран (юни) 1877 г. ЦДА, ф. 989К, оп. 1, а.е. 2.

ЛИТЕРАТУРА

ЦДА, ф. 989К, оп. 1, 2, 3.

АНАУДОВ, М., 1940. *Екзарх Йосиф и българската културна борба след създаването на Екзархията 1870–1915*. Т. 1. София: Св. Синод на Бълг. Църква, 666.

НАЧОВ, Н.; АРГИРОВ, С.; ИЛИЕВ, А., 1902. *Поглед върху дейността на българската екзархия: 1877–1902: По повод на 25-год. юбилей на Н. Блаженство бълг. екзарх Йосифа*. Пловдив, 167.

ТЕМЕЛСКИ, Х., 2005. Бележит строител на Българската екзархия: 165 г. от рождението и 90 г. от смъртта на приснопаметния екзарх Йосиф I. *Църковен вестник: издание на Българската православна църква за религиозна и църковно-обществена просвета*, год. 106, 4.

REFERENCES

TsDA, f. 989K, op. 1, 2, 3.

ARNAUDOVI, M., 1940. *Ekzarh Yosif i balgarskata kulturna borba sled sazhdavane to na Ekzarhiyata 1870–1915*. T. 1. Sofia: Sv. Sinod na Balg. Tsarkva, 666.

NACHOV, N.; ARGIROV, S.; ILIEV, A., 1902. *Pogled varhu deyatelnoстта na balgarskata ekzarhia: 1877–1902: Po povod na 25-god. yubiley na N. Blazhenstvo balg. ekzarh Yosifa*. Plovdiv, 167.

TEMELSKI, H., 2005. Belezhit stroitel na Balgarskata ekzarhia: 165 g. ot rozhdenieto i 90 g. ot smartta na prisnopametnia ekzarh Yosif I. *Tsarkoven vestnik: izdanie na Balgarskata pravoslavna tsarkva za religiozna i tsarkovno-obshchestvena prosveta*, god. 106, 4.

EXARCH JOSEPH I: SPIRITUAL LEADER AND DIPLOMAT

Abstract: *The present study aims to analyse the life, activity, and documentary legacy of Exarch Joseph I (Lazar Yovchev) within the context of Bulgarian ecclesiastical and national policy at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. An interdisciplinary methodology is applied, combining historical and documentary analysis, a biographical approach, and a comparative examination of the institutional practices of the Bulgarian Exarchate. The principal source under review is his personal archival collection preserved in the Central State Archives (f. 989K), which contains berats, correspondence, diaries, financial records, and manuscripts. The novelty of the study lies in the integrated presentation of biographical data and archival materials as a basis for an accurate reconstruction of the Exarch's diplomatic and administrative strategies.*

Keywords: *Exarch Joseph I; Bulgarian Exarchate; diplomacy; Bulgarian Orthodox Church; Holy Synod*

Chief. Assist. Prof. Arsini Kolev, PhD

ORCID: 0009-0002-6748-070X

University of Library Studies and Information Technologies

Sofia, Bulgaria

E-mail: a.kolev@unibit.bg

РОЛЯТА НА БЪЛГАРСКАТА ДИПЛОМАТИЧЕСКА СЛУЖБА ЗА УТВЪРЖДАВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ

Пламен Теодосиев

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: Настоящата статия е базирана на доклад, който изследва ролята на българската дипломатическа служба за институционалното, политическото и културното утвърждаване на Българската екзархия зад граница в периода от нейното учредяване през 1870 г. до съвременността. Чрез историко-документален и сравнителен анализ се проследяват взаимодействията между Екзархията и държавната дипломация, поставени в контекста на Източния въпрос, геополитическата конкуренция на Балканите и променящата се международна среда. Специално внимание е отделено на личността и дейността на екзарх Йосиф I, който развива Екзархията до значим духовно-политически фактор. Докладът демонстрира как екзархийската мрежа от училища и църкви се превръща в инструмент на ранната българска културна дипломация и как дипломатическите мисии на България подкрепят тази дейност в Истанбул, Белград, Букурещ и Атина. Анализирани са трансформациите през XX век, загубата на епархии, международноправните проблеми и съвременните процеси на възстановяване на български храмове и имоти в Турция. Изследването заключава, че екзархийското наследство представлява важен ресурс за модерната българска външна политика и за съхраняване на националната идентичност зад граница.

Ключови думи: Българска екзархия; дипломатическа служба; национална идентичност; Османска империя; културна дипломация

ВЪВЕДЕНИЕ

Българската екзархия представлява едно от най-значимите институционални постижения на Българското възраждане и играе ключова роля в процесите на изграждане, съхраняване и легитимиране на българската национална идентичност. Учредена с ферман на султан Абдул Азис през 1870 г., тя се превръща не само в духовен център на българската общност в Османската империя, но и в парадипломатически субект, който активно защитава етнокултурните и образователните интереси на българите зад граница.

Екзархията възниква в сложна международна среда, в която Източният въпрос и конкуренцията между Великите сили задават рамката на балканската политика. В контекста на тези геополитически взаимодействия Българската екзархия придобива значение, далеч надхвърлящо църковната автономия – тя се превръща в инструмент за външнополитическо позициониране на българската кауза, в източник на легитимация на националните претенции и в ключов фактор при формирането на балканския политически ред.

След Освобождението и особено в периода до Балканските войни взаимодействието между Българската екзархия и новосъздадената българска дип-

ломатическа служба придобива стратегически характер. Докато Екзархията защитава правата на българите в Македония, Тракия и Одринско чрез своята духовна и просветна мрежа, дипломатическите мисии на Княжеството в Цариград, Белград, Букурещ и Атина осигуряват международноправната рамка, чрез която тези права се отстояват пред османската власт и пред европейските правителства.

Така синхронът между двете институции – църковна и държавна, се превръща в ключов фактор за успешното утвърждаване на българското културно, образователно и политическо присъствие в регион, белязан от силна междудържавна и междурелигиозна конкуренция.

Настоящото изследване се стреми да проследи именно този процес на институционално партньорство и взаимно допълване. То разглежда ролята на Екзархията като духовно-дипломатически субект, оценява приноса на българската дипломатическа служба за нейното международно признание и анализира значението на това взаимодействие за българската външна политика през ХІХ – ХХ век и до наши дни.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Методологичната рамка на изследването се основава на интердисциплинарен подход, който интегрира инструменти от историята, политологията и международните отношения с цел да бъде анализирано взаимодействието между Българската екзархия и българската дипломатическа служба като институции, чието развитие и функции са структурирани от религиозно-канонични, националноидентификационни и международнополитически фактори. Този подход позволява да бъдат проследени както вътрешните институционални трансформации, така и външната среда, в която те се реализират.

В основата на анализа стои историко-документален метод, който оперира с широк набор от първични и вторични източници, включително официални актове, дипломатически архиви, екзархийски отчети и статистики. Чрез този корпус от данни се реконструират процесът на институционално оформяне на Екзархията и динамиката на дипломатическите механизми, които съпътстват нейната дейност. Паралелно с това се прилага геополитически подход, който осмисля екзархийския въпрос в контекста на конкуренцията между Великите сили и регионалните държави, превръщайки религиозната автономия в инструмент на международни стратегии.

Сравнителният анализ допринася за оценка на институционалните и стратегическите различия между българската, гръцката, сръбската и румънската църковна политика, като очертава специфичните предимства и ограничения на Българската екзархия в балканската професионална конкуренция. Анализът на културната дипломатия допълва тази перспектива, като интерпретира екзархийската училищна мрежа като средство за производство и разпространение на национални идентичности, което генерира символни и политически ресурси, използвани от българската държава.

Допълнително се прилага дискурсивен анализ на дипломатическите практики, с помощта на който се откриват реторичните стратегии и аргументативни техники, чрез които екзархийският въпрос се превръща в инструмент за международна легитимация на националната кауза. Взаимодействието между църковната йерархия и държавната администрация се разглежда чрез системен институционален подход, който оценява съвместимостта, адаптивността и конфликтността на институционалните модели, като специално внимание се отделя на посредническата роля на екзарх Йосиф I. В този смисъл методологията не се стреми единствено към описателност, а към критическо анализиране на структурните взаимовръзки и дългосрочните последици от тяхното развие.

РЕЗУЛТАТИ

Църковнонационалната борба за създаване на самостоятелна българска църковна институция традиционно се интерпретира в историографията като вътрешен етнорелигиозен процес или като функция на динамиката в руско-османските отношения през втората половина на XIX век. Подобни интерпретации, макар и аналитично обосновани, често подценяват ролята на целенасочените дипломатически действия, осъществявани от българския елит в условията на липса на държавност и официална външнополитическа представителност (Todorova 1995; Markova 1981).

В този контекст успехът на екзархийското дело следва да бъде разглеждан като резултат от висока степен на дипломатическа координация, институционална адаптивност и стратегическо маневриране между противоречиви международни и вътрешноосмански интереси. Именно тази неформална, но последователна дипломатическа практика позволява учредяването на Българската екзархия с ферман от 27 февруари 1870 г., както и съхраняването на нейното институционално присъствие след обявяването на схизмата от Цариградската патриаршия през 1872 г.

Така екзархийският въпрос надхвърля рамките на църковно-каноничен конфликт и може да бъде интерпретиран като ранен пример за неинституционализирана дипломатическа дейност, чрез която българските елити успяват да използват международната конюнктура, механизмите на публичната комуникация и противоречията между Великите сили в полза на националната кауза.

Дипломатическата среда след Кримската война (1856–1870)

Парижкият мирен договор от 1856 г. и издаденият през същата година Хатихумаюн институционализират принципа за международен надзор върху положението на християнските поданици в Османската империя, превръщайки църковните и гражданските им права в легитимен обект на дипломатическа интервенция. Тази трансформация създава нова международнополитическа рамка, в която въпросът за църковната автономия придобива значение, надхвърлящо вътрешноосманското управление (Markova 1981).

За разлика от други балкански народи българите в този период не разполагат с държавни институции, чрез които да артикулират своите искания на

международната сцена. Това структурно ограничение обаче стимулира формирането на алтернативни дипломатически практики, основани на мрежи от обществени дейци, духовници, търговци и посредници, които функционират паралелно на официалната дипломация и взаимодействат с нея в рамките на дипломатическата среда в Истанбул (Dimitrov 2005, pp. 41–63, 112–128).

Актьори на българската „народна дипломация“

Основните групи, които изпълняват дипломатически функции в периода 1860–1872 г., включват няколко взаимно свързани мрежи. Централно място заема Цариградската българска колония, в рамките на която дейци като Драган Цанков, Иванчо Хаджипенчович, Гаврил Кръстевич, Георги Раковски и братята Евлоги и Христо Георгиеви координират контактите с османската администрация и чуждите посолства. Паралелно с това българи, заемащи позиции в руската дипломатическа и консулска служба, като Найден Геров и Иван Селимински, играят посредническа роля между българските искания и руската външнополитическа линия.

Значителен принос имат и търговско-финансовите среди, установени в Западна и Централна Европа (Dimitrov 2005, pp. 45–72; Shashko 2002, p. 88), които чрез икономическите си ресурси и връзки оказват влияние върху общественото мнение и дипломатическите кръгове. Особено важно е и системното поддържане на контакти с руското посолство в Цариград, ръководено от граф Н. П. Игнатиев, което се превръща в ключов канал за защита и легитимация на българската кауза (Shashko 2002, pp. 133–159).

Основни дипломатически похвати в първите години от учредяването

Българската стратегия за постигане на църковна автономия включва широк набор от дипломатически инструменти. Сред тях се открояват постоянният поток от прошения до Високата порта и до представителите на Великите сили, активната медийна кампания в цариградски, руски, румънски и западноевропейски издания, както и внимателното балансиране между руските и френските интереси. Особено ефективен се оказва тактическият ход за създаване на заплахата от масово униатство, използван като лост за натиск върху османските власти и Патриаршията.

Българската позиция последователно се представя като защитна реакция срещу гръцкия църковен и културен шовинизъм, което улеснява нейното възприемане в европейското обществено мнение като легитимна борба за равнопоставеност, а не като революционна или сепаратистка инициатива.

Българската екзархия в международен контекст

Учредяването на Българската екзархия е тясно обвързано с еволюцията на Източния въпрос и с баланса на силите на Балканите през XIX век. Църковната независимост на българите се възприема не само като религиозен акт, а и като политически проблем, който засяга интересите на Османската империя, Цариградската патриаршия и Великите сили (Markova 1981, pp. 97–18; Todorova 1995, pp. 33–56). Издаването на султанския ферман от 28 февруари 1870 г., с който се създава Българската екзархия, се откроява като едно от ключовите съ-

бития в новата българска история (Andreev 1994, pp. 56–61).

Учредяването на Екзархията поставя Великите сили в сложна и чувствителна позиция. Русия подкрепя българите, разглеждайки ги като естествен съюзник на Балканите и като инструмент за разширяване на влиянието си в Османската империя (Shashko 2002, pp. 41–58). Великобритания и Австро-Унгария демонстрират резерви поради опасения от засилване на руското присъствие, докато Франция, традиционно чувствителна към конфесионалните баланси, също подхожда предпазливо към православни инициативи, но в дипломатически план проявява относителна умереност (Bakalov 2003, pp. 214–218; Todorova 1995, pp. 98–104). В този контекст ферманът може да бъде разглеждан като резултат от сложен компромис: султанът се стреми да отслаби влиянието на Патриаршията, която често функционира като носител на гръцки национални амбиции, но едновременно с това търси да предотврати прекомерно укрепване на руското влияние. Така Екзархията възниква в среда на конкуриращи се дипломатически натиски и геополитически интереси и се превръща в нов дипломатически фактор на Балканите (Pantev 2012, p. 46).

Наред с това Екзархията бързо разгръща просветна и културна дейност. Още от самото начало Екзархията придобива характеристики, които надхвърлят чисто църковната институционалност. Изпращането на представители в епархии и центрове като Цариград (Иstanbul), Одрин, Солун, Скопие, Битоля и Охрид формира мрежа, в която духовните водачи се превръщат и в защитници на българските общности пред османската власт и пред чуждестранните консулски представители. По този начин Екзархията развива своеобразна паралелна дипломация, която допринася за легитимацията на българската нация в международен план (Stanev 1995, p. 139) чрез училища, печатници и издателски инициативи. Тези усилия се възприемат от част от чуждите наблюдатели като индикатор за институционална зрялост и за консолидиране на национална идентичност, което придава на „българския въпрос“ по-ясна международна разпознаваемост.

Българската дипломатическа служба и Екзархията (1878–1912)

Берлинският конгрес от 1878 г. поставя българската кауза в нова рамка: автономията на българската държава се реализира в пределите на Княжество България, докато Източна Румелия и особено Македония и Тракия остават под властта на Османската империя. В тези условия Екзархията запазва статута си на единствена институция, която фактически представлява българските интереси в териториите извън държавните граници. Тя функционира като своеобразен „външен отдел“ на националната кауза, докато младата българска дипломатическа служба постепенно изгражда своя институционален капацитет и международни позиции (Genov 2009, p. 83).

След Освобождението България създава дипломатически представителства в Цариград, Букурещ, Белград и Атина. Тези мисии не само изпълняват стандартни политически функции, но и развиват активна подкрепа за Екзархията, особено по линия на запазването на българските училища, църкви и общ-

ности в Македония и Тракия (Andreev 1994, p. 112). В Цариград дипломатическата мисия работи в тясно взаимодействие с екзархийската канцелария, като чрез официални ноти и контакти с Високата порта се реагира на посегателства срещу духовници и училищни структури. В Белград и Атина дипломатическите представители противодействат на опитите на сръбската и гръцката дипломация да дискредитират Екзархията и да наложат конкуриращи се претенции към населението в Македония. В Букурещ българската дипломация отстоява интересите на българските общности в Северна Добруджа и следи влиянието на румънската политика спрямо българската църковна структура (Stoyanov 1998, p. 145).

Просветната мисия като форма на културна дипломация

Екзархията разгръща широка мрежа от училища, която до 1912 г. надхвърля 1300 учебни заведения в Македония и Тракия, а броят на учениците достига над 74 000 (Ivanov 1931, p. 235). Тази система функционира като форма на културна дипломация, чрез която българският език, литература и история се преподават систематично и устойчиво. Българските дипломатически мисии подпомагат процеса чрез международни контакти, публична аргументация пред Великите сили и в определени случаи – чрез съдействие за мобилизиране на ресурси по линия на дарителски инициативи. По този начин дипломатическата служба и Екзархията се проявяват като два взаимно допълващи се инструмента за отстояване на националната кауза: първата – чрез официални ноти, меморандуми и дипломатически канали, а втората – чрез културно-религиозна работа „на терен“. Както подчертава проф. Пантев (2012, p. 93), това взаимодействие може да бъде интерпретирано като ранна форма на синхрон между елементи на „твърда“ и „мека“ дипломация в българската история.

Екзарх Йосиф I – дипломатът в расо

Екзарх Йосиф I (1840–1915), родом от Калофер, е избран за български екзарх през 1877 г., непосредствено преди Руско-турската война. След Освобождението той утвърждава седалището на Екзархията в Цариград и до края на живота си остава нейният най-дългогодишен и влиятелен предстоятел (Stanev 1995, p. 88). Дейността му съвпада с периода на институционално „проходжане“ на българската държава на международната сцена и с обстоятелството, че българските общности в Македония и Тракия остават под османска власт, което придава на мисията му особена стратегическа значимост.

След Берлинския конгрес от 1878 г. екзарх Йосиф I поема задачата да представява и защитава интересите на българите в Османската империя, изграждайки широка мрежа от училища, църкви и културни центрове, които функционират като ядро на националното самосъзнание. До 1912 г. под негово ръководство действат над 1300 училища и приблизително 1500 български църкви (Ivanov 1931, p. 240). Ролята му обаче не се изчерпва с духовното водачество: чрез постоянни контакти с Високата порта и с чуждите посолства в Цариград Йосиф I изпълнява фактически функции на дипломатически посредник. Той подава меморандуми, жалби и протести срещу насилия над българските общ-

ности, настоява за равноправие и отстоява законността на екзархийската юрисдикция (Genov 2009, p. 102).

Екзарх Йосиф I демонстрира отчетлив усет към международната дипломатическа среда. Той поддържа активни контакти с руските представители, но същевременно се стреми да балансира така, че българската кауза да не бъде изцяло подчинена на руските интереси (Andreev 1994, p. 145). Паралелно изгражда работен диалог с австро-унгарските и френските представители, което допринася за представянето на българската кауза като въпрос с европейска значимост, а не единствено като регионален проблем. Дипломатичността му проличава и в способността да постига компромиси с османските власти, запазвайки религиозната и културната автономия на българите въпреки постоянния натиск от гръцка и сръбска страна.

Йосиф I възприема образованието като ключов инструмент на националната борба. Екзархийските училища не само повишават грамотността, но и конструират чувство за национална принадлежност чрез учебни програми, включващи български език, история и литература, което противодейства на асимилационните практики на гръцката и сръбската пропаганда (Bakalov 2003, p. 230). Просветната дейност се допълва от издателски инициативи и разпространение на учебници и книги, достигащи и до българската емиграция; така той реализира ранен пример за културна дипломация в модерната българска история (Pantev 2012, p. 97).

Съчетавайки духовен авторитет и дипломатическа компетентност, екзарх Йосиф I основателно е определян като „дипломат в расо“. Той осъзнава, че устойчивото съхраняване на българското в условията на международни противоборства зависи от аргументация, институционална устойчивост и гъвкавост при отстояване на националните интереси. Дейността му формира модел на взаимодействие между религиозна институция и държавна политика, чието влияние продължава да се проявява и след неговата смърт през 1915 г. (Stanev 1995, p. 162).

Екзархията и дипломатическите мисии на България през XX век

Началото на XX век поставя Българската екзархия и дипломатическата служба в центъра на борбата за Македония и Тракия. След десетилетия на културно и църковно съперничество с гръцката и сръбската пропаганда Балканските войни (1912–1913) представляват опит за военно и политическо решаване на националния въпрос. Мрежата от училища и църкви под юрисдикцията на Екзархията служи като доказателство за българския характер на населението в тези земи (Genov 2009, p. 114).

Българската дипломация активно използва екзархийските данни и статистики, за да аргументира своите претенции пред международната общност. Списъците с училища, ученици и свещеници са представяни на конференции и дипломатически срещи като доказателство за българското национално присъствие. Въпреки това след Междусъюзническата война през 1913 г. голяма част от екзархийските епархии в Македония попадат под гръцка и сръбска власт, което

силно ограничава дейността на Екзархията.

По време на Първата световна война (1915–1918) българската дипломация се стреми да използва международния контекст, за да защити националните интереси в Македония. Екзархийските структури отново служат като важен аргумент за българското присъствие. Въпреки временните успехи на България в рамките на войната, поражението през 1918 г. води до сериозни загуби и за Екзархията – много от нейните институции са закрити или подложени на натиск от новите управляващи държави (Stoyanov 1998, p. 158).

В този период българските дипломатически мисии в Европа – особено в Берлин, Виена и София, се опитват да привлекат подкрепа за българската кауза, използвайки екзархийските данни като аргумент за историческите и културните права на българите (Andreev 1994, p. 189).

Между двете световни войни Българската екзархия преживява трудности. Седалището в Цариград остава символично, но реалната ѝ власт е ограничена. Много от епархиите в Македония и Тракия са под контрола на Гърция и Югославия, които систематично ограничават дейността ѝ. Българската дипломация многократно поставя този въпрос пред Лигата на нациите, настоявайки за защита на българските малцинства и религиозни права (Pantev 2012, p. 104).

Въпреки трудностите Екзархията остава важен фактор за българската емиграция. В някои европейски столици (Виена, Будапеща, Букурещ) българските православни общности продължават да функционира с подкрепата на дипломатическите мисии. Тази връзка демонстрира дълбоката взаимозависимост между църковната институция и външнополитическата дейност на държавата (Bakalov 2003, p. 237).

В годините на Втората световна война (1939–1945) Екзархията и българската дипломация отново се оказват на предна линия. В условията на нови политически промени България временно установява контрол върху части от Македония и Беломорието. Това позволява възстановяване на екзархийската дейност – откриват се училища, възстановяват се църковни служби на български език.

Българската дипломация използва този момент, за да представи пред международната общност аргументи за историческата легитимност на българското присъствие. Въпреки това след войната, със създаването на социалистическа Югославия и гръцката политика на асимилация, екзархийската инфраструктура отново е поставена под натиск и постепенно е ликвидирана.

Екзархията и българската диаспора

През целия XX век Екзархията изпълнява и една по-малко видима, но съществена функция – подпомага българските общности в емиграция. Във Виена, Будапеща, Цариград и Букурещ българските църкви остават центрове на духовен и културен живот. Българските дипломатически мисии редовно сътрудничат с тези църкви, като подкрепят издателска дейност, училища към тях и обществени инициативи (Stanev 1995, p. 176).

Така Екзархията се превръща в своеобразен гарант за културната иден-

тичност на българите в чужбина, а дипломатическата служба – в нейна институционална опора. Този модел на взаимодействие между духовна и държавна структура се запазва като трайна традиция в българската история.

Българската екзархия и съвременната българска дипломация От Екзархия към Българска патриаршия

След Втората световна война и установяването на комунистическия режим в България Българската екзархия като институция постепенно губи своите структури зад граница. През 1953 г. тя е преобразувана в Българска патриаршия – процес, който бележи нов етап в историята на Българската православна църква (Bakalov 2003, p. 248). Въпреки институционалната промяна духовното наследство на Екзархията остава живо, особено сред българските общности в чужбина.

Ролята на дипломатическите мисии през социалистическия период

През периода 1944–1989 г. българската външна политика е силно повлияна от идеологията на Варшавския договор. Въпреки ограниченията дипломатическите мисии на България продължават да поддържат контакти с българските православни църкви в чужбина. В някои случаи, като в Истанбул, Виена и Будапеща, тези контакти се използват за културна и образователна дейност, която, макар и подчинена на държавната идеология, продължава традицията на връзката между дипломатическата служба и духовните институции (Pantev 2012, p. 117).

Възраждане на културната дипломация в началото на 90-те години

С демократичните промени след 1989 г. българската външна политика започва да възприема културната дипломация като важен елемент от националната идентичност. В този контекст историческото наследство на Екзархията се превръща в ценен ресурс за съвременната дипломация:

- Българските посолства и културни институти в Европа често си сътрудничат с българските православни църкви в чужбина при организирането на културни събития, изложби и чествания на национални празници.

- В Истанбул българската дипломатическа мисия активно подкрепя Българската желязна църква „Св. Стефан“, която остава символ на историческото присъствие на Екзархията. През 2018 г., при нейното възстановяване, българската държава демонстрира способност да използва културното и духовното наследство като инструмент на международните отношения. Паралелно с това дипломатическите и консулските структури на България оказват съдействие за опазването и функционирането на българските църкви в Одрин – „Св. Георги“ и „Св. св. Константин и Елена“, които, наред със „Св. Стефан“, формират ключови опорни точки на екзархийското наследство в европейската част на Република Турция.

- В Западна Европа и САЩ българските църкви, макар и под юрисдикцията на Българската патриаршия, продължават да изпълняват функцията на духовни и културни мостове, а посолствата ги възприемат като естествени партньори в процеса на поддържане на националната идентичност.

Проблемни въпроси за българската екзархийска традиция зад граница и предизвикателствата пред дипломатическата служба

В наши дни наследството на Екзархията се сблъсква с редица проблеми:

- **Слаб институционален ресурс.** Българската православна църква, като наследник на Екзархията, не разполага с достатъчно средства за активна дейност в диаспората. Много български православни общини в чужбина са зависими от доброволчески инициативи.

- **Конкуренция от други православни юрисдикции.** В Западна Европа и САЩ българските общини често попадат под влияние на гръцки, сръбски или руски епархии, което отслабва българското присъствие.

- **Слаба координация с дипломатическите мисии.** Въпреки че посолствата и консулствата работят заедно с църковните общности, липсва стратегически план за системно сътрудничество в областта на културната и публичната дипломация.

- **Проблеми с интеграцията на новата емиграция.** След 90-те години и особено след присъединяването на България към ЕС българската диаспора на Запад нараства многократно. Новите мигранти често остават извън обсега на традиционните български църкви и организации.

- **Влияние на геополитическата среда.** В условията на напрежение между Русия, ЕС и САЩ православните общности зад граница често се превръщат в поле на конкуриращи се влияния, което поставя предизвикателства пред българската дипломация да запази неутралност и идентичност.

В този смисъл днешната българска дипломатическа служба е изправена пред задачата да възроди и адаптира модела на екзархийска защита на националната идентичност, като създаде устойчиви механизми за сътрудничество с църковните и културните общности в чужбина.

ИЗВОДИ/ДИСКУСИЯ

Настоящото изследване позволява да бъдат формулирани няколко обобщаващи извода, които систематизират историческата роля на Българската екзархия и очертават нейната значимост като модел и ресурс за съвременната българска външна политика. Встъпителният анализ показва, че взаимодействието между духовната институция и дипломатическата практика не е епизодично или конюнктурно, а представлява дългосрочна и структурна характеристика на българското национално развитие. На тази основа може да бъдат открити следните ключови изводи:

- Българската екзархия следва да бъде разглеждана не само като религиозна институция, а като ранен и устойчив дипломатически актьор, който в условията на липса на държавност изпълнява функции на международно представителство, защита на колективни права и легитимация на националната кауза пред Османската империя и Великите сили.

- Историческият опит на Екзархията демонстрира ефективен модел на „неформална дипломация“, основан на съчетаването на духовен авторитет, кул-

турно влияние и стратегическо използване на международната конюнктура. Този модел позволява компенсиране на институционални дефицити и показва как национални интереси може да бъдат отстоявани чрез алтернативни дипломатически канали.

- В постберлинския период и до Балканските войни Екзархията функционира като ключов инструмент за защита на българските общности извън държавните граници, докато младата българска дипломатическа служба изгражда своя капацитет. Взаимодействието между двете институции създава ранен пример за синхрон между официална държавна дипломация и културно-религиозна „мека сила“.

- Личността и дейността на екзарх Йосиф I олицетворяват този синтез между духовно и дипломатическо начало. Неговият подход показва, че устойчивото отстояване на национални интереси в сложна международна среда изисква гъвкавост, институционална последователност и способност за балансиране между конкуриращи се външни влияния.

- През XX век, въпреки драматичните геополитически промени, войните и ограниченията върху екзархийската инфраструктура, наследството на Екзархията остава важен аргумент в българската дипломатическа реторика по македонския и тракийския въпрос и ключов фактор за поддържане на националната идентичност сред българската диаспора.

- В съвременните условия на глобализация и засилени миграционни процеси екзархийската традиция предлага ценен исторически модел за съхраняване на културна идентичност зад граница. Тя показва, че духовните и културните институции могат да функционират като устойчиви посредници между държавата и диаспората, допълвайки класическите инструменти на външната политика.

- В рамките на Европейския съюз и НАТО наследството на Българската екзархия може да бъде интерпретирано като форма на исторически и символен капитал, който подпомага развитието на културната и публичната дипломация на Република България. То позволява съчетаване на националната специфика с принципите на интеграция, многостранност и межкултурен диалог (Pantev 2012, p. 119).

- Перспективите за бъдещето показват, че системното използване на екзархийското наследство в дипломатическите инициативи на България би могло да допринесе за по-добра координация между дипломатическите мисии, Българската православна църква и културните общности в чужбина, както и за укрепване на международния образ на страната като носител на богато историческо и духовно наследство.

В обобщение може да се подчертае, че Българската екзархия представлява не само исторически феномен, но и стратегически ориентир за съвременната българска външна политика. Нейният опит показва, че устойчивото присъствие на една нация в международната среда се изгражда чрез дългосрочен синхрон между духовни, културни и дипломатически усилия – урок, който запазва своята актуалност и в началото на XXI век.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящото изследване показва, че Българската екзархия заема централно място в процеса на формиране и утвърждаване на българската национална идентичност в международен контекст. От самото си учредяване през 1870 г. тя функционира не само като религиозна институция, но и като своеобразен дипломатически субект, който в условията на липса на държавност изпълнява представителни, защитни и легитимиращи функции спрямо Османската империя и Великите сили. По този начин Екзархията се превръща в ключов инструмент за отстояване на националната кауза и за институционализиране на българското присъствие на Балканите.

Анализът на взаимодействието между Екзархията и българската дипломатическа служба след Освобождението разкрива модел на взаимна допълняемост, при който духовната и държавната политика се преплитат в защита на българските общности извън държавните граници. В постберлинската реалност Екзархията остава основен носител на национално влияние в Македония и Тракия, докато младата дипломатическа служба постепенно развива своите международни позиции и използва екзархийската мрежа като аргумент и ресурс в дипломатическите си усилия. Този синхрон представлява ранен пример за съчетаване на елементи на „твърда“ и „мека“ сила в българската външнополитическа практика.

Особено показателна е ролята на екзарх Йосиф I, чиято дейност олицетворява синтеза между духовно лидерство и дипломатическа компетентност. Като „дипломат в расо“ той успява да балансира между интересите на Османската империя, Великите сили и българската държава, съхранявайки институционалната автономия на Екзархията и утвърждавайки я като легитимен представител на българите в сложна международна среда. Неговият подход показва, че устойчивата защита на национални интереси изисква не само политическа решимост, но и гъвкавост, дългосрочна визия и институционална последователност.

В по-широка историческа перспектива наследството на Българската екзархия продължава да оказва влияние и през XX век въпреки войните, териториалните промени и ограниченията върху нейната дейност. То се проявява както в дипломатическите аргументи по македонския и тракийския въпрос, така и в поддържането на културната и духовната идентичност на българската диаспора. В съвременните условия на глобализация и засилени миграционни процеси този опит придобива нова актуалност, превръщайки се в ценен ресурс за културната и публичната дипломация на Република България.

В заключение може да се подчертае, че Българската екзархия представлява траен духовно-дипломатически фундамент на българската държавност и външнополитическа традиция. Нейният исторически опит показва, че съхраняването на националната идентичност и международното присъствие на една държава се постигат чрез дългосрочен синхрон между духовни, културни и дипломатически усилия – принцип, който запазва своята валидност и значение в началото на XXI век.

ЛИТЕРАТУРА

- ТОДОРОВА, М., 1995. *Българската екзархия и европейската дипломация*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 33–67, 121–148.
- МАРКОВА, З., 1981. *Българското национално църковно движение и Османската държава*. София: Наука и изкуство, 97–142, 185–214.
- ДИМИТРОВ, И., 2005. *Цариградските българи и екзархийското дело*. София: ПИК, 41–63, 112–128.
- ШАШКО, Д., 2002. *Граф Игнатиев и българският църковен въпрос*. София: БАН, 88–114, 133–159.
- АНДРЕЕВ, А., 1994. *Българската екзархия*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 56–61.
- БАКАЛОВ, Г., 2003. *История на българите*. София: Анубис, 214–218.
- ПАНТЕВ, А., 2012. *Исторически паралели*. София: Захарий Стоянов, 46.
- СТАНЕВ, Л., 1995. *Екзарх Йосиф I – живот и дейност*. София, 139.
- ГЕНОВ, Ц., 2009. *Националният въпрос и българската външна политика (1878–1912)*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 80–90.
- СТОЯНОВ, С., 1998. *Българският национален въпрос и балканските държави (1878–1912)*. София, 140–150.
- ИВАНОВ, Й., 1931. *Българската екзархия*. София, 235.

REFERENCES

- TODOROVA, M., 1995. *Balgarskata ekzarkhiya i evropeyskata diplomatsiya*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 33–67, 121–148.
- MARKOVA, Z., 1981. *Balgarskoto natsionalno tsarkovno dvizhenie i Osmanskata darzhava*. Sofia: Nauka i izkustvo, 97–142, 185–214.
- DIMITROV, I., 2005. *Tsarigradskite balgari i ekzarkhiyskoto delo*. Sofia: PIK, 41–63, 112–128.
- SHASHKO, D., 2002. *Graf Ignatiev i balgarskiyat tsarkoven vapros*. Sofia: BAN, 88–114, 133–159.
- ANDREEV, A., 1994. *Balgarskata ekzarkhiya*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 56–61.
- BAKALOV, G., 2003. *Istoriya na balgarite*. Sofia: Anubis, 214–218.
- PANTEV, A., 2012. *Istorieski paraleli*. Sofia: Zakhariy Stoyanov, 46.
- STANEV, L., 1995. *Ekzarkh Yosif I – zhivot i deynost*. Sofia, 139.
- GENOV, Ts., 2009. *Natsionalniyat vapros i balgarskata vanshna politika (1878–1912)*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 80–90.
- STOYANOV, S., 1998. *Balgarskiyat natsionalen vapros i balkanskite darzhavi (1878–1912)*. Sofia, 140–150.
- IVANOV, Y., 1931. *Balgarskata ekzarkhiya*. Sofia, 235.

THE ROLE OF THE BULGARIAN DIPLOMATIC SERVICE IN THE CONSOLIDATION OF THE BULGARIAN EXARCHATE

Abstract: *This paper examines the role of the Bulgarian diplomatic service in the institutional, political, and cultural consolidation of the Bulgarian Exarchate abroad from its establishment in 1870 to the present day. Through historical-documentary and comparative analysis, it traces the interactions between the Exarchate and state diplomacy within the context of the Eastern Question, geopolitical competition in the Balkans, and the evolving international environment. Particular attention is devoted to the personality and activities of Exarch Joseph I, who developed the Exarchate into a significant spiritual and political actor. The paper demonstrates how the Exarchate's network of schools and churches evolved into an instrument of early Bulgarian cultural diplomacy and how Bulgaria's diplomatic missions supported this activity in Istanbul, Belgrade, Bucharest, and Athens. It also analyzes twentieth-century transformations, the loss of dioceses, international legal challenges, and contemporary processes of restoring Bulgarian churches and properties in Turkey. The study concludes that the Exarchate's legacy constitutes an important resource for modern Bulgarian foreign policy and for preserving national identity abroad.*

Keywords: *Bulgarian Exarchate; diplomatic service; national identity; Ottoman Empire; cultural diplomacy*

Assoc. Prof. Plamen Teodosiev, PhD

ORCID: 0009-0008-6643-7092

Department of National and international Security

Faculty of Information Sciences,

University of Library Studies and Information Technologies

E-mail: p.teodosiew@unibit.bg

ЕКЗАРХ СТЕФАН – ИСТОРИЧЕСКА ЛИЧНОСТ, ДУХОВЕН ЛИДЕР И ОБЩЕСТВЕНИК

Венцислав Велев

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: Статията представя цялостен и задълбочен портрет на екзарх Стефан I (1878–1957) – една от най-значимите личности в историята на Българската православна църква през XX век. Проследени са ранните му години и формирането на неговия духовен и интелектуален облик, развитието му като Софийски митрополит и периодът му като Български екзарх. Анализирани са усилията му за международното утвърждаване на Българската православна църква, активната му роля в недопускането на депортацията на българските евреи през 1943 г., както и сложните отношения с политическата власт след 9 септември 1944 г. Представен е обобщен личностен и духовен портрет, основан на исторически факти, документални свидетелства и съвременни изследвания. Екзарх Стефан е разгледан едновременно като духовен пастир, богослов и общественик – фигура, чиито идеи и действия отразяват динамиката и противоречията на българската история през XX век.

Ключови думи: екзарх Стефан; Българска православна църква; схизма; спасяване на евреите; църковна дипломация

Екзарх Стефан – <https://bg-patriarshia.bg/>

Екзарх Стефан е сред онези личности в българската история, чийто живот и дело обединяват духовното, политическото и общественото в една цялостна биографична линия. Пътят му – от родопското село Широка лъка, през обучението в руските богословски академии и специализациите в западноевропейски университети, до заемането на най-високия пост в Българската православна църква – отразява сложните процеси, които оформят българското общество през първата половина на ХХ век.

Той е не просто висш духовник, а личност с изключително широка култура, ярко изразено чувство за обществен дълг и готовност да заема ясни позиции в моменти на криза. Биографията му се преплита с ключови събития: усилията за утвърждаване на автономията на Българската православна църква; международната легитимация на нейната независимост чрез вдигането на схизмата през 1945 г.; активната му роля в предотвратяването на депортацията на българските евреи през 1943 г.; както и нарастващото напрежение в отношенията му с комунистическата власт след 9 септември 1944 г., което в крайна сметка води до отстраняването и изолацията му.

Екзарх Стефан е фигура, за която не може да се говори едноизмерно. Той съчетава богословска подготовка и дипломатически усет, пастирско служение и обществена ангажираност, интелектуална смелост и човешка чувствителност. Именно това прави неговия жизнен път особено важен за разбирането на ролята на Църквата в българското общество през ХХ век.

Настоящият текст обединява най-същественото от наличните разработки и предлага завършен, аналитичен и аргументиран портрет на екзарх Стефан – като историческа личност, духовен лидер и общественик, оставил траен отпечатък в духовната и обществената памет на България.

Ранни години и формиране на личността

Биографичните данни за ранния период от живота на бъдещия екзарх позволяват ясно да се очертаят социалната и духовната среда, в която той се формира като личност. Стоян Попгеоргиев Шоков е роден на 7 септември 1878 г. в Широка лъка – едно от най-старите духовни и културни среди в Родопите. Населеното място е представително за онзи тип родопски селища, в които след Освобождението се утвърждава модел на тясно взаимодействие между енорийския храм, училището и местната общност, а свещениците и учителите изпълняват водеща роля в съхраняването на идентичността. Семейството му е типично за възрожденската традиция. Важна роля играе баща му – отец Георги Шоков, който е свещеник и учител, ученик на Христо Г. Данов. Това е предопределящо и за бъдещото оформяне на мирогледа на малкия Стоян. Още в семеен контекст бъдещият екзарх попада в среда, в която църковното служение и училищното дело не се възприемат като отделни сфери, а като взаимно допълващи се функции на един и същ обществен авторитет. Така още от най-ранни години той живее в атмосфера на църковност, книжовност и чувство за обществен дълг. Възпитанието в такъв тип дом предполага ранно усвояване на умения за четене, участие в богослужебния живот и формиране на нагласа към образование

като средство за личен и обществен напредък. Последващото му образование в Самоковската духовна семинария и по-късно в Киевската духовна академия оформя интелектуален профил, рядък за времето си. В Самоков получава систематична подготовка по богословие, литургика, история на Църквата и класически езици, в рамките на строг учебен режим, характерен за духовните училища от края на XIX век. Контактването с ученици от различни краища на страната и строгата дисциплина формират у него стабилни научни навици и осъзнаване на значението на духовната просвета. В Киев усвоява класическата православна патристична традиция, догматиката, философията и богословския анализ – подготовка, която ще определи неговия по-късен стил както в проповедите, така и в публичните му изказвания. Пребиваването в Академията го среща с богословски дискусии, с широк корпус духовна литература и с преподаватели, познаващи добре развитието на православната мисъл в европейски контекст. Учебната работа в академична среда с утвърдени канони на богословска наука допълнително разширява неговите познания и изостря чувствителността му към догматичните и философските въпроси на епохата. След завършването на Киевската духовна академия той преподава в Цариградската семинария, което му позволява да приложи усвоените знания в практиката и да изгради безспорен авторитет. В периода 1915–1919 г. продължава образованието си в Швейцария. Защищава докторат по богословие в Университета във Фрибург (Penzhheкова-Hristeva 2007/2010).

Образованието на младия духовник е впечатляващо. Пребиваването му в Цариград има особена важност – там бъдещият екзарх участва в дейността на Екзархийската институция, запознава се с нейния вътрешен порядък, с конкретните механизми на управление, както и със задълженията, свързани с редовното поддържане на духовното и училищното дело. Запознава се и с проблемите на българските църковни общини в Османската империя. По този начин педагогическата и административната практика се преплитат още в ранния етап на неговата биография. Престоят му в западноевропейска академична среда го поставя в контакт с богословски и философски школи, различни от традиционната православна рамка, и му дава възможност да проследи развитието на модерните хуманитарни науки. Този западноевропейски период разширява мирогледа му и го подготвя за ролята на духовник с модерно мислене и международен авторитет. Всичко това допринася за задълбочаване на неговия интерес към сравнителното богословие и към въпросите за мястото на Църквата в съвременните обществени процеси. В резултат на това неговият профил се отличава не само с класическа богословска подготовка, но и с познаване на съвременни философски и обществено-политически идеи.

Съчетанието между родопска духовна традиция, руско богословско образование и западноевропейска интелектуална култура формира уникален профил – духовник, способен да разбира едновременно каноничната традиция и предизвикателствата на съвременното. Тази многопластова основа обяснява в значителна степен по-късната му позиция в църковния и обществения живот,

както и способността му да се ориентира в сложните процеси на първата половина на XX век.

Екзарх Стефан – духовен пастир, обществен глас и църковен дипломат

През 1922 г. Стефан е избран за Софийски митрополит – длъжност, която превръща духовника в един от най-влиятелните авторитети в страната. Изборът му се провежда в особен църковен контекст. След смъртта на екзарх Йосиф I (1915) Българската екзархия остава без редовен предстоятел и е ръководена от наместник-председатели на Св. Синод. Това означава, че митрополитът на столичната епархия фактически е най-видимата и най-влиятелната фигура в църковната йерархия, носещ отговорността да представлява институцията както пред държавата, така и пред другите поместни православни църкви (Kalkandzhieva 1995).

Изборът на Стефан за Софийски митрополит не е случаен. Той вече е познат в синодалните среди със своята богословска подготовка, педагогическа дейност и административен опит от Цариград. Освен това владее чужди езици, следва отблизо обществените процеси и има международна академична подготовка – качества, които го правят подходящ за ключовата позиция в момент, когато Църквата трябва да отстоява авторитета и автономията си в сложни политически условия през първото следвоенно десетилетие. Стефан владее няколко езика – руски, френски, немски, и активно участва в международни форуми и икуменически инициативи. Той представлява Българската православна църква пред други поместни църкви, участва в международни конференции и поддържа контакти с богословски и духовни центрове извън страната. Това участие е особено важно в условията на продължаващата църковна изолация, породена от схизмата (1872–1945). Благодарение на международната си подготовка и умението да води дипломатически разговори, митрополит Стефан играе водеща роля в подготовката на преговорите с Вселенската патриаршия през 40-те години, които ще доведат до официалното премахване на схизмата през 1945 г.

През годините митрополит Стефан упражнява ролята си на пастир, проповедник и обществен лидер с необичайна за Църквата активност. Приема сериозно задължението на митрополита да бъде не само духовен наставник, но и лице на Църквата пред обществените институции. Присъствието му в синодалната дейност е последователно, а позициите му са видими както в решенията на Св. Синод, така и в публичните реакции по важни обществени въпроси. Отличава се със слово, насочено към реалните нужди на хората. Проповедите му са живи, конкретни и социално чувствителни. Той говори за бедност, несправедливост, религиозно равнодушие, политически разделения и насилие. В неговите текстове ясно личи опит богословските истини да бъдат свързани с ежедневните морални проблеми на обществото. Негови проповеди, беседи и публични изказвания са публикувани в църковния и светския печат през 20-те – 40-те години, като в тях последователно разглежда актуални социални и морални въпроси. Това са съчинения, в които се наблюдава специфичната му способност да обяснява богословски идеи на достъпен и аргументиран език

(Minev 1998). В периоди на политическа нестабилност той често действа като морален коректив. След атентата в „Св. Неделя“ през 1925 г. проповядва за примирение и човешка солидарност, подчертавайки ролята на Църквата като пазителка на обществения мир. В изказванията си от този период, запазени в архивната документация и печата, той последователно предупреждава за опасностите от политическата радикализация и разграждането на общественото доверие. Този подход укрепва позицията му като духовен авторитет, който не се колебае да коментира проблеми, засягащи целия национален живот (Balgarski ekzarh Stefan I 1998).

Чрез тези дейности митрополит Стефан се утвърждава като духовен лидер с отчетливо обществено присъствие, способен да представя интересите на Българската православна църква както в национален, така и в международен контекст. Неговият авторитет през този период е изграден върху ясно изразена пастирска отговорност, умение за публично слово и способност да съчетава духовни и дипломатически функции.

По-важни събития, свързани с Екзархията на екзарх Стефан Вдигането на схизмата (1945)

Изборът на митрополит Стефан за български екзарх през януари 1945 г. съвпада с последния и най-важен етап от процеса, започнал още в началото на XX век – преговорите за вдигане на схизмата, наложена през 1872 г. Схизмата е тежка канонична мярка, която поставя Българската православна църква извън евхаристийното общение и затруднява международните ѝ контакти в продължение на повече от седем десетилетия. През този период тя функционира автономно в национален план, но без признание от останалите поместни църкви. В годините преди 1945 г. участва активно в техническите и дипломатическите подготовки, които предхождат формалните преговори – включително чрез международни срещи, кореспонденция с представители на Вселенската патриаршия и участие в комисии, занимаващи се с въпроса за каноничните отношения. Неговото владение на чужди езици, контактите му с богословски центрове и авторитетът му като Софийски митрополит са важни фактори за успешното представяне на българската страна.

След продължителни дипломатически усилия и международни контакти Вселенската патриаршия официално отменя схизмата на 22 февруари 1945 г.

Това решение е възприето като исторически акт, чрез който Българската православна църква възстановява пълното си канонично общение и престава да бъде изолирана от православния свят. Документите от този период, съхранени в архивите и публикувани в тематични сборници, свидетелстват за водещата роля на екзарх Стефан като преговарящ и представител на България.

Като новоизбран екзарх, той оглавява Българската църква именно в този решаващ момент. Неговият международен авторитет е един от факторите, които спомагат за приемането на решението от страна на Вселенската патриаршия. По този начин вдигането на схизмата се превръща в основния успех на неговото кратко, но значимо екзархийско управление.

Спасяването на българските евреи (1943)

Като Софийски митрополит, екзарх Стефан играе една от ключовите роли в недопускането на депортацията на българските евреи през 1943 г. Неговата намеса се основава на поредица от конкретни действия, документално засвидетелствани в архивни източници и в решенията на Св. Синод. Сред тях е и заседанието на Синода от 16 март 1943 г., на което митрополитът изготвя изложение срещу мерките, предприети срещу евреите, а Синодът решава да бъде изпратено официално писмо до министър-председателя Богдан Филев, настояващо за преосмисляне на действията по депортацията. Този факт е едно от най-сигурните доказателства за институционалната намеса на Българската православна църква в защита на преследваното население.

Друга важна форма е кореспонденцията му с държавни и общински институции, политици и общественици. От запазените документи, съхраняващи се в ЦДА и архива на Св. Синод на БПЦ, ясно личи позицията на митрополит Стефан за хуманно отношение към еврейското население в страната, което той определя като българско. Настоява за прекратяване на злоупотреби и изразява ясна позиция срещу мерки, които накърняват достойнството на засегнатите. Тези документи представляват едно от най-силните свидетелства за неговата активна намеса на административно и морално ниво. Публичната му дейност, особено през пролетта на 1943 г., е значима. Той говори открито срещу антисемитските мерки, настоява за прекратяване на насилието, посредничи за освобождение на задържани семейства и позволява на застрашени лица да намерят убежище в Софийската митрополия. Тези действия показват, че той използва както институционалните механизми на Църквата, така и личния си авторитет, за да окаже влияние върху решенията на властите.

Ролята на митрополит Стефан е отчетена и анализирана в редица исторически изследвания, включително в публикации, използвани от Мемориала „Яд Вашем“. В тях той е посочен като една от централните фигури при предотвратяването на депортацията на българските евреи.¹ Неговата роля и действия се отчитат като особено значими, тъй като той използва не само институционални, но и лични ресурси – авторитет, влияние, публично слово, за да осуети плановете за депортация. Поради това съвременната историография го разглежда като една от централните фигури при предотвратяване на тази трагедия. В

този контекст Стефан се откроява като духовник, който не се ограничава до църковните рамки, а активно реагира на криза с тежки морални и хуманитарни последици.

Конфликтът с комунистическата власт и интернирането

Периодът на неговото екзархийско служение (1945–1948) съвпада с установяването на тоталитарната власт в България. През този кратък, но наситен период Стефан се стреми да запази независимостта на Българската православна църква и да изгради институционална позиция, която да не допуска превръщането ѝ в инструмент на политическата идеология. Той последователно отказва да приеме партийния контрол върху църковния живот, включително върху свещеническите назначения, синодалните решения и публичните позиции на духовниците.

Тази твърдост води до нарастващ натиск от страна на новата власт. През 1948 г., след поредица от намеси в църковните дела, Стефан е принуден да подаде оставка като екзарх. След това е интерниран в с. Баня (Карловско), където остава до смъртта си през 1957 г. В архивите са запазени писма между Св. Синод и различни ведомства, от които личи, че достъпът на екзарх Стефан до обществения живот е ограничен, а кореспонденцията и контактите му са строго контролирани. Въпреки това наличните сведения показват, че той запазва убежденията си и не приема компромиси, които биха подкопали автономията на Църквата.

Историческата оценка за този период подчертава, че свалянето и изолирането на екзарх Стефан са част от по-широката политика на комунистическата държава, насочена към подчиняване на всички религиозни институции. Съдбата му е типичен пример за отношението към духовните лидери, които отстояват независима позиция в условията на политически натиск.

Обобщен личностен и духовен портрет

В образа на екзарх Стефан се съчетават няколко устойчиви характеристики, които оформят не само неговата духовна физиономия, но и общественото му присъствие в един от най-динамичните и противоречиви периоди на българската история. Първият и най-ясно разпознаваем елемент е неговата богословска подготовка. Завършил Самоковската духовна семинария, преминал през Киевската духовна академия и защитил докторат във Фрибург, той притежава академична основа, която рядко се среща сред български духовници от първата половина на ХХ век. Тази подготовка влияе пряко върху начина, по който формулира своите проповеди, пастирски наставления и обществени позиции: аргументацията му е последователна, обоснована и свързваща богословието с конкретни социални реалности.

С неговата образованост е пряко свързан вторият отличителен белег – широкият му интелектуален профил. Контактът с различни културни и академични среди, включително руската православна традиция и западноевропейската хуманитарна мисъл, му позволява да анализира обществените процеси с дълбочина, надхвърляща рамките на обичайното църковно говорене. Тази интердис-

циплинарна основа определя и неговата откритост към диалог с представители на други християнски общности, дипломатически мисии и международни форуми.

Трети важен аспект е духовната му ангажираност и чувствителност. В словата, писмата и публичните му изяви ясно личи способността да съпреживява проблемите на хората. Той реагира на бедността, на социалните неравенства, на политическите разделения и на моралните кризи в обществото не като наблюдател, а като духовен водач, който счита, че Църквата трябва да бъде действащ фактор в защитата на човешкото достойнство. Именно тази пастирска нагласа обяснява активната му намеса в периоди на насилие или социално напрежение – например след атентата в църквата „Св. Неделя“ през 1925 г. или при преследването на евреите през 1943 г.

Към това се добавя и силно развит обществен инстинкт. Екзарх Стефан притежава умение да формулира религиозни идеи през призмата на актуалните обществени въпроси. Той не изолира богословието в чисто догматични рамки, а го използва като средство за нравствено ориентиране на обществото. Поради това в трудни моменти често е възприеман като морален коректив – както от вярващите, така и от широката общественост.

Смелостта е друга ключова черта. Най-ясно тя се проявява през 1943 г., когато въпреки политическия риск той се противопоставя на антисемитските мерки и участва активно в действията, довели до недопускане на депортацията на българските евреи. Неговите публични позиции, кореспонденция и лични инициативи показват готовност да постави в центъра нравствения дълг дори когато това може да доведе до сблъсък с държавната власт.

Дипломатическите качества на екзарх Стефан също заемат централно място в неговия личностен портрет. Контактите му в чужбина, владението на езици и опитът му в международната среда допринасят за успешното приключване на дългогодишните усилия за вдигане на схизмата през 1945 г. В този процес личният му авторитет, познаването на каноничните въпроси и способността да води разговор при сложни условия, са решаващи за постигането на окончателното помирение с Вселенската патриаршия.

Последният елемент, който завършва образа му, е неговата твърдост на характера. Той се проявява особено силно в отношенията му с комунистическата власт след 1944 г. Екзарх Стефан не приема ограничаването на църковната автономия и отказва да превърне свещенослужението в инструмент на политическа пропаганда. Тази позиция води до натиск, изолация и интернирането му в с. Баня през 1948 г. – съдба, която той посреща, без да се отказва от убежденията си.

Всички тези характеристики очертават фигура, която трудно се побира в еднозначни оценки. Екзарх Стефан е едновременно дипломатичен и твърд, внимателен и решителен, умерен в подхода си, но категоричен в защитата на основните принципи на Църквата. При всички ключови събития, които бележат неговия живот – от пастирското му служение през дипломатическите му усилия

до противопоставянето му на политическия натиск – той действа, воден от разбирането, че основната мисия на духовния водач е да защитава християнските ценности, човешкото достойнство и институционалната цялост на Църквата.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Екзарх Стефан е една от най-ярките и сложни фигури в историята на Българската православна църква през XX век. Неговият жизнен път отразява динамиката на време, белязано от войни, политически трансформации, морални кризи и стремеж към институционално утвърждаване. Той успява да съчетае в една личност ролите на духовен пастир, богослов, обществен лидер и дипломат – задачи, които често изискват взаимно изключващи се качества, но при него формират цялостен и последователен образ.

Присъствието му в обществените процеси е пряко свързано с ключови събития на епохата: усилията за международно признаване на Българската православна църква и вдигането на схизмата през 1945 г.; активната му намеса в недопускането на депортацията на българските евреи през 1943 г.; въвеждането на морален коректив в периоди на насилие и политическа нестабилност; както и сблъсъкът му с новата тоталитарна власт след 1944 г., който завършва с отстраняването му от екзархийския пост и принудителната му изолация. Тези събития очертават личност, която не използва духовния авторитет за лична изгода, а го разбира като инструмент за защита на църковната автономия и човешкото достойнство.

Наследството на екзарх Стефан е многопластово. То включва богословски трудове, пастирски слова, дипломатически инициативи, но и ясни морални жестове, които надхвърлят границите на църковната история. Затова и интересът към неговата личност не отслабва – той е пример за духовник, който успява да запази принципност, да защитава слабите и да формулира позиции в усложнена политическа среда, без да изменя на основните християнски ценности.

В този смисъл екзарх Стефан остава не само историческа фигура, а и еталон за духовно и институционално лидерство. Неговият живот показва как една личност може да се превърне в опорна точка за Църквата и обществото във времена на изпитания и как моралната твърдост може да надживее политическите конфликти и ограниченията на конкретната епоха.

БЕЛЕЖКИ

¹ През 2001 г. Мемориалът на Холокоста „Яд Вашем“ в Йерусалим удостоява Софийския митрополит и бивш екзарх Стефан (Стоян Попгеоргиев Шоков) със званието „Праведник на народите“ (Righteous Among the Nations) за участието му в предотвратяването на депортацията на българските евреи. – Righteous Among the Nations Honored by Yad Vashem – Bulgaria, by 1 January 2024. Достъпно на: https://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/bulgaria.pdf?utm_source.

ЛИТЕРАТУРА

ЦЕНТРАЛЕН държавен архив (ЦДА) – ф. 1449К, Българска екзархия, 1945–1950, оп. 1; ф. 146Б, оп. 5, а. е. 607, л. 1–36 – Кореспонденция между Светия синод и Министерството на външните работи по отношение пребиваването на екзарх Стефан в с. Баня.

БЪЛГАРСКИ ЕКЗАРХ СТЕФАН I, 1998. *Избрани речи, слова, поучения, статии и архипастирски напътствия*. София: Сиела.

КАЛКАНДЖИЕВА, Д., 1995. Изборът на Софийския митрополит Стефан за екзарх. *Минало*, 1995, № 4, 65–71.

ЛЮБЕНОВА, Л.; СПАСОВ, Л.; ПЕНДЖЕКОВА, Р.; КАРАМФИЛОВА, П. (съст.), 2003. *Екзарх Стефан I Български. Документи и материали*. София: Абагар.

ПЕНДЖЕКОВА-ХРИСТЕВА, Р., 2007/2010. Личността и делото на екзарх Стефан в българската историческа памет. Смолян: Отзвук прес. В: *Електронна библиотека по архивистика и документалистика* (уеббазирана в: Deutschland, Heidelberg) през 2010 г. Достъпно на: https://electronic-library.org/books/Book_0026.html.

REFERENCES

TSENTRALEN darzhaven arhiv (TsDA) – f. 1449K, Balgarska ekzarhia, 1945–1950, op. 1.; f. 146B, op. 5, a. e. 607, l. 1–36 – Korespondentsia mezhdu Svetia sinod i Ministerstvoto na vanshnite raboti po otnoshenie prebivavaneto na ekzarh Stefan v s. Banya.

BALGARSKI EKZARH STEFAN I, 1998. *Izbrani rechi, slova, pouchenia, statii i arhipastirski napatstvia*. Sofia: Siela.

KALKANDZHIEVA, D., 1995. Izborat na Sofiyskia mitropolit Stefan za ekzarh. *Minalo*, 1995, № 4, 65–71.

LYUBENOVA, L.; SPASOV, L.; PENDZHEKOVA, R.; KARAMFILOVA, P. (sast.), 2003. *Ekzarh Stefan I Balgarski. Dokumenti i materiali*. Sofia: Abagar.

PENDZHEKOVA-HRISTEVA, R., 2007/2010. Lichnostta i deloto na ekzarh Stefan v balgarskata istoricheska pамет. Smolyan: Otvuk pres. V: *Elektronna biblioteka po arhivistika i dokumentalistika* (ueb bazirana v: Deutschland, Heidelberg) през 2010 г. Dostapno na: https://electronic-library.org/books/Book_0026.html.

EXARCH STEFAN I – HISTORICAL PERSONALITY, SPIRITUAL LEADER AND PUBLIC PERSON

Abstract: *The article presents a comprehensive and in-depth portrait of Exarch Stefan (1878–1957) – one of the most significant figures in the history of the Bulgarian Orthodox Church in the 20th century. His early years and the formation of his spiritual and intellectual image, his development as Metropolitan of Sofia and his period as Bulgarian Exarch are traced. His efforts for the international affirmation of the Bulgarian Orthodox Church, his active role in preventing the deportation of Bulgarian Jews in 1943, as well as the complex relations with the political authorities after September 9, 1944 are analyzed. A generalized personal and spiritual portrait is presented, based on historical facts, documentary evidence and modern research. Exarch Stefan is viewed simultaneously as a spiritual shepherd, theologian, and public leader – a figure whose ideas and actions reflect the dynamics and contradictions of Bulgarian history in the twentieth century.*

Keywords: *Exarch Stefan; Bulgarian Orthodox Church; schism; saving the Jews; church diplomacy*

Prof. Ventsislav Velev, PhD

ORCID: 0000-0003-0666-7407

WoS: AGQ-1713-2022

University of Library Studies and Information Technologies

Sofia, Bulgaria

E-mail: v.velev@unibit.bg

ЛИЧНОСТТА НА ПАТРИАРХ КИРИЛ В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ: ВЪЗПРИЯТИЯ И ОБЩЕСТВЕНО ОТРАЖЕНИЕ

Антоний Станимиров

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: Изследването на личността на патриарх Кирил и нейното отражение в българския обществен, църковен и медиен контекст представлява интердисциплинарно предизвикателство, разположено на пресечната точка между църковната история, политологията и изследванията на публичния дискурс. Темата е особено релевантна в условията на засилена политизация на религиозните институции и транснационалните православни взаимоотношения в Източна Европа. Настоящият текст предлага аналитична оценка и синтез, чрез които може да бъдат разгледани личността на патриарх Кирил и нейното обществено отражение в България, като се акцентира върху методологичните и изследователските постановки в исторически аспект.

Ключови думи: Българска православна църква; патриарх Кирил; институции; личност; памет; Патриаршия

Източник: ЦДА, ф.1318К, оп. 1 – Кирил, патриарх Български
(Константин Марков Константинов) (1901–1971)

ВЪВЕДЕНИЕ

Личността на патриарх Кирил Български (Константин Марков Константинов, 1901–1971) заема особено място в българската история и духовност през ХХ век. Той остава в паметта на обществото не само като първия патриарх след възстановяването на патриаршеския статут през 1953 г., но и като изявен богослов, историк и обществен деятел, чиито прояви и позиции продължават да бъдат обект на различни интерпретации. Възприеман е приживе като авторитетна личност в българския духовен живот, а след смъртта си – като личност, вписана в сложния контекст на социализма. Той представлява фигура, чийто образ отразява динамиката на българското обществено съзнание през ХХ век (Eldarov 2000).

Обликът на патриарх Кирил се характеризира с необичайна за времето си комбинация от дълбока духовност и висока академична култура. Роден в скромно семейство в София, той получава своето образование в духовни училища и продължава в Софийския университет, където развива интересите си към църковната история и богословието. По-късно специализира в чужбина и изгражда солидна академична кариера, която достига своя връх с утвърждаването му като доктор по богословие и по-късно като академик на БАН (Gugov 2003). Тази образователна и научна подготовка оказва силно влияние върху начина му на мислене, върху характера на публичните му изяви и върху начина, по който се възприема неговата духовна дейност.

През 1938 г. Кирил е избран за Пловдивски митрополит, позиция, в която той започва да придобива значима обществена позиция. Именно в този период се случва един от най-често обсъжданите епизоди от неговия живот, събитията от 1943 г., когато България е под силен германски натиск за депортиране на еврейското население¹ от „старите предели“. Според множество свидетелства митрополит Кирил участва активно в действията на българската общественост и духовенство, целящи недопускане на тази депортация (Dimov, Bakalov, 2005). В това отношение варират и оценките относно неговата индивидуална роля, подчертават се неговата решимост и лична смелост, отбелязва се, че те се вписват в по-широката институционална реакция на Синода. Независимо от тези различия образът на Кирил е трайно свързан с морален и човешки жест, който впоследствие играе важна роля в общественото му възприятие (Vasilev 2014).

След 9 септември 1944 г. България влиза в нова политическа ситуация, която оказва дълбоко влияние върху позицията и ролята на Православната църква. Установяването на комунистическата власт променя съотношението между държавата и духовните институции и поставя Църквата в условия на ограничена автономия. В тази обстановка се оформя и една от най-спорните страни на личността на патриарх Кирил и неговите отношения с държавната власт. През 1953 г. той е избран за патриарх на Българската православна църква. Това е избор, който съвпада с желанието на държавата да установи относително стабилни отношения с Църквата, като същевременно поддържа контрол върху нейната дейност (Nazarska, Shapkalova 2019).

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Една от ключовите предпоставки за научната валидност на подобно изследване е използването на комбиниран методологичен подход. Анализът на възприятията и общественото отражение изисква ясно разграничение между:

- дискурсен анализ на публичните изказвания и медийните репрезентации;
- изследване на научни публикации;
- анализ на институционалните взаимодействия между църковни и държавни структури.

Изследването разчита предимно на научни публикации и официални извления, за обосновка на възприемането на личността на патриарх Кирил и неговата дейност като духовен водач на българския народ. Аргументативно силен би бил подход, който демонстрира как личността на патриарх Кирил се конструира на пресечната точка между риторика, институционални действия и външни интерпретации. Такъв анализ позволява да се избегне редукционизмът, при който личността се свежда или до чисто духовна функция, или до политически инструмент.

Основен риск остава смесването на биографичен и исторически анализ. Предвид политическата чувствителност на темата, е необходимо ясно да се разграничат емпирично установимите факти от оценъчните заключения и да се демонстрира рефлексивност по отношение на историческите събития през XX век.

РЕЗУЛТАТИ

Личността на патриарх Кирил следва да бъде разглеждана не само като индивидуален духовен профил, а като социално и институционално конструиран образ. В този смисъл анализът се вписва в рамките на политическата действителност и изследванията на духовността като фактор в националната и наднационалната идентичност (Eldarov 2016). Концепциите, които целят да оформят историческата памет и да сформират симбиоза между църковна и държавна власт, са особено релевантни за интерпретацията на публичните послания и действия на патриарх Кирил. Тук се открояват две основни линии на възприятие. От една страна, в официалните документи, както и в много църковни публикации патриарх Кирил е представян като мъдър и умерен духовен водач, който успява да съхрани институцията в тези сложни условия (Pavlov 2021). Неговата дипломатичност и способността му да лавира между исканията на властта и традиционните интереси на Църквата, както и участието му в международни форуми и мирни инициативи се оценяват като опит за отстояване на присъствието на православната духовност в българското общество.

От друга страна, в част от анализите се вижда, че в тези действия повече изпъква компромис, отколкото стратегия за оцеляване. Според критиците поведението на църковното ръководство през този период, включително на патриарх Кирил, е белязано от прекалена предпазливост и липса на открито противопоставяне на държавната власт. Тези оценки се опират на документи и

спомени, които показват различни форми на сътрудничество между Църквата и държавата, било по принуда, било поради прагматични съображения. Споровете около характера на това взаимодействие продължават и днес, като разделят историци, богослови и общественици.

Сложността на възприятията за личността на патриарх Кирил се задълбочава след 1989 г., когато българското общество започва да преосмисля своето минало. В този нов контекст фигурата на патриарха се превръща в своеобразно огледало на по-общи исторически процеси (Stoev 2025). Докато някои среди акцентират върху неговия принос за съхраняването на духовните традиции и върху човешката му съпричастност към съдбата на преследваните групи по време на войната, други поставят под въпрос моралната му позиция спрямо властта след 1944 г. Така неговият образ се превръща в поле на конкуриращи се наративи, които често отразяват повече идеологическите нагласи, отколкото самата историческа реалност.

Особено място в обществената памет за патриарх Кирил заема неговата интелектуална дейност. Той е автор на множество богословски и исторически трудове, в които показва широка ерудиция и сериозна методологична подготовка (Shivachev 2001). Неговите изследвания, посветени на историята на Българската православна църква, духовните традиции и християнската култура, допринасят за развитието на богословската наука у нас. Като академик, той се утвърждава и в светското научно пространство, което показва умението му да взаимодейства и с интелектуалните среди, независимо от политическата ситуация.

Общественото отражение на личността на патриарх Кирил може да бъде проследено и в медийното пространство. През социалистическия период той често е представян като авторитетен духовен водач, лоялен на политиката на мир и социалистическата държава. След промените този образ се пречупва през нови интерпретации, които поставят по-голям акцент върху моралните дилеми на служението му. В последните десетилетия все по-често се появяват и опити за балансирані оценки, които признават както неговите заслуги, така и ограниченията, произтичащи от политическия контекст (Yurukova 2002).

Всичко това показва, че личността на патриарх Кирил трябва да се разглежда да не само като духовен водач, а като важна обществена фигура в българското общество през XX век. Начинът, по който той е възприеман в различни периоди, разкрива промените в обществените ценности, политическите очаквания и историческата чувствителност на българите. През живота си и след смъртта си патриарх Кирил остава символ на една епоха, в която духовните институции са поставени пред изпитания, изискващи сложен баланс между дипломатия, вътрешен и външен натиск.

ИЗВОДИ/ДИСКУСИЯ

При анализа на представените аспекти се наблюдава, че личността на патриарх Кирил заема особено място в българската история, тъй като съчетава

духовно лидерство, научна дейност и активна обществена роля в период на дълбоки политически трансформации. Неговият образ се формира в напрежението между моралния авторитет на Църквата и ограниченията, наложени от тоталитарната държава след 1944 г. Това напрежение е ключово за разбирането на обществените възприятия за него. От една страна, патриарх Кирил остава трайно свързан с действията на Българската православна църква за защита на българските евреи през 1943 г. Участието му в тези събития утвърждава образа му на духовник с ясно изразена морална и гражданска позиция. Този аспект от биографията му има силно позитивно отражение в националната памет и често служи като основен аргумент в негова защита. От друга страна, след възстановяването на Българската патриаршия през 1953 г. патриарх Кирил действа в условията на строг държавен контрол върху религиозните институции. Неговият стил на управление се характеризира с институционален прагматизъм и стремеж към запазване на автономията и приемствеността на Църквата, макар и чрез намиране на компромиси с политическата власт. Може би именно този прагматизъм поражда полемики, които го представят като фигура на приспособяване и ограничена съпротива. Обществените реакции към личността му са трайно поляризиращи и това ясно се забелязва. В църковните и част от научните среди патриарх Кирил се възприема като стабилизиращ фактор и възстановител на патриаршеската институция, докато в по-критичния публичен и историкографски дискурс се акцентира върху етичната цена на институционалното оцеляване. Така патриарх Кирил се превръща в символ на сложния избор, пред който са изправени религиозните лидери в условията на авторитарна власт. Неговата личност е многопластова и не може да бъде интерпретирана еднозначно нито като изцяло морално-героична, нито като колаборационистка. Историческият му принос за спасяването на българските евреи представлява ключов елемент в оценката на неговия обществен и духовен авторитет и остава устойчив позитивен маркер в колективната памет. Патриаршеското му управление се характеризира с прагматизъм, насочен към институционалното оцеляване и укрепване на Българската православна църква в условията на формиращата се атеистична среда. Противоречивите обществени възприятия за патриарх Кирил отразяват по-широкия проблем за границите между компромис, съжителство и морална отговорност на религиозните институции.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение може да се отбележи, че образът на патриарх Кирил е многопластов, на моменти и противоречив по начин, характерен за всички значими фигури, чиято дейност преминава през различни политически управления и обществени настроения. Той съчетава в себе си религиозния авторитет и интелектуалния принос, дипломатичността и предпазливостта, обществената инициативност и политиката на компромиси. Разбирането на тази личност изисква не само внимателно проучване на фактите, но и осъзнаване на историческите събития, в които е живял и действал. Именно чрез подобен комплексен подход

можем да се очертае реалната картина на неговото място в българската история и да се оцени по достоен начин значението му за духовния живот и обществената памет на българите.

БЕЛЕЖКИ

¹ Виж по-подробно: Незабравимо приятелство между Кирил – патриарх български и едно еврейско семейство в България – Фани и Йосеф Юлзари. (2011). София: [б. и.], Достъпно на: http://www.thebulgarianjews.org.il/_Uploads/dbsAttachedFiles/Bettialfasabulgarit.pdf (достъп: 04.01.2026).

ЛИТЕРАТУРА

ВАСИЛЕВ, В., 2014. *Патриарх Кирил Български – живот за Бога в примката на Държавна сигурност*. София: АртГраф. 136 с. ISBN 978-954-9401-84-4.

ГУГОВ, Г., 2003. *Социално-етическите възгледи на патриарх Кирил*. София: ИПТК Збелсурд. 16 с. ISBN 954-9808-20-X.

ДИМОВ, Я.; БАКАЛОВ, Г., 2005. *Кирил „патриарх български“*. 2. изд. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 318 с. ISBN 954-07-2112-1.

ЕЛДЪРОВ, С., 2016. Паметни бележки на българския патриарх Кирил за срещите и разговорите си с протоiereй д-р Славко Димевски през 1964 г. *Македонски преглед: списание за наука, литература и културен живот*, т. 39, № 2, 115–134. ISSN 0861-2277.

ЕЛДЪРОВ, С., 2000. Асистент срещу патриарх: Една задочна дискуссия [между патриарх Кирил и Йордан Николов] отпреди 35 г. и нейните последици за българската историческа наука. *Българска историческа библиотека*, № 1, 64–72. ISSN 1311-1043.

НАЗЪРСКА, Ж.; ШАПКАЛОВА, С., 2019. *Религиозната идентичност срещу атеистичната пропаганда в България: свидетелства от 50–60-те год. на XX в.* 1, 87–112. Достъпно на: https://www.researchgate.net/publication/342281991_Religioznata_identichnost_sresu_ateisticnata_propaganda_v_Blgaria_svidetelstva_ot_50-60-te_god_na_HH_v_Nazrska_Z_S_Sapkalova_sst_Forum_za_mezdureligiozen_dialog_i_strudnicestvo_t1_-_Sofia_BFMRDS_2019_s. (достъп: 04.01.2026). ISSN 2683-0760.

ПАВЛОВ, П., 2021. *Възстановителят на Българската патриаршия. Българският патриарх и Софийски митрополит Кирил: интервю с доц. д-р Павел Павлов. [Електронно издание]*, № 1, 41–45. Достъпно на: <https://mitropolia-sofia.org/2021/04/01/бр-1-2021-радостта-от-възкресението/> (достъп: 04.01.2026). ISSN 2738-8271.

СТОЕВ, С., 2025. Патриарх Кирил Български като църковен историк. *Forum Theologicum Sardicense*, № 1, 69–84. Достъпно на: <https://orcid.org/0000-0002-6669-2594> (unauthenticated) <https://doi.org/10.60061/fths.2023.1.69-84>. (достъп: 04.01.2026) ISSN 1310-7909.

ШИВАЧЕВ, С., и др., 2001. *Сборник в чест на Кирил патриарх български по случай 100 години от рождението и 30 години от неговата смърт*. Пловдив, 7 март

2001 г.: доклади и научни съобщения. Ред. Стефан Шивачев. Пловдив: Инициативен комитет. 143 с.

ЮРУКОВА, К., 2002. Мъченичествата на патриарх Кирил. *Про & Анти*, кн. X, № 39, 7. ISSN 1312-255X.

REFERENCES

VASILEV, V., 2014. *Patriarh Kiril Balgarski – zhivot za Boga v primkata na Darzhavna sigurnost*. Sofia: ArtGraf. 136 s. ISBN 978-954-9401-84-4.

GUGOV, G., 2003. *Sotsialno-eticheskite vazgledi na patriarh Kiril*. Sofia: IPTK Zbelsurd. 16 s. ISBN 954-9808-20-X.

DIMOV, Ya.; BAKALOV, G., 2005. *Kiril „patriarh balgarski“*. 2. izd. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“. 318 s. ISBN 954-07-2112-1.

ELDAROV, S., 2016. Pаметni belezhki na balgarskia patriarh Kiril za sreshtite i razgovorite si s protoyerey d-r Slavko Dimevski prez 1964 g. *Makedonski pregled: spisanie za nauka, literatura i kulturen zhivot*, t. 39, № 2, 115–134. ISSN 0861-2277.

ELDAROV, S., 2000. Asistent sreshtu patriarh: Edna zadochna diskusia [mezhdru patriarh Kiril i Yordan Nikolov] otpredi 35 g. i neynite posleditsi za balgarskata istoricheska nauka. *Balgarska istoricheska biblioteka*, № 1, 64–72. ISSN 1311-1043.

NAZARSKA, Zh.; SHAPKALOVA, S., 2019. *Religioznata identichnost sreshtu ateistichnata propaganda v Bulgaria: svidetelstva ot 50–60-te god. na XX v. 1*, 87–112.

Dostapno na: https://www.researchgate.net/publication/342281991_Religioznata_identichnost_sreshtu_ateistichnata_propaganda_v_Blgaria_svidetelstva_ot_50-60-te_god_na_HH_v_Nazrska_Z_S_Sapkalova_sst_Forum_za_mezdureligiozen_dialog_i_strudnicestvo_t1_-_Sofia_BFMRDS_2019_s. (dostap: 04.01.2026). ISSN 2683-0760.

PAVLOV, P., 2021. *Vazstanovitelyat na Balgarskata patriarshia. Balgarskiyat patriarh i Sofiyski mitropolit Kiril: intervyyu s dots. d-r Pavel Pavlov*. [Elektronno izdanie], № 1, 41–45. Dostapno na:

<https://mitropolia-sofia.org/2021/04/01/br-1-2021-radostta-ot-vazkresenieto/>. (dostap: 04.01.2026). ISSN 2738-8271.

STOEV, S., 2025. Patriarh Kiril Balgarski kato tsarkoven istorik. *Forum Theologicum Sardicense*, № 1, 69–84. Dostapno na: <https://orcid.org/0000-0002-6669-2594> (unauthenticated) <https://doi.org/10.60061/fths.2023.1.69-84>. (dostap: 04.01.2026). ISSN 1310-7909.

SHIVACHEV, S., i dr., 2001. *Sbornik v chest na Kiril patriarh balgarski po sluchay 100 godini ot rozhdenieto i 30 godini ot negovata smart*. Plovdiv, 7 mart 2001 г.: dokladi i nauchni saobshtenia. Red. Stefan Shivachev. Plovdiv: Initsiativen komitet. 143 s.

YURUKOVA, K., 2002. Mачenichestvata na patriarh Kiril. *Pro & Anti*, кн. X, № 39, 7. ISSN 1312-255X.

THE FIGURE OF PATRIARCH KIRILL IN BULGARIAN HISTORY: PERCEPTIONS AND PUBLIC RECEPTION

Abstract: *The study of the personality of Patriarch Kirill and its reflection in the Bulgarian social, ecclesiastical, and media context represents an interdisciplinary challenge situated at the intersection of ecclesiastical history, political science, and public discourse research. This topic is particularly relevant in the context of the increasing politicization of religious institutions and transnational Orthodox relations in Eastern Europe. The present text offers an analytical evaluation and synthesis through which the personality of Patriarch Kirill and its societal reflection in Bulgaria can be examined, with an emphasis on the methodological and research frameworks in a historical context.*

Keywords: *Bulgarian Orthodox Church; patriarch Kirill; institutions; personality; memory; patriarchate*

Chief Assit. Prof. Antoniy Stanimirov, PhD

ORCID ID: 0009-0001-5095-9645

University of Library Studies and Information Technologies

Sofia, Bulgaria

E-mail: a.stanimirov@unibit.bg

РОЛЯТА НА БЪЛГАРСКОТО ПРАВОСЛАВИЕ ЗА ФОРМИРАНЕ И СЪХРАНЯВАНЕ НА ДЪРЖАВНОСТТА

Груди Ангелов, Стелиана Йорданова

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: Статията се спира на ролята на Българската православна църква (БПЦ) като фундаментален фактор за формиране и съхраняване на българската държавност. Проследява се развитието на православието в исторически контекст – от Покръстването през IX век до съвременността, като се подчертава неговата функция на духовна, културна и морална опора на нацията. Анализира се значението на БПЦ в укрепването на националната идентичност, социалната устойчивост и обществената кохезия, включително в условията на модерни демократични и глобални предизвикателства. Авторите обосновават необходимостта от интегриране на духовните и ценностни аспекти на православието в стратегическата рамка на националната сигурност. Изводът е, че православието остава ключов елемент на духовната устойчивост и моралната легитимност на държавата, осигурявайки приемственост между историческите традиции и съвременните обществени потребности.

Ключови думи: българско православие; държавност; национална идентичност; духовна сигурност; морални ценности; национална устойчивост; Българска православна църква

ВЪВЕДЕНИЕ

Православието представлява феномен в националната история с духовни, културни и политически измерения. То е религиозна система, но и цивилизационна матрица, формирала българската идентичност и определила посоката на историческото развитие на държавата. Православието придава на българската държавност не просто морална и духовна легитимност, но и ценностна стабилност, превръщайки се в неин най-траен институционален и културен стълб. Още от Покръстването на българите през IX век, при управлението на княз Борис I Михаил, православната вяра се превръща в основа на държавното устройство, законността и обществените отношения. Създаването на славянската писменост и развитието на старобългарския език като богослужебен и административен език бележат процеса на културна и духовна независимост на България спрямо Византия и латинския Запад.

През вековете православието играе ключова роля на пазител на националната памет, идентичност и култура. По време на чуждото владичество вярата се превръща в носител на идеята за духовна и културна самостоятелност на българския народ. Така се оказва, че по време на османското господство, когато Българската държава изчезва, посредством православието се съхраняват езикът, традициите и историческото съзнание, които впоследствие стават основа на Възраждането и възстановяването на независимата българска държава през XIX век.

В периода след Освобождението и особено през XX век БПЦ продължава да бъде фактор за обществена стабилност и морална консолидация. Независимо от политическите промени – от монархията, през тоталитарния режим, до демократичния преход – Църквата успява да съхрани своя авторитет и роля на духовен посредник между държавата и обществото. В съвременната епоха на глобализация, секуларизация и ценностни кризи българското православие се явява морален коректив и гарант за националната устойчивост.

Настоящият доклад има за цел да анализира ролята на българското православие като фундаментален фактор за формирането и укрепването на държавността през различните исторически етапи, както и неговото съвременно значение за националната сигурност, социалната стабилност и културната идентичност на българското общество. Анализът се основава на исторически, социологически и сравнителни методи, както и на системен подход, който позволява да се проследят взаимовръзките между духовност, национално самосъзнание и институционална устойчивост.

Чрез интеграцията на историческата перспектива с концепциите на съвременната политическа теория и сигурност докладът цели да изведе разбирането, че българското православие не е анахронизъм, а активен фактор в изграждането на националната идентичност и укрепването на съвременната българска държавност.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

В настоящия доклад са използвани исторически, социологически и сравнителни методи, както и системен подход, който осигурява цялостен и интердисциплинарен поглед върху връзките между религия, държавност и обществена устойчивост. Историческият метод позволява проследяването на еволюцията на българското православие като институция – от неговото възникване през IX век, през ролята му по време на Първото и Второто българско царство, до съвременните му проявления в условията на демократична държава.

Социологическият подход се използва за анализ на обществените функции на Църквата и нейното влияние върху ценностната система, социалната интеграция и националното самосъзнание на българите. В рамките на този анализ се разглеждат процесите на секуларизация, промените в религиозната принадлежност и общественото доверие в институциите, както и мястото на православието в съвременния обществен дискурс.

Системният подход от своя страна предоставя възможност за анализ на българското православие като интегрален елемент от по-широката система на националната сигурност и културната идентичност. Той позволява проследяване на взаимовръзките между духовността, националната идентичност и институционалната стабилност, като православието се разглежда не само като религиозна, но и като социална и стратегическа категория.

Комбинирането на тези методологически инструменти осигурява дълбочина и научна обоснованост на анализа, позволявайки да се открие ролята на

българското православие като фактор, който надхвърля духовната сфера и активно участва в изграждането, поддържането и развитието на българската държавност.

РЕЗУЛТАТИ

Резултатите от изследването са, както следва:

1. Българското православие се утвърждава като фундаментален фактор за изграждане и съхраняване на българската държавност, осигурявайки морална, културна и институционална приемственост;

2. Покръстването на българите при княз Борис I представлява първият стратегически акт на държавността и цивилизационен избор, който интегрира България в християнска Европа;

3. Създаването на славянската писменост и дейността на Преславската и Охридската книжовна школа превръщат България в духовен и културен център на славянството;

4. В периода на чуждо владичество Българската православна църква изпълнява ролята на „нематериална държавност“, съхранявайки националната идентичност и духовните традиции;

5. Борбата за църковна независимост през XIX век подготвя политическото Възраждане и възстановяването на българската държава;

6. В съвременността българското православие функционира като източник на духовна сигурност, морална стабилност и културна устойчивост на обществото.

ИЗВОДИ

1. Българското православие не е само религиозен, а стратегически и държавотворен фактор, допринасящ за формирането на националната идентичност и обществената сплотеност.

2. Църквата изпълнява ролята на морален и духовен гарант за устойчивостта на българската държавност през всички исторически етапи.

3. В условията на глобални и демографски предизвикателства православие то запазва своето значение като елемент от нематериалната национална мощ и инструмент за укрепване на националната сигурност.

4. Духовните и ценностни измерения на българското православие следва да бъдат интегрирани в стратегическата рамка на националното развитие и сигурност, тъй като те осигуряват морална легитимност и историческа приемственост на държавата.

ДИСКУСИЯ

Българското православие и формирането на държавността

Покръстването на българите през 864 г. при управлението на княз Борис I Михаил представлява едно от най-значимите събития не само в българската, но и в европейската история на Средновековието. То бележи прехода от пле-

менна и езическа организация към централизирана, институционализирана и духовно обоснована държава. Приемането на християнството като официална религия има дълбоки политически, културни и цивилизационни последици. От този момент България се вписва трайно в общността на християнските народи, а православната вяра се превръща в основа на държавното управление, моралния кодекс и духовната идентичност на народа (Dimitrov 2011).

Покръстването на българите е апогей в изграждането на българската народност и формирането на българската държавност. Този акт се явява своеобразен финал на продължителната, целеустремена и далновидна политика на предшествениците на княз Борис I, чиято основна цел е била консолидирането на българи и славяни и създаването на единна нация. Потвърждение на това твърдение са:

- създаването на първите писани закони от хан Крум, задължителни за всички поданици на държавата;

- централизирането на властта при хан Омуртаг чрез административното разделение на територията на държавата на области – комитети, и управлението им от управители, назначени лично от владетеля (не на етнически признак);

- приемането на учениците на Кирил и Методий и превръщането на България в люлка на славянската просвета и книжовност за целия славянски свят.

Увеличила размера на своята територия и броя на населението си, в средата на IX век българската държава е изправена пред необходимостта да извърши решителна крачка в своето развитие, чрез която да бъде приобщена към европейските и християнските народи. Естественят ход на историческите събития довежда до назряването на въпроса за религиозното единство в България. Религиите на славяни и прабългари вече са несъвместими с новите условия.

Решението на княза да приеме една религия, коренно различна от родовата, в която е възпитан, е изключително трудно, но стратегически правилно за опазване на българската идентичност в последвалите векове на чуждо потисничество. Но политическата обстановка (честите войни с Немското кралство, Великоморавия и Сърбия) и природните катаклизми принуждават българският владетел да направи решителната крачка. „Византийският патриарх Фотий в посланието си до източните патриарси заявява, че българите приели християнската вяра на императора и ромеите“ (Zlatarski 1971, p. 24).

В този исторически момент се проявяват дипломатическата мъдрост и стратегическата прозорливост на княз Борис I. Възползвайки се умело от острото съперничество между Римската църква и Цариградската патриаршия за духовно влияние сред славянските народи и държави, владетелят отбелязва едно от най-значимите си постижения – утвърждаването на независимостта и самостоятелността на Българската църква.

Действието на княз Борис I не е спонтанен акт на религиозна промяна, а внимателно обмислен политически ход с дългосрочни стратегически последици. Историците подчертават, че Покръстването има за цел не само укрепването на международния авторитет на България, но и вътрешното консолидиране на

обществото. С приемането на православието владетелят въвежда надплеменен морален и духовен кодекс, който заменя етническите и племенни разделения с усещане за обща вяра и обща идентичност (Runciman 1968).

Православието въвежда нов тип държавна организация, базирана на принципа на „цезаропапизма“ – светската власт доминира над църковната (Obolensky 1971). Византийският модел на съвместно съществуване между църква и държава служи като основа за изграждане на управленските и правните структури в средновековна България (Fine 1983). Това взаимодействие не е подчинено, а партньорско – духовната власт легитимира светската, а държавната подкрепя религиозната институция. Тази взаимозависимост поставя началото на българската традиция на духовно-държавно единство, което се утвърждава като основна характеристика на държавността през следващите векове.

Особено значение има културното измерение на Покръстването. Създаването на славянската писменост от светите братя Кирил и Методий и нейното последващо внедряване в българската държава превръщат старобългарския език в официален език на богослужението, администрацията и образованието. В резултат на това България става първата славянска държава с независима църковна организация и собствена писменост (Curta 2019; Gyuzelev 2010). Така старобългарският език се издига до статута на културен и духовен символ на националното единство, като едновременно служи на държавните и църковните нужди.

Създаването на славянската писменост представлява ключов цивилизационен акт с дългосрочни исторически последици, който бележи началото на нов етап в културното и духовното развитие на българския народ, давайки възможност на широките слоеве от българското население да възприемат и осмислят православно учение на собствения си говорим език. За първи път духовните текстове и богослужението стават достъпни за народа, което не само укрепва християнската вяра, но и утвърждава чувството за културна и духовна идентичност, формиращи държавността. Нещо повече, „княз Борис I видял в създадената от братята Кирил и Методий писменост ново оръжие, което му липсвало, за да изгради самостоятелна автокефална църква и национален богослужебен език, основан на говоримия диалект на населението“ (Lazarov 2006, p. 36).

В този контекст Преславската и Охридската книжовна школа, основани по времето на княз Борис I и утвърдени при цар Симеон Велики, се превръщат в духовни и интелектуални центрове с решаващо значение за формирането на българската културна и национална идентичност. Те не само създават и разпространяват богослужебни, преводни и оригинални литературни текстове, но и оформят идеологически модел, в който християнската вяра, образованието и държавността се преплитат в единна ценностна система.

Тези школи поставят основите на първата славянска литература, превръщайки България в център на духовното и книжовното влияние върху останалите славянски народи. Преславската школа, със своята придворна среда и близост до държавната власт, съдейства за развитието на книжовния език и

обогатяването на богословската и философската мисъл. Охридската школа от своя страна изпълнява мисията на просветителски и духовен център на югозападните български земи, като разпространява грамотността и християнската култура сред широките слоеве на населението.

Както отбелязва Димитър Даскалов в „История на българската култура“, „именно дейността на тези школи „възвежда България на нивото на духовен лидер сред славянските народи“ и утвърждава нейния образ като посредник между Изтока и Запада, между държавността и духовността“ (Daskalov 2012).

Приемането на православие то представлява първият стратегически акт на българската държавност – „съзнателен избор на цивилизационна принадлежност, който определя културната идентичност и политическата самостоятелност на народа“ (Dimitrov 2011, p. 56). Този акт въвежда България в нова цивилизационна орбита и гарантира нейната духовна и културна независимост от латинския Запад.

Покръстването има и международно измерение. Включването на България в православната християнска общност укрепва дипломатическите връзки с Византия и другите християнски държави, като същевременно осигурява равнопоставено място в системата на средновековните международни отношения (Roudometof, *Globalization and Orthodox Christianity: The Transformations of a Religious Tradition*, 2010). Тази нова идентичност, основана на християнската вяра и славянската култура, става инструмент за консолидиране на националното самосъзнание и легитимиране на българската държавност в продължение на векове.

В заключение, Покръстването не е само религиозен акт, а цялостна стратегическа трансформация на обществото. То поставя основите на българската културна и духовна традиция, превръща се в централен момент в утвърждаването на държавността и създава устойчива система от ценности, която определя българската национална идентичност до наши дни.

Българската православна църква като духовна държава

Българската православна църква е стожер на националното самосъзнание в тежките векове на византийското владичество, когато Българската патриаршия е понижена в Охридска архиепископия и гръцкото духовенство измества българското, като се опитва да унищожи голяма част от постиженията на славянската книжовност.

След падането на България под османска власт българите загубват не само своята държава, институции и водачи, но е унищожена и Търновската патриаршия – духовният център на българските земи. Българските епархии са подчинени на Цариградската гръцка патриаршия. Християнската църква се превръща във фактор, който съхранява средновековните традиции и спомага за опазване на българското самосъзнание.

Предполага се, че в първите векове на чуждото владичество остро противопоставяне между българското население и гръцкото духовенство няма. Пример за това е Първото Търновско въстание от 1598 г., когато като един от ор-

ганизаторите е споменат търновският митрополит Дионисий Рали, от гръцки произход. Но според Николай Генчев „главното, което характеризира патриаршеската политика през XV – XVIII век, е нейната антикултурна насоченост, която наред с турското робство задържа на средновековни начала културно-историческото развитие на балканските народи за няколко века“ (Николай Генчев, Българско възраждане, с. 197).

Първите слаби опити за съпротива срещу произволите на отделни гръцки духовници имат епизодичен характер и форма на самозащита. През XVIII и в началото на XIX век, с увеличаването на своеволията и грабителската политика на висши гръцки духовници, борбата на българите придобива организиран характер. Неофит Бозвели и Иларион Драгостинов създават първата програма за възстановяване на независимата Българска църква.

Манастирите и храмовете се оформят като центрове на духовност, култура и образование. Те не са просто места за богослужение, а „острови на българското слово и дух“, в които се преписват книги, създават се икони и се развиват хуманитарни школи (Guzelev 2010). Манастирите, като Хилендарския, Зографския (на полуостров Атон), Рилския, Бачковския, Троянския и Преображенския, се превръщат в средища на книжовност и просвета, където духовенството не само разпространява християнската вяра, но и поддържа жив спомена за българската държавност (Daskalov 2012).

Богослужението на църковнославянски език има ключова роля за съхранението на езиковото и културното единство. В условията на османска власт, когато българският език е изтласкан от публичното пространство, църквата запазва неговата легитимност чрез литургията, молитвите и църковната литература. Така езикът – основен носител на културата, оцелява като живо средство за изразяване на националната идентичност (Fine 1983; Curta 2019).

Образователната функция на БПЦ също има изключителна значимост. Манастирските и килийните училища подготвят духовници и книжовници, които предават знанията и вярата на поколенията. Църковното образование играе ролята на жизненоважна връзка между миналото и бъдещето, като съчетава духовното възпитание с опазването и предаването на културната памет на народа. Чрез него не само се утвърждават основните християнски добродетели и морални норми, но се съхранява и националната идентичност в периоди на политическа несвобода и културна асимилация. В манастирските и килийните училища се формира интелектуалната и духовна прослойка на обществото – свещеници, учители и книжовници, които стават носители на просветителския дух и на идеята за национално единство. Тази образователна система изпълнява не само религиозно, но и патриотично предназначение – тя изгражда чувство за принадлежност, историческа приемственост и морална отговорност към бъдещето на българския народ. В този смисъл църковното образование се превръща в инструмент за духовно и културно възраждане, който подготвя почвата за появата на модерната българска нация. Тази система на неформално образование поддържа обществената структура и създава прослойка от духовни вода-

чи, които по-късно ще се превърнат в интелектуалния елит на Възраждането.

Ролята на БПЦ като „духовна държава“ е не само религиозна, но и социално-политическа. В отсъствието на държавна власт църковните структури изпълняват функции, близки до административните – уреждат спорове, подпомагат бедните, защитават християнското население и осигуряват минимален ред в общността.

Важен аспект на тази духовна държавност е идеята за приемственост. Църквата успява да изгради институционална памет, която съхранява представата за България като християнска държава. Дори когато политическите структури изчезват, в съзнанието на хората продължава да живее образът на християнската българска земя. Следователно БПЦ е онзи невидим мост, който свързва миналата държавност с бъдещата – духовен посредник между изгубената и възстановената България.

Влиянието на православието върху националната идентичност през османския период може да се сравни с феномена на „нематериалната държавност – състояние, при което липсата на политическа власт се компенсира чрез силата на духовните институции“ (Roudometof 2010). Тази нематериална държавност функционира чрез символи, обреди, език и традиции, които поддържат колективната памет на народа.

Църквата не просто запазва идентичността, но и подготвя основите на бъдещото Възраждане. Много от дейците на Българското възраждане – Паисий Хилендарски, Софроний Врачански, Неофит Рилски, произлизат от църковни среди. Те използват духовния капитал, натрупан от векове, за да възродят идеята за национално самосъзнание и държавност. Тук ясно личи трансформацията на духовната мисия на БПЦ в политическа и културна енергия, която ще доведе до възстановяването на българската независимост (Daskalov 2012).

В този смисъл ролята на Българската православна църква в периода на османското владичество надхвърля рамките на религиозното. Тя се превръща в институция, която гарантира историческата приемственост на българската държавност, поддържа моралния кодекс на обществото и създава предпоставки за духовното и културното възраждане. Православието не е просто религия, а институционализирана форма на национално самосъхранение – „нематериална държавност“, която поддържа жива идеята за българската нация и нейната духовна мисия.

Българското православие в процеса на възраждане и изграждане на модерната държава

Борбата за църковна независимост и национално самоосъзнаване

Борбата за учредяването на Българската екзархия през 1870 г. представлява един от най-значимите процеси в българската национална история, тъй като обединява духовното и политическото измерение на стремежа към независимост. Тя не е само акт на религиозна еманципация от властта на Цариградската патриаршия, но и израз на дълбока национална зрялост и самосъзнание. В този процес църквата се превръща в символ на българската идентичност, а борбата

за нейната независимост – в своеобразен подготвителен етап към националното освобождение.

Учредяването на Екзархията поставя основите на институционалното възрождане на българската държавност, като за пръв път от падането на Второто българско царство през 1396 г. българите получават призната форма на самоуправление в рамките на Османската империя. Както отбелязва Коев (Коев 2002, р. 115), създаването на Екзархията очертава етноконфесионалната карта на българската нация – тя дефинира не само духовните граници, но и териториалните претенции на бъдещата държава. В много отношения този акт представлява първият успешен опит за институционално възстановяване на българската автономия преди политическото Освобождение.

В „Нацията и църквата: Българската идентичност през Възраждането“ (Mitev 2015, р. 97) е подчертано, че „църковното освобождение предхожда политическото“, защото именно чрез борбата за духовна самостоятелност се възпитава идеята за национално единство и държавен суверенитет. Църковното движение не само утвърждава правото на българите да имат собствен духовен център, но и формира нов тип национално лидерство, основано на просветеност и обществена активност. То създава организационни структури, подготвя кадри и утвърждава концепцията за единна българска нация в контекста на балканската етническа и религиозна пъстрота.

Както отбелязва историкът Георги Бакалов (Bakalov 2006, р. 204), „Екзархията става първата национална институция на модерна България“, която съчетава в себе си чертите на духовна и държавна организация. Тя не само осъществява религиозно обединение, но и превръща църквата в център на просветното и културното движение, съдействайки за изграждането на модерна българска идентичност.

Създаването на Българската екзархия през 1870 г. е следователно не просто религиозен акт, а стратегическа стъпка към възстановяването на държавността. То демонстрира способността на българския народ да изгради собствена институционална система, основана на вярата, културата и стремежа към самоуправление – елементи, които по-късно ще се превърнат в основа на Третата българска държава.

Православието и изграждането на държавността след 1878 г.

След Освобождението от османско владичество през 1878 г. Българската православна църква (БПЦ) играе съществена роля в процеса на възстановяване и консолидиране на българската държавност. В новите условия на Третата българска държава църквата се превръща в духовен стожер и морален ориентир на обществото, като активно участва в изграждането на институциите, образователната система и културния живот.

Още в първите десетилетия след Освобождението БПЦ подпомага формирането на национално съзнание чрез въвеждането на християнски ценности в училищното образование и обществената просвета. Религиозното обучение в училищата, подкрепено от Министерството на народното просвещение, до-

принася за възпитаването на младите поколения в дух на патриотизъм, морал и социална отговорност (Роров 2010, р. 241).

Проповедите и дейността на духовенството имат не само духовен, но и обществен характер – чрез тях се утвърждават принципите на ред, дисциплина и гражданска добродетел. Църковните празници, богослуженията и религиозните ритуали се превръщат в символни актове на национално единство и приемственост между миналото и настоящето.

След Освобождението православието постепенно се утвърждава като морален стълб на възстановената българска държавност, изпълнявайки ролята на източник на духовна легитимност и обществена сплотеност. Българската православна църква не се ограничава само до религиозно възпитание, а активно се включва и в хуманитарната дейност чрез създаването на приюти, сиропиталища и благотворителни дружества. По този начин тя укрепва социалната устойчивост на обществото и допринася за утвърждаването на моралните норми и обществения ред в новата държава.

В края на XIX и в началото на XX век БПЦ се превръща и в посредник между държавата и народа. Тя защитава националните интереси в международен план, особено по въпроси, свързани с българските общности извън пределите на Княжеството – в Македония и Одринска Тракия. Дейността на екзарх Йосиф I (1877–1915) е показателен пример за това. Под негово ръководство Екзархията развива широка мрежа от училища и църкви, които се превръщат в центрове на българската култура и идентичност (Бакалов, История на българската държавност и църква, 2006).

Според Димитър Тодоров (Todorov 2018, р. 97) след Освобождението БПЦ „изпълнява ролята на морален коректив на властта и общественото мнение, утвърждавайки християнския принцип, че свободата е неотделима от отговорността“. Това разбиране за обществен морал и ред намира отражение и в законодателните актове на младата държава – в Търновската конституция от 1879 г. православието е признато за „господстваща вяра“ (член 37), което подчертава неговото значение като интегриращ елемент на националната идентичност.

В заключение, след 1878 г. Българската православна църква не просто съпътства изграждането на модерната държава, а активно участва в него. Тя осигурява духовната легитимност на новата власт, формира моралните устои на обществото и служи като гарант за социална сплотеност. Православието, с дълбоко вкоренените си ценности за общност, милосърдие и отговорност, се превръща в неизменна част от политическата култура и националната сигурност на България.

Българското православие и съвременните предизвикателства пред държавността

В началото на XXI век българската държавност се изправя пред нови заплахи, които не са само военни или икономически, а засягат духовните и моралните основи на обществото – демографски срив, социална фрагментация и ценност-

на дезориентация. В този контекст българското православие се явява източник на морална устойчивост и културна приемственост, подпомагащ изграждането на обществена кохезия и духовна сигурност. Както отбелязва Ангелов (2025, с. 214), „в условията на демографски спад и духовна дезинтеграция, ролята на Църквата е да поддържа моралния баланс и националната устойчивост“. Подобно на концепцията за *меката сила* (*soft power*), формулирана от Джоузеф Най, духовното влияние на православието не се изразява чрез политическа доминация, а чрез културно и морално въздействие, което укрепва държавността и националната идентичност (Nye 2004).

Православието следователно трябва да се разглежда като елемент от нематериалната национална мощ, съчетаващ духовни, културни и морални ресурси, които допринасят за стабилността на нацията. То представлява ценностна алтернатива на индивидуализма и консумеризма, формира чувство за общност и историческа приемственост и предлага морален модел, основан на състрадание и солидарност. Както подчертава Рудометоф, православието продължава да бъде стратегически фактор за обществената устойчивост в контекста на глобализацията и социалните промени, превръщайки се в духовен ресурс за националната сигурност (Roudometof, *Globalization and Orthodox Christianity: The Transformations of a Religious Tradition*, 2010, p. 181).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Българското православие представлява един от най-устойчивите и дълбоко вкоренени елементи на българската цивилизационна идентичност. То е не просто религиозен феномен, а историческа и културна константа, която съчетава духовните, моралните и националните измерения на българската държавност. От Покръстването през IX век до съвременната демократична епоха Българската православна църква (БПЦ) изпълнява мисия, надхвърляща границите на религиозното – тя е институция на духовно и обществено възпитание, гарант за културната приемственост и моралната устойчивост на нацията.

През Средновековието православието се превръща в основа на държавното устройство и легитимността на властта, а по време на османското владичество – в духовна република без територия, която съхранява езика, традицията и вярата на народа. В епохата на Възраждането БПЦ изиграва решаваща роля за пробуждането на националното самосъзнание и утвърждаването на идеята за независима държава. След Освобождението църквата се вписва в процесите на модернизация, като съдейства за изграждането на новите институции чрез своето участие в образованието, благотворителността и духовното възпитание.

В съвременния глобализиран свят, белязан от ценностна ерозия, социална дезинтеграция и демографски упадък, православието запазва своята актуалност като духовен ресурс на националната сигурност. То предлага етична и културна рамка, чрез която могат да се укрепват социалната кохезия, патриотизмът и чувството за общност. В този смисъл църквата се превръща в елемент от т.нар. *нематериална национална мощ* – съвкупност от духовни, морални и културни

ресурси, които осигуряват вътрешната стабилност и международната легитимност на държавата (Nye 2004; Roudometof 2010).

Следователно българското православие не трябва да се възприема като нещо остаряло, а като жизнена духовна сила, която гарантира приемствеността между поколенията и устойчивостта на националните ценности. То представлява морален стожер на обществото и източник на вдъхновение за бъдещото развитие на държавата. Православието продължава да осигурява духовната легитимност на българската държавност, като поддържа жива връзката между история, вяра и национална мисия.

ЛИТЕРАТУРА

- CURTA, F., 2019. *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 978-1-108-70312-8.
- FINE, J. V., 1983. *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. Michigan: Ann Arbor: University of Michigan Press. ISBN 978-0-472-08149-3.
- NYE, J. S., 2004. *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: PublicAffairs. ISBN 978-1586483067.
- OBOLENSKY, D., 1971. *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500–1453*. London: Weidenfeld and Nicolson. ISBN 978-0297994497.
- ROUDOMETOF, V., 2010. *Globalization and Orthodox Christianity: The Transformations of a Religious Tradition*. New York: Routledge. ISBN 978-0415566434.
- ROUDOMETOF, V., 2010. *Globalization and Orthodox Christianity: The Transformations of a Religious Tradition*. New York: Routledge. ISBN 978-0-415-87131-5.
- ROUDOMETOF, V., 2010. *Globalization and Orthodox Christianity: The Transformations of a Religious Tradition*. New York: Routledge. Retrieved 2025.
- RUNCIMAN, S., 1968. *A History of the First Bulgarian Empire*. London: G. Bell & Sons. ISBN 9780713501423.
- БАКАЛОВ, Г., 2006. *История на българската държавност и църква*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. ISBN 954-07-2332-4.
- БАКАЛОВ, Г., 2006. *История на българската държавност и църква*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. ISBN 954-07-2332-4.
- ГЮЗЕЛЕВ, В., 2010. *Българската средновековна култура (VII–XIV век)*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. ISBN 978-954-07-3129-8.
- ДАСКАЛОВ, Д., 2012. *История на българската култура*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. ISBN 978-954-07-3342-9.
- ДИМИТРОВ, Б., 2011. *България – цивилизационен избор и историческа мисия*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. Retrieved октомври 2026, 2025 г.
- ДИМИТРОВ, Б., 2011. *Българската християнизация и ролята на княз Борис I Михаил*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. ISBN 978-954-07-3234-5.
- ЗЛАТАРСКИ, В., 1971. *История на българската държава през средните векове*.

- Първо изд. Т. 1. София: Наука и изкуство. ISBN 954-430-474-2.
- КОЕВ, К., 2002. *Българската Екзархия (1870–1879): Учредяване и дейност*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. Retrieved 26 октомври 2025 г.
- ЛАЗАРОВ, И. П., 2006. *История на България*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“. ISBN 954-524-530-8.
- МИТЕВ, П., 2015. *Нацията и църквата: Българската идентичност през Възраждането*. София: Изток-Запад. ISBN 978-619-152-619-3.
- ПОПОВ, Р., 2010. *Религия и образование в следосвобожденска България (1878–1912)*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. ISBN 978-954-322-350-0.
- ТОДОРОВ, Д., 2018. *Църквата и държавата в България (1878–1944): Политическо и духовно взаимодействие*. София: Изток-Запад. ISBN 978-619-01-0305-8.

REFERENCES

- CURTA, F., 2019. *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 978-1-108-70312-8.
- FINE, J. V., 1983. *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. Michigan: Ann Arbor: University of Michigan Press. ISBN 978-0-472-08149-3.
- NYE, J. S., 2004. *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: PublicAffairs. ISBN 978-1586483067.
- OBOLENSKY, D., 1971. *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500–1453*. London: Weidenfeld and Nicolson. ISBN 978-0297994497.
- ROUDOMETOF, V., 2010. *Globalization and Orthodox Christianity: The Transformations of a Religious Tradition*. New York: Routledge. ISBN 978-0415566434.
- ROUDOMETOF, V., 2010. *Globalization and Orthodox Christianity: The Transformations of a Religious Tradition*. New York: Routledge. ISBN 978-0-415-87131-5.
- ROUDOMETOF, V., 2010. *Globalization and Orthodox Christianity: The Transformations of a Religious Tradition*. New York: Routledge. Retrieved 2025.
- RUNCIMAN, S., 1968. *A History of the First Bulgarian Empire*. London: G. Bell & Sons. ISBN 9780713501423.
- BAKALOV, G., 2006. *Istoria na balgarskata darzhavnost i tsarkva*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“. ISBN 954-07-2332-4.
- BAKALOV, G., 2006. *Istoria na balgarskata darzhavnost i tsarkva*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“. ISBN 954-07-2332-4.
- GYuZELEV, V., 2010. *Balgarskata srednovkovna kultura (VII–XIV vek)*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“. ISBN 978-954-07-3129-8.
- DASKALOV, D., 2012. *Istoria na balgarskata kultura*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“. ISBN 978-954-07-3342-9.
- DIMITROV, B., 2011. *Bulgaria – tsivilizatsionen izbor i istoricheska misia*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“. Retrieved oktombri 2026, 2025 г.
- DIMITROV, B., 2011. *Balgarskata hristiyanizatsia i rolyata na knyaz Boris I Mihail*.

Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“. ISBN 978-954-07-3234-5.
ZLATARSKI, V., 1971. *Istoria na balgarskata darzhavaprez srednite vekove*. Parvo izd. T. 1. Sofia: Nauka i izkustvo. ISBN 954-430-474-2.
KOEV, K., 2002. *Balgarskata Ekzarhia (1870–1879): Uchredyavane i deynost*. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“. Retrieved 26 oktombri 2025 g.
LAZAROV, I. P., 2006. *Istoria na Bulgaria*. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. ISBN 954-524-530-8.
MITEV, P., 2015. *Natsiyata i tsarkvata: Balgarskata identichnost prez Vazrazhdaneto*. Sofia: Iztok-Zapad. ISBN 978-619-152-619-3.
POPOV, R., 2010. *Religia i obrazovanie v sledosvobozhdenska Bulgaria (1878–1912)*. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“. ISBN 978-954-322-350-0.
TODOROV, D., 2018. *Tsarkvata i darzhavata v Bulgaria (1878–1944): Politichsko i duhovno vzaimodeystvie*. Sofia: Iztok-Zapad. ISBN 978-619-01-0305-8.

THE ROLE OF BULGARIAN ORTHODOXY IN THE FORMATION AND PRESERVATION OF STATEHOOD

Abstract: *The report examines the role of Bulgarian Orthodoxy (the Bulgarian Orthodox Church – BOC) as a fundamental factor in the formation and preservation of Bulgarian statehood. It traces the historical evolution of Orthodoxy from the Christianization of the Bulgarian people in the 9th century to the present day, emphasizing its function as a spiritual, cultural, and moral foundation of the nation. The study analyzes the importance of the BOC in strengthening national identity, social resilience, and societal cohesion, including under the conditions of modern democratic and global challenges. The author substantiates the need to integrate the spiritual and value dimensions of Orthodoxy into the strategic framework of national security. The conclusion drawn is that Bulgarian Orthodoxy remains a key element of the state’s spiritual resilience and moral legitimacy, ensuring continuity between historical traditions and contemporary social needs.*

Keywords: *Bulgarian Orthodoxy; Statehood; National Identity; Spiritual Security; Moral Values; National Resilience; Bulgarian Orthodox Church*

Assoc. Prof. Grudi Angelov, PhD

ORCID 0000-0002-5431-6073

University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria

E-mail: g.angelov@unibit.bg

Assoc. Prof. Steliana Yordanova, PhD

University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria

E-mail: s.yordnova@unibit.bg

ЧАСТ III.
ВЪЗРОЖДЕНСКИ И НАЦИОНАЛНИ ДЕБАТИ
ОКОЛО ЦЪРКОВНИЯ ВЪПРОС

КУЛТУРНА ИДЕНТИЧНОСТ И ДУХОВНА УСТОЙЧИВОСТ: ПРАВОСЛАВИЕТО В БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО

Груди Ангелов

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: С настоящия доклад авторът разглежда ролята на православието като духовен и културен ресурс за съхраняването на българската идентичност в условията на дълбоки социални, културни и демографски промени. Обект на изследването е ролята на православието в България, а предмет се явява влиянието на православните традиции върху културната идентичност и духовната устойчивост на съвременното българско общество. Целта на изследването е да бъдат анализирани неговото значение и ролята му като фактор, обединяващ българското общество в контекста на ускорената секуларизация и кризата на ценностите. За постигане на тази цел са приложени исторически, документален и концептуален анализ, както и сравнителен прочит на класически и съвременни теоретични модели. Фокусът на изследването е върху ролята на православието за съхраняване на духовната култура, националната памет и моралните ценности на българското общество. То също така допринася за изясняването и структурираното представяне на понятието за духовна устойчивост, както и за аргументирането на православието като ключов стратегически елемент в рамките на националната идентичност и сигурността.

Ключови думи: културна идентичност; духовна устойчивост; българско православие; секуларизация; национална сигурност; обществена кохезия

ВЪВЕДЕНИЕ

В първите две десетилетия на XXI век българското общество продължава да се намира в състояние на продължаваща повече от 35 години трансформация, породена от динамични социални, културни, духовни и геополитически процеси. Демографският срив, миграционните вълни, ускорената глобализация, дигиталната фрагментация и секуларизацията създават условия за ценностна дезориентация и ерозия на традиционните структури на национална идентичност. Множество съвременни изследователи, изследващи държавата, съвременните общества и техните трансформации, твърдят, че същите преживяват „изместване на източниците на смисъл“ от стабилни духовни категории към индивидуализирани морални избори“ (Taylor 2007, p. 146). Подобна динамика съществува и в българското общество, където колективната идентичност се оказва подложена на конкуренция от множество глобализирани културни модели и прекъсване на традициите на обществото, свързани с православието.

Националната държава не е само институционална организация, а „културна формация, основана върху историческа памет, общи символи и споделени ценности“ (Smith 2008, p. 64). Именно тази структура в българския случай се формира в продължение на повече от 1150 години, в основата на което стои

значимото влияние на православната традиция. Православието в България не само структурира религиозния живот, но създава един цивилизационен код, който поддържа и развива връзките между минало, настояще и бъдеще.

Обект на изследването е православната традиция в съвременното българско общество, разглеждана като духовна, културна и идентификационна система.

Предмет на изследването е влиянието на православието върху културната идентичност и духовната устойчивост, особено в условията на секуларизация, глобална конкуренция на ценностите и социална фрагментация.

Основната цел на доклада е да анализира православието като духовен и културен ресурс за съхраняването на българската идентичност в условията на дълбоки социални, културни и демографски промени.

За постигането на тази цел се поставят следните изследователски задачи:

- да се дефинират теоретичните основи на културната идентичност и духовната устойчивост;
- да се изследва историческата роля на православието за формиране на българската държавност и национална култура;
- да се анализират съвременните социални и духовни кризи, включително секуларизацията, моралната ерозия и демографските промени;
- да се обоснове мястото на православието като фактор за духовна сигурност и част от нематериалната национална мощ.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Методологията на изследването е интердисциплинарна и включва исторически анализ, документален преглед, концептуален анализ, сравнителен анализ и системен подход. Историческият метод позволява проследяване на ролята на православието от Покръстването през IX век до наши дни. Концептуалният анализ се основава на трудовете на Дюркен (Dyurken 1998), Smith (Smith 2008), Taylor (Taylor 2007) и Berger (Berger 1999), които подчертават взаимодействието между религия, общество и съвременни отношения. Системният подход интегрира православието в рамката на националната сигурност, където духовната устойчивост се разглежда като елемент на националната мощ (Markov 2019). Всички тези компоненти оформят основата за последващия анализ, в който православието се изследва като историческа традиция, като съвременна духовна опора и като стратегически ресурс за укрепване на националната идентичност и устойчивостта на държавността.

ПРАВОСЛАВИЕТО И БЪЛГАРСКАТА ИДЕНТИЧНОСТ

През годините на съществуване на българската държава православието е заемало и заема фундаментално място в историческия, духовния и културния профил на българския народ. То не само оформя религиозността, но и задава дълбокия цивилизационен код, чрез който българската общност се социализира, развива и възпроизвежда през вековете. Религиозната традиция е неот-

менна част от културната матрица на нацията – онази „дълга продължителност“ (Brodel 1996, p. 75), определяща устойчивите структури на цивилизационното развитие. В контекста на развитието на България тази структура е в значителна степен православна по своята природа.

Православието играе фундаментална роля в оформянето на българската идентичност, като е не само религиозен, но и културен и социален фактор, който оказва влияние на развитието на българската нация през вековете. Приемането на християнството през IX век под ръководството на княз Борис I е ключово събитие, което интегрира българските и славянските племена и поставя основите на българската държавност. Нещо повече, „приемането на християнството е не само религиозно, но и културно обединение, което формира основите на българската идентичност“ (Slaveykov 2015, p. 45).

Православната църква е първостепенна опора на религиозния живот, но същевременно съхранява културната идентичност на българския народ чрез създаването на писмеността от светите братя Кирил и Методий, като чрез „създаването на глаголицата и кирилицата позволява на българския народ да изразява своите мисли и чувства на родния си език, укрепвайки по този начин националната идентичност“ (Todorov 2018, p. 78). Нещо повече, в наши дни, когато православието остава важен елемент от българската идентичност, особено в условия на глобализация и секуларизация, то предоставя своеобразна рамка за разбиране на социалните норми и моралните ценности, които създават условия за укрепване на социалните връзки в обществото. Православието от своя страна „предлага духовна опора и морални ориентири, които помагат на обществото да се справя с предизвикателствата на съвременния живот“ (Nikolov 2020, p. 112).

Историческата значимост на православието се проявява още с Покръстването от 864–865 г., което представлява не просто религиозен акт, а стратегически избор на цивилизационна принадлежност. Борис I Михаил интегрира България в християнския свят и създава предпоставките за културна, политическа и институционална консолидация. Покръстването е „първият стратегически ход на българската държавност“ (Dimitrov 2011), защото християнството предоставя универсален ценностен и правов модел, чрез който обществото се консолидира. Това се явява и повратен момент за православието и то придобива ролята на културно-идентификационен стълб, който структурира духовния свят на българите.

Един от най-ярките примери за това влияние е развитието на Преславската и Охридската книжовна школа, които през IX–X век способстват България да се превърне в център на славянската духовност и книжнина. Тези школи са в основата не само на кодифицирането на старобългарския език, но и на създаването на религиозна, философска и художествена традиция, които да формират националното съзнание. В „История на българската православна църква“ се подчертава, че книжовните школи са „културни институции, създали основите на българската цивилизация“ (Guzelev 2010, p. 150). Чрез тях българската

идентичност се „християнизира“, а християнските добродетели: смирение, милосърдие, принадлежност към общността, се превръщат в основни компоненти на държавността.

Особено силно влиянието на православието се проявява през османския период. В условията на изгубена политическа и духовна самостоятелност то функционира като духовна държава („*res publica christiana*“), съхранявайки езика, обичаите и историческата памет на народа. Манастирите се превръщат в центрове, съхраняващи книжовността, просветата и поставящи началото на духовната съпротива, а християнските ритуали продължават да структурират семейния и общностния живот. В този контекст православието изпълнява ролята на механизъм за културно оцеляване, като започва да формира „националната идентичност от устойчиви символи и исторически спомени“ (Smith, 2008). Българската православна църква е тази, която съхранява този безценен капитал на народа и способства за формирането на национално чувство в епоха на чуждо господство и липса на държава.

Учредяването на Българската екзархия през 1870 г. е преломен момент в българската история, в който религиозната автономия предхожда политическата независимост на народа. Екзархията се превръща в първата модерна институция на българската нация (която започва своето изграждане в този момент) и играе ключова роля за легитимирането на националната кауза. Нещо повече, „възстановяването на църковната независимост е прелюдия към националното възграждане“ (Bakalov 2006), защото православието става институционален израз на национално осъзнаване и самосъзнание. Чрез мрежата си от училища, митрополии и духовни общности Екзархията формира нов тип българска общност, в която духовността и националната идея са взаимно преплетени.

След Освобождението православието продължава да бъде в основата на изграждането на държавата и държавността, като продължава да играе важни идентификационна и културна функции. Доказателство за това е, че БПЦ участва активно в изграждането на образователната система, социалните институции и културната инфраструктура на държавата. Дори през периода на комунистическата атеистична политика, когато Църквата е поставена под идеологически натиск, православната традиция оцелява чрез семейството, чрез обичаите и съхраняването на празничния календар. Някои български изследователи отбелязват, че „религията се запазва като културна практика и морален ориентир“ (Todorov 2018), независимо от институционалните ограничения.

Ролята на православието като ресурс, който се явява основен идентификатор на функциите на държавата, е обяснима и през призмата на класическата социология. Дюркем определя религията като „колективно представяне“, което служи за основа на социалната солидарност. Той твърди, че „религиозните вярвания и ритуали създават и поддържат социални връзки между индивидите, като предоставят обща идентичност и смисъл на живота“ (Dyurken 1998, p. 45). Тази концепция важи с пълна сила и е от особена важност за православието в България, където религиозните практики и традиции са в основата на форми-

рането на културната идентичност на българската нация. В българския случай правослазната традиция осигурява именно тази колективна рамка: празниците като Рождество и Великден, ритуалите като кръщение и венчание, както и ценностите на общността – честност, взаимопомощ, смирение, създават културна среда, която формира общественото поведение.

В наши дни теориите за националната идентичност се основават на решаващата роля на религията. В някои от тях се подчертава, че нациите се формират не само чрез политически граници, но и чрез „митове за произхода, свещени ценности и символи“ (Smith 2008). Това са оригиналните компоненти, които православието предоставя на България – от иконографията и църковната архитектура до езика на духовната поезия и богослужението.

Следователно православието не е просто религиозна доктрина, а цялостна културна система. То формира българската ценностна система, създава устойчиви символни структури и поддържа историческата памет. Българската национална идентичност не би могла да съществува и е немислима без православието, защото то е нейна духовна рамка, историческо ядро и цивилизационен ориентир. В условията на съвременни социални кризи тази роля на православието не намалява, а напротив – става все по-значима като източник на посока, стабилност и културна приемственост.

СЕКУЛАРИЗАЦИЯ¹, КРИЗА НА ЦЕННОСТИТЕ И РОЛЯТА НА ПРАВОСЛАВИЕТО ЗА ДУХОВНАТА УСТОЙЧИВОСТ

В контекста на съвременното българско общество процесите на секуларизация и ценностна фрагментация оказват значително влияние върху социалната структура и идентичността на отделните граждани на обществото. Православието, като основна религия за българската нация, играе критична роля в контекста на духовната устойчивост на същата. Следователно изследването на взаимовръзките между секуларизацията, кризата на ценностите и функциите на православието може да допринесе за укрепването на духовната устойчивост на обществото.

През годините глобализацията се фокусира върху изместването на колективните източници за съществуване на съвременната държава, чрез което се създават условия за индивидуализация и субективизъм (Taylor 2007). В своята книга „A secular age“ Тейлър подчертава, че в съвременните общества традиционните религиозни и културни структури губят своето значение, а започват да доминират нови и конкурентни източници на идентичност и същност. Следователно разнообразието и изобилието от вярвания и практики затрудняват споделянето на общи ценности и може да предизвикат чувство на дезориентация и несигурност в обществото.

В българския контекст секуларизацията се наслажда върху посткомунистически ценностен вакуум, демографски срив и миграция, които отслабват обществените връзки и идентификационните модел. Процесите на секуларизация и плурализация водят до социална фрагментация, проявяваща се в раз-

пад на традиционните социални структури и намаляване на доверието между индивидите. В проучване на Костадин Ангелов се отбелязва, че „посткомунистическият период в България е белязан от дълбоки социални и икономически промени, които предизвикват кризисни състояния и отслабват идентификационните модели“ (Angelov 2025, p. 88). Следователно тези процеси водят до загуба на човешки и културен капитал, разпад на традиционните общности и ерозия на междупоколенческата приемственост. Информационната фрагментация и дигиталната среда засилват тези тенденции, тъй като създават множество конкурентни, често противоположни светогледни зони, които подкопават общата духовна рамка на обществото.

За да бъде разбрано сериозното въздействие на секуларизацията и плурализма, е необходимо да бъдат разяснени основните функции, които изпълнява Православната църква. Следователно е наложително дефинирането на трите основни функции, които оказват съществено влияние и са от ключово значение за духовната устойчивост на българското общество. Те са, както следва:

Идентификационна функция

Православието поддържа националната памет, празничния календар, символите и ритуалите, които формират чувство за историческа приемственост. Следователно „религията играе важна роля в съхраняването на колективната памет и идентичност на нацията“ (Smith 2008, p. 64). Тази идентификационна функция е особено важна в условия на безпрецедентно по своите мащаби разделение, тъй като предоставя на гражданите и гражданското общество нова рамка за разбиране на собственото им място в обществото и историята.

Нормативна функция

Православната църква предлага морален кодекс, основан на милосърдие, чувство за принадлежност към дадена общност, достойнство и отговорност. Религията е в основата на социалната солидарност, като предлага ценности и норми, които регулират поведението на гражданите и укрепват социалната свързаност (Duyrken 1998, p. 112). В контекста на кризата на ценностите православието може да предостави стабилна основа за морални решения и действия, което е от жизненоважно значение за запазване на социалните ред и хуманност в обществото.

Свързваща функция

Православието укрепва взаимопомощта и доверието в обществото чрез благотворителност, социални програми и общностни дейности. В своята книга „Глобализация и православно християнство“ Рудометоф посочва, че „религиозната общност играе важна роля в създаването на социални мрежи и взаимна подкрепа“ (Roudometof 2010, p. 45).

Тази функция е особено важна в условия на ерозиращи социални връзки и задълбочаващо се социално неравенство, тъй като православието може да служи като платформа за изграждане на нови социални контакти и укрепване на съществуващите такива.

В условия на секуларизация и социална фрагментация православието може

да бъде фактор за духовна устойчивост – способността на общността да съхранява своите ценности и смислови ориентири и да бъде „ключов елемент от националната мощ, който позволява на нацията да се справи с предизвикателствата на съвременността“ (Markov 2019, p. 56).

Ролята на православието в укрепването на духовната устойчивост

Православието предлага ресурси, които могат да помогнат на общността да се справи с предизвикателствата на съвременния свят. Чрез насърчаване на духовността, моралните ценности и социалната отговорност Православната църква може да играе важна роля в укрепването на социалната тъкан и в опазването на културната идентичност.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение, православието играе важна роля в контекста на секуларизацията и кризата на ценностите в България. В условия на бързи социални промени и предизвикателства православието не само осигурява духовна опора, но и служи като значим ресурс за запазване на българската идентичност. Чрез своите идентификационни, нормативни и кохезионни функции църквата предлага основа за духовна устойчивост и социална свързаност, която е особено важна в съвременния свят, изпълнен с несигурност и конфликти.

От една страна, **православието** предоставя рамка, в която индивидите могат да намерят смисъл и принадлежност в контекста на глобализацията и културната хомогенизация, които често заплашват уникалността на местните традиции. Чрез ритуали, празници и общи вярвания православната традиция укрепва социалните връзки и насърчава взаимопомощта сред членовете на обществото.

От друга страна, **православието** предлага етични и морални норми, които могат да послужат като основа за изграждане на по-солидарно и отговорно общество. В момент, когато много хора се сблъскват с морална дезориентация и загуба на ценности, религиозната практика и общност могат да предоставят необходимата стабилност и насока.

Накрая, но не на последно място, относно интегрирането на православието в концепцията за национална сигурност може да бъде направен изводът, че духовната устойчивост е не само индивидуален, но и колективен процес. Православието, като важен елемент от българската идентичност, играе роля не само в личния живот на индивидите, но и в укрепването на националната кохезия и социалната сплотеност. В този смисъл неговото значение в съвременното българско общество остава не само актуално, но и жизненоважно.

БЕЛЕЖКИ

¹ Секуларизацията предполага, че гражданите на определено общество, обикновено държави, се чувстват по-малко привързани към религията. По този начин се увеличава броят на невярващите. Това е процес, тоест гражданите не спират да вярват за една нощ, но със смяната на поколенията се забелязва това намаляване на нивата на вярващото население. Accessed at: [viewed on Nov 28, 2025]

ЛИТЕРАТУРА

- АНГЕЛОВ, К., 2025. *Социалната динамика в България след 1989 година*. София: Икономика.
- БАКАЛОВ, В., 2006. *Българската православна църква и българската държава (1944–1989)*. София: Захарий Стоянов.
- БРОДЕЛ, Ф., 1996. *Материална цивилизация, икономика и капитализъм, XV–XVIII век*. София: Декарт. Retrieved 26 ноември 2025 г.
- ГЮЗЕЛЕВ, В., 2010. *История на българската православна църква*. София: Захарий Стоянов. Retrieved 28 ноември 2025 г.
- ДИМИТРОВ, Б., 2011. *България – цивилизационен избор и историческа мисия*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. Retrieved 30 ноември 2025 г.
- ДЮРКЕН, Е., 1998. *Елементарни форми на религиозния живот*. (Прев.: К. Костов). София: София-С.А. Retrieved 30 ноември 2025 г.
- МАРКОВ, И., 2019. *Национална сигурност и духовна устойчивост*. София: Изток-Запад. Retrieved ноември 2025 г.
- МАРКОВ, М., 2019. *Национална мощ и сигурност: Ролята на духовната устойчивост*. София: Свети Георги Победоносец. Retrieved 2025 г.
- НИКОЛОВ, П., 2020. *Православието и съвременното българско общество*. София: Знание. Retrieved 26 ноември 2025 г.
- СЛАВЕЙКОВ, И., 2015. *История на българската държава*. София: Света София. Retrieved 24 ноември 2025 г.
- ТОДОРОВ, Д., 2018. *Кирил и Методий: Създаването на българската писменост*. Варна: Феникс.
- ROUDOMETOF, V., 2010. *Globalization and Orthodox Christianity*. New York: Routledge. Retrieved December 1, 2025.
- SMITH, A., 2008. *Nationalism and Modernism*. Sofia: Polis. <https://doi.org/10.4324/9780203167960>.
- TAYLOR, C., 2007. *A Secular Age*. New York: Harvard University Press. Retrieved November 28, 2025.

REFERENCES

- ANGELOV, K., 2025. *Sotsialnata dinamika v Bulgaria sled 1989 godina*. Sofia: Ikonomika.
- BAKALOV, V., 2006. *Balgarskata pravoslavna tsarkva i balgarskata darzhava (1944–1989)*. Sofia: Zahariy Stoyanov.
- BRODEL, F., 1996. *Materialna tsivilizatsia, ikonomika i kapitalizam, XV–XVIII vek*. Sofia: Dekart. Retrieved 26 noemvri 2025 g.
- GYUZELEV, V., 2010. *Istoria na balgarskata pravoslavna tsarkva*. Sofia: Zahariy Stoyanov. Retrieved 28 noemvri 2025 g.
- DIMITROV, B., 2011. *Bulgaria – tsivilizatsionen izbor i istoricheska misia*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“. Retrieved 30 noemvri 2025.
- DYURKEN, E., 1998. *Elementarni formi na religioznia zhivot*. (Prev.: K. Kostov) Sofia: Sofia-S.A. Retrieved 30 noemvri 2025 g.

- MARKOV, I., 2019. *Natsionalna sigurnost i duhovna ustoychivost*. Sofia: Iztok-Zapad. Retrieved noemvri 2025 g.
- MARKOV, M., 2019. *Natsionalna mosht i sigurnost: Rolyata na duhovnata ustoychivost*. Sofia: Sveti Georgi Pobedonosets. Retrieved 2025 g.
- NIKOLOV, P., 2020. *Pravoslaviето i savremennoto balgarsko obshtestvo*. Sofia: Znanie. Retrieved 26 noemvri 2025 g.
- SLAVEYKOV, I., 2015. *Istoria na balgarskata darzhava*. Sofia: Sveta Sofia. Retrieved 24 noemvri 2025 g.
- TODOROV, D., 2018. *Kiril i Metodiy: Sazdavaneto na balgarskata pismenost*. Varna: Feniks.
- ROUDOMETOF, V., 2010. *Globalization and Orthodox Christianity*. New York: Routledge. Retrieved December 1, 2025.
- SMITH, A., 2008. *Nationalism and Modernism*. Sofia: Polis. <https://doi.org/10.4324/9780203167960>.
- TAYLOR, C., 2007. *A Secular Age*. New York: Harvard University Press. Retrieved November 28, 2025.

CULTURAL IDENTITY AND SPIRITUAL RESILIENCE: ORTHODOXY IN BULGARIAN SOCIETY

Abstract: *In this report, the author examines the role of Orthodoxy as a spiritual and cultural resource for preserving Bulgarian identity in the context of profound social, cultural, and demographic changes. The focus of the study is the role of Orthodoxy in Bulgaria, while the subject is the influence of Orthodox traditions on the cultural identity and spiritual resilience of contemporary Bulgarian society. The aim of the research is to analyze its significance and role as a unifying factor for Bulgarian society in the context of accelerated secularization and a crisis of values. To achieve this goal, historical, documentary, and conceptual analyses, as well as a comparative reading of classical and contemporary theoretical models, have been applied. The focus of the study is on the role of Orthodoxy in preserving the spiritual culture, national memory, and moral values of Bulgarian society. This contributes to the clarification and structured presentation of the concept of spiritual resilience, as well as to the argumentation of Orthodoxy as a key strategic element within the framework of national identity and security.*

Keywords: *cultural identity; spiritual resilience; Bulgarian Orthodoxy; secularization; national security; social cohesion*

Assoc. Prof. Grudi Angelov, PhD

ORCID 0000-0002-5431-6073

University of Library Studies and Information Technologies

Sofia, Bulgaria

E-mail: g.angelov@unibit.bg

БИБЛИОМЕТРИЧЕН АНАЛИЗ НА ПРАВОСЛАВНАТА КОЛЕКЦИЯ В ЕКЗАРХИЙСКАТА БИБЛИОТЕКА

Светла Шапкалова

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: В настоящото кратко проучване се прави опит за библиометричен анализ на православната литература в библиотеката към Българската екзархия в Истанбул. Целта е да се представят значимостта ѝ като богословска литература и ценността на православното културно наследство. Изследването е реализирано благодарение на направения опис, наличен в библиотечно-информационната система на Централната библиотека на Българската академия на науките. Библиометричният анализ е въз основа на информация от сайта, книгите не са гледани де визу. Въз основа на първоначалните изследователски търсения са подготвени и заключенията за високата значимост на православната колекция за степента на религиозност в Екзархията.

Ключови думи: библиометричен анализ; богословска литература; Екзархийска библиотека; православна колекция; книжовно наследство

ВЪВЕДЕНИЕ

Културното многообразие е от особена важност за развитието на човешкия род. Историческото наследство се пази в архивите, библиотеките и музеите. Те се стараят да го съхраняват, за да може да се изследва и анализира от идните поколения. Съществуват научни теми, които могат да се открият и развият само с помощта на вярата във Всевишния. Не може да се стигне до велики открития, ако Бог не благослови човешките усилия. За религиозната мисъл това е част от Божието допущение. Дисциплината и послушанието в християнския живот включват и опазването и съхраняването на материалното и нематериалното културно наследство на Екзархията. Въпрос на чест, отговорност и дълг е стопанисването на книжовното ѝ богатство. Всички духовни лидери са и ревностни пазители на екзархийската библиотеки. Те изпитват огромна отговорност пред Бога и хората специфичният библиотечен фонд да се съхрани за идните поколения.

Всяка библиотека е динамично развиваща се система, която е ориентирана към осъществяване на основните си задачи – да събира, да систематизира, да съхранява и да разпространява информация. Големи са предизвикателствата пред библиотечната институция, защото новите технологии са с бързо развитие. Има динамична конкуренция в новите информационни канали и средствата за масова комуникация. Променят се обществените нагласи, мобилността на хората, тенденциите в образователния процес и организирането на културния живот. Остава актуален и въпросът за религиозната толерантност, световния мир и екологичната криза. Екзархийската библиотека се повлиява от изброените процеси, но се стреми да е актуално разположена във времето и активно да сътрудничи на духовния, енорийския и светския живот на общността.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Обект на настоящото изследване е Екзархийската библиотека, а предмет е краткият коментар на фонда ѝ. Целта е да се представи информационна картина на Екзархийската библиотека и да се направи първи опит за общ библиометричен анализ. Избраните изследователски методи са свързани със систематизиране на съществуващата информация, разглеждане на електронната база данни и анализиране на актуалното състояние на фонда, като се обобщава финален дедуктивен синтез на ниво теологично познание.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Продиктуваният избор на темата е по повод честването на 155 г. от създаването на Екзархията. Проектът е споменат в края на доклада, при благодарностите. Настоящото изследване може да се определи като интердисциплинарно, защото в него се пресичат различни научни области на богословието, библиотекостроението, библиометрията, библиографията, информатиката, информационните технологии, хуманитаристиката, философията, педагогиката. Единствен научен опис в посочения аспект е направен от д-р Силвия Найденова, затова и избраният библиометричен подход може да се приеме за значим. Подобна методология не е използвана досега по третираната тема, а изследването се старее да е в рационален план, подготвяйки бъдещи научни обсъждания с продължаваща обработка и анализ на данните. Знае се, че библиотечният фонд е динамична система, което означава, че изследването не е в завършена цялост и са допустими неточности и грешки от техническо естество.

В самото начало е редно да се изтъкне, че основната и най-важна роля за опазването и съхраняването на Екзархийската библиотека имат моралните ценности на личностите, които се грижат и досега за нея. В нея няма действащ, назначен библиотечно-информационен работник, затова и съхраняването на книжовното наследство е грижа на цялата българска общност. Както казва писателят Илия Блъсков¹: „*Българинът върху хляб и книга не стъпва!*“, тази максима се доказва и сега, защото, освен местните заинтересовани дейци, и българската държава се старее да запази библиотечната колекция. Екзархийската библиотека съществува в страна с иноверски разбирания, която също с толерантност откликва при необходимост от специални грижи за българското наследство.

Информационна картина на Екзархийската библиотека

Съвременните библиотеки носят отговорността за опазването на писменото културно наследство в три аспекта: съхраняване на целия документален поток на човечеството, за да се запази натрупаното знание за поколенията; грижа и внимание към библиотечното образование, за да се предадат най-добрите професионални ценности и практики; усърдие в поддържането на библиотеките, за да се заслужи уважението на обслужваните от тях общности (Gorman 2006, p. 20).

По предназначение Екзархийската библиотека разкрива религиозните

доктрини, информира за тях и спомага за интегриране на православната култура в едно инославно общество. Интересният фонд е неотделима част от социалния организъм на Екзархията. Самата библиотека е духовно-информационен и културно-образователен център, в който всеки, търсещ знания, може да удовлетвори своите духовни потребности. Феноменологията на Екзархийската библиотека се изразява и в постоянната проява на толерантност между представителите на различни религиозни общности. Това се изразява във взаимното зачитане на всички човешки и граждански права, описани в хуманитарното знание. Известно е, че правото на различния друг включва свободния избор на вероизповедание, което е вследствие от религиозното огромяване. Много добър нагледен пример за това как се осъществява религиозната толерантност, се показва на практика с Екзархийската библиотека.

В момента книжната сбирка се съхранява в сградата на Метеха, срещу Желязната църква „Св. Стефан“ в квартал „Фенер“. Метехът е завършен на 23 април 1850 г. и представлява триетажна постройка от дялан камък с 25 помещения. Най-горе на лицевата фасада стои надпис „Български народен имот“. Основното му предназначение е да подслонява поклонници. Има и културно-просветна функция, защото в него са се отпечатвали вестници, а през 1857 г. е открито българското училище „Св. св. Кирил и Методий“. Метехът е реставриран в периода 2015–2016 г. и книгите са преместени в Дома на Българската екзархия в квартал „Шишли“. Къщата е закупена по инициатива на екзарх Йосиф I през 1907 г. и остава седалище на Българската екзархия до 1913 г. След ремонта на Метеха библиотечната колекция е върната и подредена в три стаи на втория етаж.

По споразумение между Централната библиотека на БАН и Българската екзархия в Истанбул е създаден опис на книгите в електронна и печатна форма. Извършени са каталогизация на сбирката от книги и дигитализация на църковния архив в Българската екзархия, като към сниманите книги са направени и библиографски записи в библиотечно-информационната система Aleph 500. Обособени са в самостоятелна колекция. Описанията са извършени със справки от библиографските описи на М. Стоянов, В. Погорелов, Ал. Теодоров-Балан и описа „Български книги 1878–1944“. Ползвани са и електронните каталози на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, Народна библиотека „Иван Вазов“, Пловдив, и Библиотеката на Софийския университет. Оказва се, че в библиотеката на Българската екзархия, освен книгите, притежавани от Екзархията, се съхраняват и книгите от библиотеката на третокласното училище в Лозенград и книгите от свещеническото българско екзархийско училище и църквата „Св. Георги“ в Одрин. Това се вижда от печатите и приписките (Najdenova 2025, p. 24).

Това научно изследване е осъществено въз основа на описа в електронна и печатна форма, изработен по НИП „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“ с Договор ДО1-205/13.09.2022 г., финансиран от МОН.

От обследването се вижда, че сбирката е с преобладаваща религиозна

книжнина на български и църковнославянски език. В Екзархийската библиотека се срещат и чуждоезикови издания на: руски, сръбски, английски, френски, немски, гръцки, украински и румънски език. Оттук се прави заключение за щедро комплектувания фонд и разностранните контакти на духовните лидери.

Сбирката е изградена от много богата богословска и богослужевна литература. Изобилстват издания на Библията, Евангелието, Апостола, Часослова, Минея, Октоиха и други издания на западната нотация. Има различни видове молитвеници, исторически съчинения, книги от църковната история, проповеди, поучения, слова. За нагледно систематизиране на изследването се предлага таблица с примерно разпределение. Книгите се групират в четири раздела с по три подгрупи. Табличното представяне е изготвено за целите на настоящото изследване.

Таблица 1. Примерно разпределяне по раздели на знанието на фонда на Екзархийската библиотека

Библейски книги	Богослужевни книги	Небиблейски книги	Публични книги
Псалтири	Требници	Минеи	Патерични
Евангелия	Служебници	Триоди	Агиографски
Апостоли	Часослови	Октоихи	Сборници

Съществена част в колекцията заемат учебниците, учебните пособия и помагала, защото тук е част от библиотеката на третокласното училище в Лозенград и от училището „Св. св. Кирил и Методий“ в Истанбул. Има доста учебна литература, издадена в Солун от Книжарницата и печатницата на К. Г. Самарджиев & Сие, от които няма запазени екземпляри в България. Присъстват книжки с поучения, като Закон Божи, детски разкази с нравоучителен характер и различни религиозно-педагогически пособия. Налични са и всички Рождественски притурки за деца от „Църковен вестник“ и „Духовна култура“.

Във фонда има художествена литература на български автори и преводи на световната класика. Светски автори, като Стоян Вагралски, пишат на църковна тематика. Част от Екзархийската библиотека е и личната книжовна сбирка на митрополит Борис Охридски, който през 1903 г. като йеромонах е извикан от екзарх Йосиф в Цариград и става негов доверен помощник. Той взема активно участие в развитието на църковното и просветното дело и освободителното движение в Одринско, Македония и Тракия. Става митрополит през 1910 г. Това обяснява множеството дарствени надписи върху книгите от библиотеката му от автори като Антон Страшимиров, Евтим Спространов, Любомир Бобевски, Никола Начов, архимандрит Панарет, Михаил Александрович Калнев, проф. Васил Златарски, Иван Снегаров, проф. Беньо Цонев, Александър Теодоров-Балан и др. Тази практика е доста характерна, а именно изявени православни дейци с радост да предоставят личните си библиотечни колекции за обществено ползване, в случая – на Екзархийската библиотека.

Ревностното пазене и грижливото съхранение на книгите са свидетелство за осъзнаване на важността на тази библиотека. Съвременната ѝ мисия е да предаде всичко на идните поколения и те на базата на изградения модел и опит да продължат политиката на опазване и в същото време на възможен достъп за интересуващите се.

Духовният кръгзор, който се придобива от системното изучаване на православна литература в синхрон с богослужебната практика, дава възможност на всички интересуващи се и четящи хора реално да се развиват в обществото на знанието. С любов и хуманизъм естествено да приемат различния по вяра, без да губят индивидуалния си облик в конкретната религиозна принадлежност.

Кратък библиометричен анализ

Библиометрията като научно направление се заражда през 60-те години на XX век. Основните преимущества на библиометричните анализи са сферите им на приложение и практическите ползи. Доказва се, че мониторинговите библиометрични изследвания придобиват ценност като средство за предаване на социалния опит и културните традиции и могат да играят съществена комуникативна роля в човешкото общество (Arsenova 2012, p. 100).

За подреждането на книгите в библиотечните фондове се използва Универсалната десетична класификация (съкратено УДК). Тя е система за библиотечна класификация, разработена от белгийските библиографи Пол Отле и Анри Лафонтен в края на XIX век, а по-късно се доразвива от Мелвил Дюи и през годините е модернизирвана и разширявана. УДК се определя като универсална, защото обхваща цялото човешко познание и всички сфери на дейност, затова е и удобна за различните библиотеки с универсален характер на фондовете. Пълната версия на УДК включва над 220 000 раздела и подраздела на знанието (Mladenova 2003, p. 120).

В случая обект на изследване и коментар е религиозната книжнина, която се класифицира по Отдел 2 „Религия. Теология“. Съдържа девет подраздела, които с цел добро онагледяване са подредени и систематизирани в табличен вид.

Таблица 2. Отдел 2 „Религия. Теология“

Номер по ред	Раздели на знанието
21	Природна теология. Теодицея. Религиозна философия
22	Свещено писание. Библия. Стар и Нов Завет
23	Догматика
24	Практическо богословие. Църковна практика. Религиозна мистика
25	Пастирско богословие
26	Християнска църква
27	Обща история на християнската църква
28	Християнски църкви. Общини и секти
29	Нехристиянски религии

През годините УДК е модернизирана и разширявана. Идеологизацията, на която е подложена в периода до 1989 г., довежда и до произволна промяна на наименованието на Отдел 2, който от стандартното „*Религия. Теология*“ е преименуван на „*Религия. Атеизъм*“. В резултат на настъпилите след 1989 г. промени се създават предпоставки класификационната система у нас да бъде съобразена с международните стандарти. Преработено е и заглавието на Отдел 2, който сега отново е „*Религия. Теология*“ (Mladenova 2003, p. 120).

Посочените и обособени девет големи раздела се разделят на подотдели, както следва. Първият е с литература за Бога като обща религиозно-философска категория. Целият подотдел 21 има връзка с философията. Вторият подотдел 22 комплектува различни видове издания на Библията. В разделите от 221 до 224 се отнасят книгите от Стария Завет, а от 225 до 229 – тези от Новия Завет. Подотдел 243 е за тълкуване на Библията. Подотдели от 23 до 28 са предназначени за класифициране на християнската литература. Приоритетът е на световната религия християнство, защото е най-разпространената и се изповядва от около 32% от населението на Земята. В подотдел 23 са подредени книгите, свързани с християнския катехизис, есхатологията, задгробния живот, ангелския свят, догмата за Света Троица, учението за спасението, милосърдието, вярата и др. Следващото деление е 24, където са молитвениците и книгите за религиозния морал, християнския храм, иконопочитанието, християнското изкуство и символика, църковната музика, аскетизма, мистиката и др. Подотдел 25 обхваща омилетиката, историята и теорията на проповедта, християнските братства, енорийските училища и библиотеки, благотворителната дейност на църквата, църковните имоти, архивите и настоятелствата. В раздел 26 са книгите, свързани с организацията и управлението на църквата, литургичното служение, както и богослужебните книги, църковният календар, книгите за религиозните обреди и тайнства, ексзорсизма, мисионерството, протестантството, евангелизацията и др. В раздел 27 са книги в областта на патрологията, както и книги за религиозните ордени, схизмите, ересите, манастирите, монасите, отшелниците и др. Интересен е подразделът, в който са класирани книгите за църквата от първите векове на християнството, за Коптската, Етиопската, Сирийската църква, за старата църква до 1054 г., източноправославните църкви, Римо-католическата църква, протестантските църкви, епископските църкви, други общини и секти. Последният индекс е 29 и е посветен на нехристиянските религии, които имат широко разпространение в света. През последните години в България се забелязва подчертан познавателен интерес към тях. Тук се подреждат всякаква религиозна литература на нехристиянска основа, както и различни деструктивни култове. Раздел 292 е предназначен за старогръцките и староримските религии. В раздел 293 са религиите на древните германи и на келтските народи. В раздел 294 са индийските религии, а в раздел 295 – персийските религии. В раздел 296 е еврейската религия – юдаизъм. Следва световната религия ислям в раздел 297. В раздел 298 са новите религиозни движения. В раздел 299 са някои други религии – на древните славяни, на хималайските народи, на източноазиатските народи, на африканските народи и др.

Посочените теоретични стандарти от Отдел 2 невинаги се прилагат изцяло във всички библиотечни колекции, защото се съобразяват със спецификата и профила на библиотечната система. Такъв е случаят с Екзархийската колекция, затова и в настоящото изследване се прави опит за ново примерно моделиране на рубриките, спрямо наличното количество литература.

Със споменатия вече проект на БАН са библиографски обработени и дигитализирани 2260 тома (Najdenova 2024, p. 54). Всички титулни страници от колекцията на Екзархийската библиотека са качени в библиотечната система на БАН, извършени са дигитализация на църковния регистър и депозиране на заглавните страници в колекциите „Църковен архив на Българска екзархия“ и „Библиотека на Българска екзархия“. Когато се прегледат в дигиталната платформа, се вижда, че не може изцяло да се подредят, а се налага преразпределяне по отдели на знанието спрямо наличността им, както е посочено в следните рубрики в таблицата, съставена за сегашния библиометричен анализ.

Таблица 3. Примерно разпределяне по раздели на знанието на фонда на Екзархийската библиотека

Номер по ред	Книги
1	Свещеното Писание на Стария Завет (библейска история и археология)
2	Свещеното Писание на Новия Завет
3	Обща църковна история
4	Съвременни православни църкви
5	Българска църковна история
6	Монашески живот
7	Християнска апологетика
8	История на религиите
9	Догматическо богословие
10	Инословни изповедания
11	Патрология и агиология
12	Християнска етика
13	Пастирско богословие
14	Нравствено богословие
15	Литургия и богослужение
16	Църковна археология
17	Църковно право
18	Пастирско богословие
19	Християнско изкуство
20	Омилетика и катехетика
21	Обща педагогика
22	Християнска психология
23	Философски учения
24	Нехристиянски религии
25	Художествена литература
26	Естествени науки
27	Общо езикознание
28	Учебници, енциклопедии, речници и др.
29	Разни

В общ библиометричен план става ясно, че Екзархийската библиотека има изцяло религиозен профил, но се срещат и светски заглавия, които най-вероятно постъпват с различни видове дарения – персонални или обществено-институционални. По време на изследователската работа в електронната платформа се наблюдава коректното и точно описание на всички книги по действащия стандарт на БДС. Преобладаващите учебници и пособия показват добре организираната образователна и просветна политика на Българската екзархия. Забелязват се и заглавия, датирани след 1989 г. във фонда, но са доста по-малко спрямо останалата литература. Приоритет за комплектуване си остава православната литература. Библиометричният анализ е в начален етап и има още какво да се обработва в посока на точно преброяване на книжните единици и групирането им по различни признаци, за да се види и точното движение на фонда и да се прогнозира бъдещата му ситуация.

Планировка на богословската колекция

В близкото минало във фондовете на библиотеките религиозната литература се комплектува в ограничено количество. Изданията до 1940 г. са отразени само в служебните каталози и се ползват по изключение, само от научни работници и свещенослужители (Mladenova 2003, p. 121).

Що се отнася до сбирката на фонда, тя представлява интерес за духовници, учители по религия и теология, научни работници и хора от общността. В съзвучие с новите информационни предизвикателства на XXI век Екзархийската библиотека вече има своя дигитална платформа и е библиотечно обслужвана от ЦБ на БАН. Тази програма е достъпна от всяка локална компютърна мрежа и дава възможност за интеграция с другите богословски академични библиотечни средища по света. Ползвателите на фонда на Екзархийската библиотека са облагодетелствани от връзката си със съвременните информационни каталози, което е безспорно модернизиране. Читателската целева група са всички интересувачи се от ресурса на фонда. Биха могли да са с хуманитарни интереси, студенти, преподаватели, духовници, общественици, представители на властта, медиите, неправителствените организации и др.

За целите на изследването се предлага една обща планировка на примерна подредба на Систематичния каталог.

Систематичен каталог на Екзархийската библиотека

Примерна планировка по рубрики

Библейска археология

Свещено Писание на Стария завет – общи въпроси

Свещено Писание на Стария завет – исагогика, екзегетика

Свещено Писание на Новия завет – общи съчинения

Свещено Писание на Новия завет – исагогика, екзегетика

Обща история на Църквата

История на съвременните православни църкви

История на българската Православна църква

Догматическо богословие
Патрология
Агиология
Нравствено богословие
Нравствено-познавателни съчинения, духовни напътствия
Християнска етика и антропология
Религиозна социология
Философия – общи въпроси
Християнска философия
Обща психология
Апологетика
История на религиите
Психология и философия на религиите
Инославни изповедания
Нехристиянски религиозни учения
Икуменизъм
Литургика
Изкуство – общи въпроси
Християнско изкуство
Църковна археология
Музика – общи въпроси. Църковна музика
Пастирско богословие
Катехетика
Педагогика – общи въпроси
Християнска педагогика
Омилетика
Църковно право
Езикознание
Литературознание
Старобългарска литература
Литература
Краезнание
География
Етнография
Биографии
История на света
История на България
Исихазъм
Разни

Важен момент е финансирането на Екзархийската библиотека, което се извършва от дарителска политика. Затова в проектно-планов аспект би могло да се изгради изложбен център в една зала на Метоха и да се изложат интересни библиотечни единици с обяснения към тях. Това ще представлява интерес и за

всички туристически групи, не само с отношение към поклонническия туризъм.

За да се популяризира тази идея, тя първо трябва да намери своите поддръжници, да се осъществи и да се рекламира на ниво българско и турско правителство. Това ще помогне за популяризирането на Екзархията и нейната библиотека, както и на всички наши национални каузи за опазването на културното наследство.

Екзархийската библиотека има възможност да се превърне в модерен развиващ се културно-информационен център, който спомага и за развитието на нов модел на образование, свързан с интегративни тенденции в духовното общаване. Придобиването на религиозни знания с помощта на Библиотеката може да създава мотивация сред общността за развитието на личности, богато ерудирани, търсещи системен ориентир в глобализиращия се свят.

Специализираните бази, които Библиотеката вече притежава, издигат на по-високо ниво нейната интегративна духовно-информационна и образователна функция. Настоящата тема е продуктивна поради оскъдното присъствие на Екзархийската библиотека в публичното пространство – както в библиотековедско-информационния ѝ контекст, така и в богословските ѝ аспекти.

Институцията представлява интерес не само като информационно-библиотечен център, свързан с националните и международните центрове на информатизацията, но и като културно средище на Екзархията. Уникална е ролята ѝ като пример за хуманитаризацията и хармонизацията на обществото.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Величието на Българската екзархия се открива назад във времето, защото тя успява да съхрани православно културно наследство. Присъствието на българи е отразено в различни писмени паметници. Някои от тях са установени и описани, а други очакват своите изследователи. В исторически план Екзархията минава през времена на възходи и падения, на разруха и разцвет, на чуждо влияние, но устоява на предизвикателствата на променящия се свят, което е доказателство за Божия промисъл.

Представените разсъждения показват, че поради консервативната си традиция църквата пази ревностно своите канонични правила и знания в свещенодействането и книжовния живот. Апостолските мъже, светите отци и църковните писатели са озарено ерудирани в духовното познание и нямат аналог в съвременieto, съответно и невинаги са разбирани в правилната посока. Библиометричният анализ на потока от религиозни книги и учебници в Екзархийската библиотека показва, че тя активно е действала в посока религиозна просвета, православна грамотност и практическа религиозност (въцърковяване).

След годините на атеистичния режим до 1989 г., Екзархията възобновява връзките си с България и сега представлява един оазис на духовната вечност и молитвеното съзерцание в космополитния Истанбул. Що се касае до Екзархийската библиотека, наследниците се стремят ревностно да я запазят цялото

й книжовно наследство. Съвременната визия на Библиотеката отразява автентичния ѝ образ и дух. Профилът на комплектуване остава основно с религиозна литература, и то най-вече православна. Използваните библиометрични методи са полезни за краткото количествено изследване на документите, които, освен в описите на електроните каталози, реално съществуват като библиографски единици в Екзархийската библиотека.

Продължават дискусиите по повод на обработването на фонда и дигитализирането му, но най-хубавото е, че това е вече реализирано и е в помощ на всички научни изследователи по въпроса. Препоръчва се да се гледа добронамерено и с надежда и по човешки да не се съди, защото се казва: „*Не съдете, за да не бъдете съдени; защото, с какъвто съд съдите, с такъв ще бъдете съдени; и с каквато мярка мерите, с такава ще ви се отмери*“ (Мат. 7:1-2) (Bibliia 1998, р. 1317). Вярващият човек има доверие и упование на Бога, мисли позитивно, на всичко се надява и всичко прощава, защото умее да обича.

Благодарности: Докладът е написан по повод работата ми по проект „Духовност българска: 155 години от учредяването на Българската екзархия и 80 години автокефалия“ с ръководител проф. д-р Боряна Бужашка и УниБИТ. Сърдечно благодаря на д-р Силвия Найденова, директор на Централната библиотека на Българската академия на науките, която е инициатор на проекта да се направи актуален опис на книгите от Екзархийската библиотека. Виртуалната достъпност улеснява научните изследвания и прави възможен достъпа до книжовното ѝ наследство.

БЕЛЕЖКИ

¹ Илия Блъсков е известен със своите повести „Изгубена Станка“ (1865) и „Злочеста Кръстинка“ (1870); в писмо до Юрий Венелин през 1869 г. Източник: <https://literaturesviat.com/> 6.01.2026 г.

² Книжовното наследство в библиотеката на Българската екзархия в Истанбул от 20.09.2024 г. до 04.10.2024 г. – широко отразена в медиите. Източник: https://www.bgonair.bg/a/163-lyubopitno/358465-v-ban-otkriha-izlozhbasvarzana-s-nasledstvo-na-balgarskata-kzarhiya?fbclid=IwY2xjawHohiNleHRuA2FlbQIxMQABHfRDnhiOMV9f7S8e1zHvDZqyNvVV5RdTYB78pKU774o_-k9WxJd7zbnmEQ_aem_AMY0CBMCHIK827yZX2x8Hw, 6.01.2026 г.

ЛИТЕРАТУРА

АРСЕНОВА, И., 2012. Поглед върху приложението на библиометричните закони в библиотечната дейност. В: *Научни трудове на Университета по библиотекознание и информационни технологии*. Т. 10, 99–112. ISSN 1314-2623.

БИБЛИЯ, 1998. Издава Светият Синод на Българската Православна Църква. София, 1524 с.

ГОРМАН, М., 2006. *Нашите непреходни ценности: Библиотеките през XXI век*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 264 с.

МЛАДЕНОВА, М., 2003. *Универсална десетична класификация: Структура и методика на класифицирането*. София: Квазар, 160 с.

НАЙДЕНОВА, Силвия и др., 2025. Интегриране на библиотечната колекция, съхранявана в Българската екзархия в Истанбул в библиотечно-информационната система на ЦБ на БАН. В: *XXXIV Национална конференция на тема „Библиотеките и цифровата трансформация – глобални тенденции и локални адаптации“: Доклади от XXIV Национална конференция на ББИА*. София, 23–28.

НАЙДЕНОВА, С., 2024. Приносът на Централна библиотека на Българската академия на науките в създаването на дигитални ресурси със свободен достъп по национална научна програма „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“. *Издател*, т. XXVI, 2, 52–58.

REFERENCES

BIBLIJA, 1998. *Izdava Svetiijat Sinod na Bylgarskata Pravoslavna Cyrkva*. Sofia, 1998. 1524 p.

ARSENOVA, I., 2012. Pogled vyrhu prilozhenieto na bibliometricните zakoni v bibliotechnata dejnost. V: *Nauchni trudove na Universiteta po bibliotekoznanie i informacionni tehnologii*. T. 10, 99–112. ISSN 1314-2623.

GORMAN, M., 2006. *Nashite nepreходni cennosti: Bibliotekite през XXI vek*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 264 s.

MLADENOVA, M., 2003. *Universalna desetichna klasifikaciia: Struktura i metodika na klasificiraneto*. Sofia: Kvazar, 160 s.

NAJDENOVA, Silviia i dr., 2025. Integrirane na bibliotechnata kolekciiа, syhraniavana v Bylgarskata ekzarhiia v Istanbul v bibliotechno-informacionnata sistema na CB na BAN. V: *XXXIV Nacionalna konferenciia na tema „Bibliotekite i cifrovata transformaciia-globalni tendencii i lokalni adaptacii“: Dokladi ot XXIV Nacionalna konferenciia na BBIA*. Sofia, 23–28. ISBN 978-954-9837-38-4.

NAJDENOVA, S., 2024. Prinosyt na Centralna biblioteka na Bylgarskata akademiia na naukite v syzdavaneto na digitalni resursi sys svoboden dostyp po nacionalna nauchna programa „Razvitie i utvyrzhdavane na bylgaristikata v chuzhbina“. *Izdatel*, т. XXVI, 2, 52–58. ISSN 1310-4624.

BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF THE ORTHODOX COLLECTION IN THE EXARCHICAL LIBRARY

Abstract: *This short study attempts a bibliometric analysis of Orthodox literature in the library of the Bulgarian Exarchate in Istanbul. The aim is to present their significance as theological literature and their value in the Orthodox cultural heritage. The research was carried out thanks to the inventory available in the library and information system of the Central Library of the Bulgarian Academy of Sciences. The bibliometric analysis is based on information from the site; the books were not viewed de visu. Based on the initial research searches, conclusions were prepared about the high significance of the Orthodox collection for the degree of religiosity in the Exarchate.*

Keywords: *bibliometric analysis; theological literature; exarchate library; Orthodox collection; literary heritage*

Chief Asst. Prof. Svetla Shapkalova, PhD

ORCID, 0009-0000-1965-7908

University of Library Studies and Information Technologies

Sofia, Bulgaria

E-mail: s.shapkalova@unibit.bg

„БОГ И БЪЛГАРИЯ“ (20-ТЕ – 50-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК) В ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА ПРАВОСЛАВНА ЦЪРКВА

Жоржета Назърска

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: В статията се проследява мястото на идейния кръг „Бог и България“, възникнал в рамките на БПЦ през 20-те години и действал до началото на 50-те години на ХХ век. Проучването разглежда функционирането на кръга преди и след Втората световна война с оглед на нейното значение за цялостното развитие на БПЦ. От перспективата на историята на религиите и въз основа на новоиздирени източници се обогатява съществуващата фактология, а кръгът се контекстуализира като консервативна формация в политически и културен план и с оглед на други съвременни му религиозни организации.

Ключови думи: БПЦ; „Бог и България“; консерватизъм; национализъм; идеен кръг

ВЪВЕДЕНИЕ

В статията се проследява мястото на идейния кръг „Бог и България“, възникнал в рамките на БПЦ през 20-те години и действал до края на 50-те години на ХХ век. Проучването разглежда функционирането на кръга преди и след Втората световна война с оглед на нейното значение за цялостното развитие на БПЦ. От перспективата на историята на религиите и въз основа на новоиздирени източници се обогатява съществуващата фактология, а кръгът се контекстуализира като консервативна формация в политически и културен план и с оглед на други съвременни му религиозни организации.

Идейният кръг „Бог и България“ се формира в началото на ХХ век на основата на недоволство от действията и политиката, осъществявани от екзарх Йосиф I в рамките на БПЦ и по отношение на националния въпрос. Неговата първа публична изява обаче е едва на II Църковно-народен събор (1921–1922), когато част от неговите привърженици се обявяват против секуларните реформи, замислени от правителството на БЗНС и подкрепяни от либералното „крило“ сред висшето духовенство, следващо заветите на бившия екзарх. Официалната поява на „Бог и България“ е през април 1926 г., когато Доростоло-Червенски митрополит Михаил в няколко интервюта признава за съществуването на подобна неформална идейна формация. Към нея през годините се числят постоянно или временно клириците Варненско-Преславски митрополит Симеон, Доростоло-Червенски митрополит Михаил, Старозагорски митрополит Павел, Пловдивски митрополит Максим (за кратко), архимандрит Евтимий (Сапунджиев), както и миряните Стоян Петков (бъдещ Велички епископ и Нюйоркски митрополит Андрей) – дългогодишен служител в МВРИ, преподавателите от Богословския факултет на СУ проф. Христо Гяуров, проф. М. Е. Поснов и проф. Н. Н. Глубоковский, а също Христо Попов, Петър Абрашев, Иван Пеев-Плачков, Любозар Чолаков, Методи Цветков, проф. Петър Ников,

ген. Иван Шкойнов и др. Кръгът има сериозна подкрепа от десните политически формации, включително паравоенните, и от Съюза на християнските братства (Nazarska 2025b). От 1935 г. се сдобива и със свой печатен орган – сп. „Вяра и живот“ (Русе), излизащ в тираж 3500 (Bilchev, Marinova 2008, p. 122).

*Архимандрит Евтимий Сапунджиев, митрополит Павел Старозагорски,
проф. Н. Н. Глубоковский, проф. М. Е. Поснов*

*Протойерей Георги Драганов, митрополит Михаил Доростолски и Червенски,
митрополит Симеон Варненски и Преславски, епископ Андрей Велички
(https://metropolitanandrey.blogspot.com/p/blog-page_5774.html)*

Петър Абрашев, Иван Пеев-Плачков, ген. Иван Шкойнов

„Бог и България“ е консервативна формация, която извежда на преден план симбиозата на религиозност (дълг към Бога), национализъм (дълг към Отечеството) и монархизъм (дълг към царя). Тя се противопоставя на всички леви, етатистки и секуларни идеологии, най-характерни от които са аграризмът (съсловната теория) на БЗНС и комунизмът. „Бог и България“ се обявяват за опозиция и на антихристиянските и „богоборчески“ духовни и религиозни формации, включително Новите религиозни движения (НРД) (Православното общество „Добрят самарянин“ на Сейко Василев, Всемирното Бяло братство на Беинса Дуно), окултизма, теософията, масонството, икуменизма, Всемирната младежка християнска организация (УМСА, ИМКА) и есперантизма. Значителни сходства във възгледите им се откриват с т.нар. евразийци от бялата емиграция, заселена в страната: силен национализъм, антиевропеизъм, категоричен отказ от модернизация на църквата и богословието, зов за „връщане към корените“. Идеиният кръг показва още единомислие с консервативното крило в Руската задгранична православна църква (РПЦЗ) със седалище в Сремски Карловци (от 1926 г.) и с Гръцката православна църква (ГПЦ). В определени сфери той има паралели с крайнодесни организации и движения, известни със своята ксенофобия, национализъм и антиинтернационализъм. Такива са Съюзът „Българска родна защита“, Българският женски съюз „Любов към родината“, Съюзът на българските фашисти, Съюзът на запасните офицери, Съюзът на българските национални легиони. „Бог и България“ получава сериозна подкрепа и от десния политически спектър, включително националноосвободителните организации, въз основа на крайния си антикомунизъм. Затова негови привърженици са членове и последователи на Обединената народнопрогресивна партия и в „Македонска трибуна“ (Nazarska 2025b).

Идеен противник на кръга представлява т.нар. либерално крило в БПЦ (наричано още „имкаджиите“, „икуменистите“ или „младите“). То включва различен брой и състав през годините, но основно Софийски митрополит Стефан, Стобийски епископ Борис (митрополит Неврокопски), архимандрит Софроний (Чавдаров) (митрополит Търновски), Врачански митрополит Паисий, ар-

химандрит Стефан (Абаджиев), икон. Георги Стайков, архимандрит Иринеи, архимандрит Инокентий (Софийски), свещеник Петър Тулешков, проф. протопрезвитер д-р Стефан Цанков. Миряните сред тях са Димитър Мишев, Дино Божков, Христо Въргов, професорите Ганчо Пашев, Димитър Дюлгеров, Иван Марковски, Димитър Дюлгеров, Иван Снегаров и др. Към либералите се числи и Академическото богословско дружество (осн. 1924) (Nazarska 2025b).

„Бог и България“ за устройството на БЩ

След като последователно митрополит Павел (1923) и митрополит Михаил (1927) – двама от най-приближените на Варненски и Преславски митрополит Симеон и бъдещи основатели на „Бог и България“, са избрани за владци, през юни 1929 г. кръгът започва кампания за включване на свои членове в състава на Св. Синод с цел да се добие превес над владците „имкаджии“. Затова част от неговите членове действат в самия управителен орган, а други повдигат въпроса в периодичния печат. През 1934–1937 г. активността им се увеличава, като в поредица изложения до Синода консервативно настроените духовници отправят искания за промяна в Екзархийския устав и настояват за синодална реформа. Те бойкотират избора на четвърти синодален член и така блокират вземането на колективни решения (Bilchev, Marinova, 2008, pp. 89–92, 96, 100, 176, 111, 156, 116–121, 138, 141). Паралелно с това идейният кръг инициира своето възпроизводство чрез осигуряване на стипендии за млади духовници в чужбина. С подкрепата на големите митрополии във Варна, Русе и Стара Загора заминават в Швейцария епископ Симеон Траянополски, а в Германия – архимандрит Василий Трингов и бъдещият митрополит Григорий Ловчански.¹

По идея на Варненския и Преславски митрополит Симеон е замонашен и Стоян Петков – отначало като архимандрит, а впоследствие като Велички епископ Андрей. Той става и негов викарий (1929–1937) (Bilchev, Marinova 2008, p. 127).² Така „Бог и България“ си осигурява младо подкрепление при избора на владци в четири епархии. През 1935–1937 г. те издигат свои кандидатури и оспорват избора на Търновския митрополит Софроний и Неврокопския митрополит Борис (1935), на Варненския и Преславски митрополит Йосиф (1937) и Ловчанския митрополит Филарет (1939).

Едно от сериозните постижения на кръга е установяването на контрол над влиятелни прицърковни организации. През декември 1930 г. по предложение на владците от „Бог и България“ Св. Синод налага предварителна цензура над уставите на православните организации, а през 1931 г. – и ръководство на младежките християнски дружества.³

IV Събор на православните християнски братства, Русе, 1931 г. Седнали: (1) архимандрит Евтимий (Сапунджиев), (2) митрополит Михаил Доростолски и Червенски, (3) митрополит Павел Старозагорски, (4) епископ Андрей Велички

„Бог и България“ против икуменизма

Акцент в идеологията на „Бог и България“ е заклеяването на икуменическото движение. Неговите представители в Синода следват неотклонно тази линия. През 1926 г. те стават инициатори за решение, забраняващо връзките на православните организации с YMCA, изготвено по модела на това на РПЦЗ в Сремски Карловци от 1921 г.⁴ Въз основа на него през април с.г. световната организация е бойкотирана по повод участието си в I Събор на православните християнски ученически братства в Пловдив. Малко след това Синодът се изказва остро против провеждането по време на великденските празници на Балканската и на световната конференция на студентските християнски дружества в Костенец.⁵ Две години по-късно, през пролетта на 1928 г., YMCA е заклеявана за съвместната конференция на свои ръководители и православни дейци в София (Varnenski i Preslavski 1930; Cf. Dimitrieva 2021; Nazarska 2021).⁶ И през 1936 г. „Бог и България“ не пропуска да се изкаже против съслужението на български владици с дейци на Англиканската църква в София (Bilchev, Marinova 2008, p. 224; Cf. Lefterov 2017; Litina 2023).

Паралелно с тези институционални действия дейците на идейния кръг водят постоянна печатна кампания против икуменистите. Тон задават брошурите на архимандрит Евтимий (Сапунджиев) против Софийския митрополит Стефан и YMCA (Sapundzhiev 1930; Cf. Penkov, Toneva, Kanev 2020), последвани от т.нар. шуменска полемика на Варненския и Преславски митрополит Симеон. Неговите вестникарски статии и отделни отпечатащи против YMCA са публикувани във вестниците „Народен будител“, „Мир“ и „Празнични вести“ (Baranov 1930; Abadzhiev 1930; Cf. Lyubenova 2000).⁷

Мишена на антиикуменизма на „Бог и България“ става и Женското ставропигиално братство „Бял кръст“, създадено в началото на 20-те години на XX век от либералното „крило“ по протестантски модел (Krasteva 2000, 2002a, 2002b; Goncharova 2018). Тъй като според консерваторите е несъвместимо с духа на православие, цяло десетилетие то, неговият ръководител архимандрит Стефан (Абаджиев) и покровителят му Софийският митрополит Стефан са остро критикувани. Чрез редица задкулисни ходове в началото на 30-те години Варненският и Преславски митрополит Симеон го ликвидира (Nazarska 2022a).

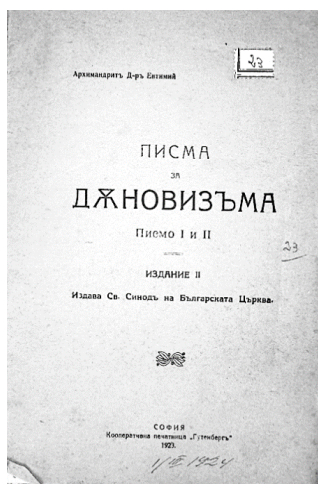
„Бог и България“ за отношенията църква – държава

Монархизмът на „Бог и България“ предполага подкрепата му на поредица държавни проекти със силен националистически заряд. Така през май 1929 г. митрополит Симеон става главна фигура заедно с Борис III в ритуала за запалване на Свещения огън в Преслав, дал началото на честванията на 1000 години от Златния век, 50 години от Освобождението и 10 години от възшествието на владетеля. Той отслужва панихида за Симеон I и неговия книжовен кръг, молебен за здравето и величието на царя и преуспяването на народа (Dimitrov 2003; Zlateva 2005).⁸ През 1931–1932 г. в средновековната столица започва строеж на храм-паметник „Св. св. Кирил и Методий“, който е предвидено да се превърне в „духовно огнище“ на страната.⁹

Тесните връзки с монархическата институция са използвани от представителите на кръга в кризисни моменти за БПЦ, какъвто представлява опитът на авторитарната власт да прокара наредба-закон за гражданския брак през 1935–1936 г. Макар етатистката инициатива да е покровителствана от цар Борис III, владците от „Бог и България“ протестират именно пред него в полза на запазване на статуквото на църковния брак, мотивирайки се, че с промяната се посява морално разложение, което ще рефлектира върху децата и ще засили еманципацията на жените, а оттам семействата ще създават родоотстъпници, вероизменници и сектанти. Тази позиция е напълно подкрепена от християнските братства, Съюза на запасните офицери и Съюза на българските национални легиони, начело с ген. Христо Луков (Nazarska 2017, pp. 45–47).

„Бог и България“ против НРД

Дългосрочна цел и смисъл на съществуването на „Бог и България“ представлява борбата със „сектите“, както са наричани НРД. Тя започва с индивидуалните усилия на висшите духовници още преди формално кръгът да се сформира: през юли – септември 1922 г. те са сред подписалите решението на Св. Синод против Всемирното Бяло братство, а през следващата година архимандрит Евтимий (Сапунджиев) публикува „Писма за дъновизма“ и участва в дебат с Петър Дънов в Търново (Sapundzhiev 1920–1923; Cf. Pravoslavov 1922).

*Корица на „Писма за дъновизма“
от архимандрит Евтимий (Сапунджиев), 1923 г.*

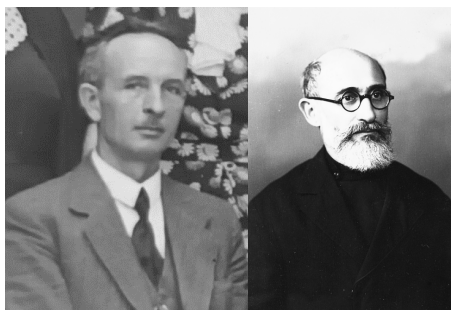
„Бог и България“ стои в основата на решението на Св. Синод през 1927 г. против толстоизма – НРД, съчетаващо протестантски идеи с източна религиозна философия. Това решение е последвано от поредица брошури, привидно анонимни, но писани от ангажирани с кръга автори („Църква и държава: против толстоизма“, „За християнския брак. Против толстоистите“) (Tsarkva 1927; Nikanor 1927).

През следващото десетилетие на прицел са взети Теософското общество и въздържателните дружества, срещу които клириците водят пропаганда да бъдат забранени като окултистки, проводници на протестантство и космополитизъм (Sapundzhiev 1933; Cf. Nazarska 2025a). Специално за борба с тях са обучавани свещениците по епархии.¹⁰

Противодействие срещу „Бог и България“

Активността на „Бог и България“ среща сериозно противодействие от т. нар. либерали, групирани се в Комитет за икуменическо сближение към Св. Синод. Първоначално те се прицелват към младите клирици, подготвяни за висши духовници. Характерно в това отношение е критичното изложение на проф. Ганчо Пашев до Св. Синод против току-що замонашения архимандрит Андрей, бъдещ Велички епископ (1929).¹¹ В него той е портретуван като изцяло светска личност с противоречив морален облик, липса на добродетели и нескрити симпатии към икуменизма. През 1929–1934 г. „имкаджиите“ отговарят на т.нар. шуменска полемика със статии във вестниците „Наш живот“, „Заря“, „Християнски съветник“, „Ратник“ (Варна), „Православна дума“, „Пастирско дело“ и в сп. „Православен пастир“ (Vilchev, Marinova 2008, pp. 131, 202).¹² Те не прекратяват лекционната си дейност в полза на УМСА и се жалват до местните епархийски съвети.¹³ Характерни в това отношение са постоянните оплаквания на архимандрит Инокентий Софийски за оказвания му тормоз от Варненско-Пре-

славската митрополия, която той заплашва с преминаването си в униатство.¹⁴ „Имкаджиите“ подават оплаквания дори до правителството (1934).¹⁵

Проф. Ганчо Пашев, архимандрит Инокентий Софийски

„Бог и България“ (краят на 30-те – началото на 50-те години)

В края на 30-те години „Бог и България“ изпада в криза на лидерство: последователно почиват неговите водачи Варненски и Преславски митрополит Симеон (+1937) и Старозагорски митрополит Павел (+1943), а Велички епископ Андрей заминава за САЩ (1938) (Cf. Metodiev 2016).

Изпращане на епископ Андрей Велички за САЩ от съмишленици, Варна, 1938 г.

След 1944 г. пък висшето духовенство става обект на силен натиск от страна на ОФ правителството – мнозина са убити, арестувани, съдени от т.нар. народен съд, хвърлени са в концлагери или в затвора (Kalkandzhieva 1997; Metodiev 2010). В ситуация, когато нито консервативното, нито либералното „крило“ в БПЦ могат да продължат своята дейност, се стига до видимо размиване на границите и обединяването им срещу осъзнатата външна опасност – атеистичната

политика на новата власт, доминирана от БКП. През 1947–1948 г. именно тя сваля от поста му екзарх Стефан I и го интернира в Баня, Карловско (Nikolchev 2015). Наместник-председател на Синода става Доростолският и Червенски митрополит Михаил, което обаче нито му дава авторитет, нито прави бившите му съмишленици влиятелни.

Проф. протопрезвитер д-р Стефан Цанков

Напротив, именно по това време (1948–1952) се наблюдава обратният процес – на сближаване на двете крила около т.нар. комитет на младите („имкаджиите“), оглавен от проф. протопрезвитер д-р Стефан Цанков (Bilchev Marinova 2008, pp. 270–275; Cf. Metodiev 2013; Metodiev 2025, pp. 101–114).¹⁶ В тяхната среда възникват и дълго време се обсъждат планове за създаване на Християндемократическа партия, която евентуално да се яви на избори и да стане алтернатива на тоталитаризиращата се Комунистическа партия. Скоро членовете на новото движение са прехванати от Държавна сигурност, следени продължително и обискирани, а те самите се отказват от действие, понеже международната обстановка се изостря и не предлага благоприятни възможности. На практика през 1952 г. остатъците и от „Бог и България“, и от либералното крило са унищожени от Държавна сигурност. На тяхно място остават приятелски и професионални мрежи, които не са задействани в следващите десетилетия (Nazarska 2020, pp. 51–55; Nazarska 2022b).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

„Бог и България“ е неформален идеен кръг в рамките на БПЦ, просъществувал през 10-те – 50-те години на XX век. Той отстоява консервативни религиозни възгледи, синхронни с тези в РПЦЗ и ГПЦ в духа на религиозния национализъм (Hayes 1960; Dunn 1987). Неговите възгледи оказват значимо

влияние в посочения период върху практиките на БПЦ (за централизиране на структурата на Св. Синод, за подчиняване на прицърковните организации, за отхвърляне на икуменическото движение, за укрепване на отношенията между църква и държава) и върху политиките ѝ на изключване на НРД.

Макар религиозна организация, „Бог и България“ има и политически профил. Нейните членове имат постоянни връзки с монархическата институция и подкрепят част от нейните авторитарни проекти. Те са свързани също така с множество крайнодесни организации и формации, изповядващи националистически, консервативни, авторитарни и ксенофобски идеи. Не е случайно, че през 50-те години идейният кръг еволюира към Християндемократическа партия.

БЕЛЕЖКИ

¹ Архив на Комисията по досиетата [Archives of the State Security Files Commission], ф. III раз., а.е. 21966, т. 2, ч. 1, л. 185.

² НА-БАН [Scientific Archive of the BAS], ф. 144К, оп. 1, а.е. 808, л. 10 гр.

³ Пак там, а.е. 202, л. 80–83 гр.

⁴ Пак там, а.е. 805, л. 124–124 гр., 126–128.

⁵ Пак там, л. 126 гр.–128; а.е. 605, л. 64–67.

⁶ Пак там, а.е. 806, л. 79–82.

⁷ Пак там, а.е. 202, л. 48а, 50–57, 60; а.е. 853, л. 43 гр.

⁸ Пак там, а.е. 202, л. 35.

⁹ Пак там, л. 126–127 гр.

¹⁰ Пак там, а.е. 605, л. 58–60 гр.; а.е. 202, л. 96 гр.

¹¹ Пак там, л. 34.

¹² Пак там, а.е. 853, л. 21–23, 45.

¹³ Пак там, а.е. 202, л. 52.

¹⁴ Пак там, л. 119.

¹⁵ Пак там, а.е. 203, л. 85–86 гр.

¹⁶ Архив на Комисията за досиетата [Archives of the State Security Files Commission], ф. III раз., а.е. 21966, т. 2, ч. 1, л. 245–248; т. 1, ч. 1, л. 74–75. В дисидентската група влизат от страна на бившите „имкаджии“ професорите Стефан Цанков, Ганчо Пашев, Димитър Дюлгерев, Иван Панчовски, Иван Марковски, Илия Цоневски, Иван Гошев, Христо Гяуров, Иван Снегаров и Борис Маринов, учителят Димитър Пенев, клириците екзарх Стефан I, Врачански митрополит Паисий, Търновски митрополит Софроний, Старозагорски митрополит Климент, архимандрит Николай (Кацарски), архимандрит Стефан (Коцев); Григор Латинов, Христо Янев и Стоян Бочев от ИМКА; учените Атанас Ю. Тотев, Балуш Балушев, Петко Венедиков, Мишо Михайлов, Васил Футеков, Станчо Чолаков, Асен Христофоров. От „Бог и България“ участва Доростолски и Червенски митрополит Михаил.

ЛИТЕРАТУРА

АБАДЖИЕВ, П. А., 1930. *Отговор на дядо-Симеоновата брошура, или: I. Вредно*

ли е младежкото християнско д-во ИМКА за църквата и държавата?, II. Предатели ли са митрополит Стефан, г-да професорите от Богословския факултет и други клирици?, III. Игнорирал ли е митрополит Стефан Св. Синод на Българската църква? София: С. М. Стайков.

БАРАНОВ, Д., 1930. Отворено писмо до Негово Високопреосвещенство св. Варненски митрополит г-н Симеон, гр. Варна. София: С. М. Стайков.

БИЛЧЕВ, Т.; МАРИНОВ, Ст. (съст.), 2008. Митр. Михаил Доростолски и Червенски – за себе си и другите, 1884–1961. В. Търново: Фабер.

ВАРНЕНСКИ И ПРЕСЛАВСКИ, Симеон, митр., 1930. „Всеpravославна“ конференция в София: Позволено ли е на наши духовни лица да сътрудничат на другояверската религиозна секта ИМКА. Шумен: Народен будител.

ГОНЧАРОВА, Г., 2018. Българското „духовно възраждане“ в междувоенния период: мистични общности, морализаторски проекти и националистични програми. София: Критика и хуманизъм, т. 50, 33–35.

ДИМИТРИЕВА, В., 2021. Кореспонденция. В: ДАСКАЛОВА, КР.; НАЗЪРСКА, Ж.; РОШКЕВА, Р. (съст.). От сянката на историята: жените в българското общество и култура. Т. 2. Извори за историята на жените: дневници, спомени, писма, белетристика. София: УИ, 204–258.

ДИМИТРОВ, Е., 2003. Юбилеят като проект (Тържествата през 1929 г. и „българската идея“). Следва, № 7, 72–83.

ЗЛАТЕВА, А. 2005. Свещеният огън на българските царе: 1929 и 1941 г. – искрен патриотизъм или подражание във времето между разочарованието и надеждата. Известия по история, т. 2, 135–157.

КАЛКАНДЖИЕВА, Д., 1997. БПЦ и държавата, 1944–1953. София: Албатрос.

КРЪСТЕВА, О., 2000. Ставропигиално женско монашеско братство „Бял кръст“. Изв. ДА, т. 79, 275–311.

КРЪСТЕВА, О., 2002а. История, дейност и състав на Ставропигиалното женско монашеско братство „Бял кръст“. Духовна култура, № 7, 10–18; № 8, 8–19.

КРЪСТЕВА, О., 2002б. За просветната дейност на братството „Бял кръст“. Духовна култура, № 11, 18–28.

ЛЕФТЕРОВ, Ж., 2017. Англиканската църква, Източното православие и България. София: Ашур.

ЛЮБЕНОВА, Л., 2000. Варненски и Преславски митрополит Симеон и ИМКА. Духовна култура, № 6, 24–31.

МЕТОДИЕВ, М., 2010. Между вярата и компромиса. БПЦ и комунистическата държава, 1944–1989. София: Сиела.

МЕТОДИЕВ, М., 2013. „Човек под въпросителна“: личността на прот. Стефан Цанков през погледа на Държавна сигурност. Християнство и култура, № 5, 17–28.

МЕТОДИЕВ, М., 2016. Нюйоркски митрополит Андрей. Биография, спомени, дневници. София: Рива.

МЕТОДИЕВ, М., 2025. Разрушаване на общността: Държавна сигурност срещу БПЦ. София: Сиела.

- НАЗЪРСКА, Ж., 2017. Опити за държавно регулиране на религиозното разнообразие в България (10-40-те год. XX в.). В: АБДУЛЛАХ, А. (съст.). *Междурелигиозните отношения: теории, практики и предизвикателства*. София: ВИИ, НИЦ, 26–54.
- НАЗЪРСКА, Ж., 2020. В търсене на истината: щрихи към биографията на Димитър Пенев. В: НАЗЪРСКА, Ж. (съст.). *Религиозната идентичност срещу атеистичната пропаганда в България (50-80-те год. на XX в.)*. Сборник с документи и изследвания. София: За буквите – О писменехъ, 48–60
- НАЗЪРСКА, Ж., 2021. Василка Димитриева. Биографични бележки. В: ДАСКАЛОВА, КР.; НАЗЪРСКА, Ж.; РОШКЕВА, Р. (съст.). *От сянката на историята. Жените в българското общество и култура. Извори за историята на жените: дневници, спомени, писма, белетристика*. Т. 2. София: УИ, 189–195.
- НАЗЪРСКА, Ж., 2022а. „Белият кръст“ на БПЦ през 20-те – 30-те години на XX в. *Мисъл, слово, текст*, т. 4 (10), нова серия, 3–16.
- НАЗЪРСКА, Ж., 2022б. *Религиозно културно наследство и атеизъм в комунистическа България (50-80-те год. на XX в.)*. София: За буквите – О писменехъ.
- НАЗЪРСКА, Ж., 2025а. *Духовни и религиозни общности в България (края на XIX – края на XX в.)*. София: За буквите – О писменехъ.
- НАЗЪРСКА, Ж., 2025б. Идеиният кръг „Бог и България“ (20-50-те год. на XX в.): към историята на православния консерватизъм (част 1). *Мисъл, слово, текст*, т. 23(28), нова серия, 11–22.
- НИКАНОР, архиеп., 1927. *За християнския брак. Против толстоистите*. София: Св. Синод.
- НИКОЛЧЕВ, Д., 2015. *Екзарх Стефан под „грижите“ на Държавна сигурност*. София: ВИ.
- ПЕНКОВ, Д.; ТОНЕВА, К.; КЪНЕВ, З. (съст.), 2020. *Проф. д-р архимандр. Евтимий Сапунджиев: живот, църковна и академична дейност (1884–1943)*. Сборник по случай 75 г. от кончината му. София: УИ.
- ПРАВОСЛАВОВ, Н. [; ЧОЛАКОВ, Л.], 1922. *Дъновизмът от социално гледище*. София: Армейски военно-издателски фонд.
- САПУНДЖИЕВ, Евтимий, архим., 1920–1923. *Писма за дъновизма*. Ч. 1–2. София: Св. Синод.
- САПУНДЖИЕВ, Евтимий, архим., 1930. *ИМКА (Youngmen Christian association – Момчешко християнско дружество)*. София: Провадалиев.
- САПУНДЖИЕВ, Евтимий, архим., 1933. *Младежът-комунист и младежът-християнин пред социалния въпрос*. София: Зов.
- ЦЪРКВА, 1927. *Църква и държава. Против толстоизма*. София: Св. Синод.
- DUNN, D. (ed.), 1987. *Religion and Nationalism in Eastern Europe and the Soviet Union*. Colorado: Boulder, 9–12.
- HAYES, C. J. H., 1960. *Nationalism: a religion*. New York: Macmillan.
- LITINA, M., 2023. European Approaches of the Bulgarian Church: the Case of the Lambeth Conference in London, 1930. *The Journal of Ecclesiastical History*, 74(1), 138–148. DOI: 10.1017/S0022046922001956.

REFERENCES

- ABADZHIEV, P. A., 1930. *Otgovor na dyado-Simeonovata broshura, ili: I. Vredno li e mladezhkoto hristiyansko d-vo IMKA za tsarkvata i darzhavata?, II. Predateli li sa mitropolit Stefan, g-da profesorite ot Bogoslovskia fakultet i drugi kliritsi?, III. Ignoriral li e mitropolit Stefan Sv. Sinod na Balgarskata tsarkva?* Sofia: S. M. Staykov.
- BARANOV, D., 1930. *Otvoreno pismo do Negovo Visokopreosveshtenstvo sv. Varnenski mitropolit g-n Simeon, gr. Varna.* Sofia: S. M. Staykov.
- BILCHEV, T.; MARINOVA, St. (eds.), 2008. *Mitr. Mihail Dorostolski i Chervenski – za sebe si i drugite, 1884–1961.* V. Tarnovo: Faber.
- DIMITRIEVA, V., 2021. Korespondentsia. V: DASKALOVA, KR.; NAZARSKA, Zh.; ROSHKEVA, R. (sast.). *Ot syankata na istoriyata: zhenite v balgarskoto obshtestvo i kultura.* T. 2. Izvori za istoriyata na zhenite: dnevnitsi, spomeni, pisma, beletristika. Sofia: UI, 204–258.
- DIMITROV, E., 2003. Yubileyat kato proekt (Tarzhestvata prez 1929 g. i „balgarskata ideya“). *Sledva*, № 7, 72–83.
- DUNN, D. (ed.), 1987. *Religion and Nationalism in Eastern Europe and the Soviet Union.* Colorado: Boulder, 9–12.
- GONCHAROVA, G., 2018. Balgarskoto „duhovnovazrazhdane“ v mezhduvoennia period: mistichni obshtnosti, moralizatorski proektii natsionalistichni programi. *Kritika i humanizam*, vol. 50, 33–35.
- HAYES, C. J. H., 1960. *Nationalism: a Religion.* New York: Macmillan.
- KALKANDZHIEVA, D., 1997. *BPTs i darzhavata, 1944–1953.* Sofia: Albatros.
- KRASTEVA, O., 2000. Stavropigialno zhensko monashesko bratstvo „Byal krast“. *Izv. DA*, t. 79, 275–311.
- KRASTEVA, O., 2002a. Istoria, deynost i sastav na Stavropigialnoto zhensko monashesko bratstvo „Byal krast“. *Duhovna kultura*, № 7, 10–18; № 8, 8–19.
- KRASTEVA, O., 2002b. Za prosvetnata deynost na bratstvoto „Byal krast“. *Duhovna kultura*, № 11, 18–28.
- LEFTEROV, Zh., 2017. *Anglikanskata tsarkva, Iztochnoto pravoslavie i Bulgaria.* Sofia: Ashur.
- LITINA, M., 2023. European Approaches of the Bulgarian Church: the Case of the Lambeth Conference in London, 1930. *The Journal of Ecclesiastical History*, 74(1), 138–148. DOI: 10.1017/S0022046922001956.
- LYUBENOVA, L., 2000. Varnenski i Preslavski mitropolit Simeon i IMKA. *Duhovna kultura*, № 6, 24–31.
- METODIEV, M., 2010. *Mezhdu vyarata i kompromisa. BPTs i komunisticheskata darzhava, 1944–1989.* Sofia: Ciela.
- METODIEV, M., 2013. „Chovek pod vaprositelna“: lichnostta na prot. Stefan Tsankov prez pogleda na Darzhavna sigurnost. *Hristiyanstvo i kultura*, № 5, 17–28.
- METODIEV, M., 2016. *Nyuyorkski mitropolit Andrey. Biografia, spomeni, dnevnitsi.* Sofia: Riva.
- METODIEV, M., 2025. *Razrushavane na obshtnostta: Darzhavna sigurnost sreshtu BPTs.* Sofia: Ciela.

- NAZARSKA, G., 2017. Opiti za darzhavno regulirane na religioznoto raznoobrazie v Bulgaria (10-40-te god. 20 v.). V: ABDULLAH, A. (sast.). *Mezhdureligioznite otnoshenia: teorii, praktiki i predizvikatelstva*. Sofia: VII, NITs, 2017, 26–54.
- NAZARSKA, G., 2020. V tarsene na istinata: shtrihi kam biografiyata na Dimitar Penov. V: NAZARSKA, Zh. (sast.). *Religioznata identichnost sreshtu ateistichnata propaganda v Bulgaria (50-80-te god. na XX v.)*. Sbornik s dokumenti i izsledvania. Sofia: Za bukvite – O pismeneh, 48–60
- NAZARSKA, G., 2021. Vasilka Dimitrieva. Biografichni belezhki. V: DASKALOVA, Kr.; NAZARSKA, Zh.; ROSHKEVA, R. (sast.). *Ot syankatana istoriyata. Zhenite v balgarskoto obshtestvo i kultura. Izvori za istoriyata na zhenite: dnevnitsi, spomeni, pisma, beletristika*. T. 2. Sofia: UI, 189–195.
- NAZARSKA, G., 2022a. „Beliyat krast“ na BPTs prez 20-te – 30-te godini na XX v. *Misal, slovo, tekst*, t. 4 (10), nova seria, 3–16.
- NAZARSKA, G., 2022b. *Religiozno kulturno nasledstvo i ateizam v komunisticheska Bulgaria (50-80-te god. na XX v.)*. Sofia: Za bukvite-O pismeneh.
- NAZARSKA, G., 2025a. *Duhovni i religiozni obshtnosti v Bulgaria (kraya na XIX – kraya na XX v.)*. Sofia: Za bukvite – O pismeneh.
- NAZARSKA, G., 2025b. Ideyniyat krag „Bog i Bulgaria“ (20-50-te god. na 20 v.): kam istoriyata na pravoslavnia konservatizam (chast 1). *Misal, slovo, tekst*, t. 23(28), nova seria, 11–22.
- NIKANOR, arhiep. 1927. *Za hristiyanskia brak. Protiv tolstoistite*. Sofia: Sv. Sinod.
- NIKOLCHEV, D., 2015. *Ekzarh Stefan pod „grizhite“ na Darzhavna sigurnost*. Sofia: VI.
- PENKOV, D.; TONEVA, K.; KANEV, Z. (eds.), 2020. *Prof. d-r arhimandr. Evtimiy Sapundzhiev: zhivot, tsarkovna i akademichna deynost (1884–1943)*. Sbornik po sluchay 75 g. ot konchinata mu. Sofia: UI.
- PRAVOSLAVOV, N. [Cholakov, L.], 1922. *Danovizmat ot sotsialno gledishte*. Sofia: Armeyski voenno-izdatelski fond.
- SAPUNDZHIEV, Evtimiy, arhim., 1920–1923. *Pisma za danovizma*. T. 1–2. Sofia: Sv. Sinod.
- SAPUNDZHIEV, Evtimiy, arhim., 1930. *IMKA (Youngmen Christian association – Momcheshko hristiyansko druzhestvo)*. Sofia: Provadaliev.
- SAPUNDZHIEV, Evtimiy, arhim., 1933. *Mladezhat-komunist i mladezhat-hristiyanin pred sotsialnia vapros*. Sofia: Zov.
- TSARKVA, 1927. *Tsarkva i darzhava. Protiv tolstoizma*. Sofia: Sv. Sinod.
- VARNENSKI I PRES LAVSKI, Simeon, mitr., 1930. „Vsepravoslavna“ konferentsia v Sofia: *Pozvoleno li e na nashi duhovni litsa da satrudnichat na drugoverskata religiozna sekta IMKA*. Shumen: Narodnen buditel.
- ZLATEVA, A., 2005. Sveshteniyat ogan na balgarskite tsare: 1929 i 1941 g. – iskren patriotizam ili podrazhanie vav vremeto mezhdu razocharovaniето i nadezhdata. *Izvestia po istoria*, t. 2, 135–157.

THE “GOD AND BULGARIA” IDEOLOGICAL CIRCLE (1920s–1950s) IN HISTORY OF THE BULGARIAN ORTHODOX CHURCH

Abstract: *The article studies the place of the “God and Bulgaria” ideological circle, which arose within the BOC in the 1920s and operated until the beginning of the 1950s. The study examines the functioning of the circle before and after the Second World War in view of its importance for the overall development of the BOC. From the perspective of the history of religions and based on newly discovered sources, the existing factual material is enriched, and the circle is contextualized as a conservative formation in political and cultural terms and in view of other contemporary religious organizations.*

Keywords: *Bulgarian Orthodox Church; God and Bulgaria; conservatism; nationalism; ideological circle*

Prof. Georgeta Nazarska, PhD

ORCID: 0000-0002-6448-3692

WoS: AAI-9342-2020

SCOPUS ID: 24344794500

University of Library Studies and Information Technologies

Sofia, Bulgaria

E-mail: g.nazarska@unibit.bg

МЯСТОТО И ЗНАЧЕНИЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ПРАВОСЛАВНА ЦЪРКВА В БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО В КРАЯ НА СТУДЕНАТА ВОЙНА СПОРЕД ФРЕНСКИТЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКИ ИЗВОРИ

Йордан Йорданов

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме: Целта на този доклад е чрез аналитичния метод да изследва мнението на френските дипломати в България в края на Студената война за мястото и ролята на Българската православна църква в обществения живот в страната, като се представят аргументите, които използват французите, за да докажат, че Българската църква е в пряка зависимост от социалистическия режим в страната. Представена е и френската гледна точка за комитета за защита на религиозните права, свободата на съвестта и духовните ценности на Христофор Събев и се разглежда възможността дейци на този комитет да оказват влияние върху френските дипломати при изграждането на мнението им за Българската православна църква.

Ключови думи: Българска православна църква; зависимост; ограничения; патриарх Максим; Христофор Събев

ВЪВЕДЕНИЕ

След започнатата от съветския лидер Михаил Горбачов политика на сближаване с държавите от западното геополитическо пространство начело със САЩ, общественото-политическото развитие на държавите от Източния блок започва да представлява интерес за Франция, която е една от водещите страни в т.нар. Западен лагер. Поради това в края на Студената война (1986–1990) от френските дипломатически мисии постъпват различни телеграми, анализи и прогнози за общественото-политическото развитие на страните от Източния блок, включително в религиозната сфера, която е особено важна с оглед свободното упражняване на религиозните свободи, което е част от основните права и свободи, застъпени в т.нар. Трета кошница от Хелзинкския заключителен акт, подписан през 1975 г., и спазването на което се превръща в основно средство за натиск от Запада над страните зад т.нар. Желязна завеса. От наличните френски документи за религиозния живот в България може да се направи анализ на неизследваната до този момент проблематика какво е мнението на френската дипломация за ролята и позициите на Българската православна църква (БПЦ) в обществения живот на страната.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

За целите на настоящия доклад е използван аналитичният метод на изследване, като са разгледани и коментирани първични източници – дипломатически документи от архива на френското Министерство на външните работи в периода 1986–1990 г.

РЕЗУЛТАТИ

Що се отнася до ролята на БПЦ в обществото в навечерието на промените, любопитен документ представлява записка от специална среща на френските посланици в страните от Централна и Източна Европа, провела се на 3–4 октомври 1988 г. Този документ позволява да се съпостави ролята на БПЦ с тази, която имат църковните организации (православни, католически, протестантски) в останалите страни от региона. За БПЦ сведението е лаконично: споменато е, че в България практикуването на религия среща от около две години значителна толерантност, особено по време на големите религиозни празници Рождество и Възкресение Христово. Изрично е посочено обаче, че за българските управляващи религията представлява единствено „социокултурно явление“, чийто духовен аспект е прикрит и трябва да бъде ограничаван.¹

Документи, отнасящи се до мястото и ролята на БПЦ в българското общество, има през целия изследван в настоящата публикация период (1986–1990). Основната теза в тях е, че БПЦ е пряко зависима от властта в София и служи като нейна функция. Така например анализ от 11.10.1986 г. интерпретира обръщение на българските религиозни общности, издадено по повод Международната година на мира. То е прието на организирания в София на 24–27.04.1986 г. Форум на мира, в който вземат участие представители на различни религиозни общности в България, сред които е и Българският патриарх и Софийски митрополит Максим. Приетият на този форум документ подкрепя инициативите на съветския лидер Михаил Горбачов и на останалите страни от Варшавския договор за разоръжаване, а също и българската инициатива за превръщане на Балканите в зона без ядрено и химическо оръжие, както и призовава Международната година на мира да прерасне в десетилетие на мира, като се призовават останалите църкви и религиозни общности да подкрепят съветските мирни инициативи.²

Всичко това е причина френските дипломати да определят организирания Форум на мира като събитие в подкрепа на съветските инициативи, като според тях така се доказва пряката зависимост на Църквата от държавата. Фактът, че Форумът е представен на страниците на официоза на властта в „Работническо дело“, не оставя илюзии за истинския характер на събитието (т.е. неговия пропаганден характер – б.а.). Като доказателство е дадено присъствието на заместник-министърът на външните работи и председател на Комитета по въпросите на БПЦ и религиозните култове Любомир Павлов, за когото френският посланик Бертран дьо Латаяд отбелязва, че през ноември 1985 г. папският пратеник монсеньор Поджи е констатирал твърдостта му по отношение на Църквата, като я е сравнил със „стара мома, която няма да бъде убита, но която няма да има потомство“, т.е. Попов е изразил целенасочена политика по недопускане на млади хора да ходят на църква, а след като възрастните миряни изчезнат, то самата църковна институция също ще отмре³, което прави неговото присъствие на събитието невъзможно, освен ако не е с чисто пропаганден характер. Това се явява доказателство за срещаната в документите теза, че БПЦ е нищо

повече, освен фасадна организация за употреба на комунистическия режим. За това говори и заключението, че Форумът потвърждава безпрекословното подчинение на Църквата на държавата, а вероизповеданията са толерирани единствено когато служат за целите на властта. Това означава вярата и религиозният живот да бъдат поставени в изключително тесни рамки, което според анализа е добре познато от българските мюсюлмани и принадлежащите към други изповедания, като е вметнато и потвърдената на XIII конгрес на БКП решимост на властта да се бори срещу „религиозните остатъци“⁴.

Негативното отношение към БПЦ може да се проследи и в редица телеграми от 1987 г., които представят БПЦ като привилегирана спрямо другите вероизповедания, като са посочени и конкретни дейности, с които БПЦ акумулира печалби. На нейния статут е противопоставена Католическата църква, която според донесенията се намира на ръба на закона. Във връзка с това трябва да се отбележи фактът, че французите, като католици, е нормално да изпитват недоволство от недоброто състояние на тяхната църква в България в сравнение с БПЦ. Все пак в телеграмите се споменават рестрикциите на свободното разпространение на християнската вяра, на които е подложена и Православната църква, както и че много църкви, които не са културно-исторически обекти, са оставени на милостта на природата.⁵ Според анализиранияте документи един добросъвестен наблюдател би могъл да се заблуди от външните впечатления и да заключи, че в България религиозните свободи се спазват, като е посочен и конкретен пример.⁶ В действителност обаче управляващите в София остават враждебни към религията, тъй като я считат за „чуждо тяло в социалистическото общество“, като според посланика не е случаен фактът, че Комитетът по въпросите на БПЦ и религиозните култове се управлява от човек с ранг заместник-министър на външните работи.⁷ Така се подчертава пряката зависимост на БПЦ от правителството в София, което пък служи за доказателство за вече посоченото мнение на френската дипломация, че БПЦ е част от многобройните организации, които са функция на властта.

След промените на 10.11.1989 г. френските дипломати следят подробно еволюцията на обществено-политическия живот в България, в това число и развитието на религиозния живот, в започващата преход към пазарна икономика и нови обществени отношения България. За променящата роля на Църквата в българското общество свидетелства телеграма на френския посланик, изпратена на 25.05.1990 г., описваща религиозната обстановка в България, както и мнението му за предложения от властта Законопроект за вероизповеданията. Според документа новото управляващи все още не са отговорили на очакванията на различните вероизповедания за промени. Посланикът критикува представения от правителството проект за реформа на Закона за вероизповеданията, определен като „разочароващ“, и цитира мнения на „независими религиозни личности“, според които законопроектът не предлага никакви значими промени и се запазва държавният контрол над църквите в лицето на Комитета по въпросите на БПЦ и религиозните култове, който според телеграмата притежава

прекомерни правомощия.⁸ Дори да е истина, че правителството желае да запази дискретен контрол над религиозния живот, според посланика „предложението за запазването на Комитета за култовете, синоним на произвол и унижение, бе възприето като обίδα“. Коментарът за законопроекта продължава, като е изтъкнато, че той не съдържа разпоредби, позволяващи обучението по религия, като е вметнато, че *„различните църкви винаги са третирани просто като извършители на религиозни обреди, а ролята им се ограничава единствено до изпълнението на ритуали“*, както и че не се споменава нищо за реституция на религиозни имоти, въпреки решението на БПЦ да се пристъпи към реституция на сградата на Софийската семинария, използвана като Дворец на пионерите. Всичко това посланикът представя като причина защо много представители на вероизповеданията, на които законопроектът е бил изпратен, не са отговорили, а други са направили предложения за поправки на всеки член. Религиозните представители са посрещнали и зле факта, че законопроектът, който вече веднъж е бил отхвърлен на Кръглата маса, която се провежда между управляващите комунисти и новосъздадената опозиция в периода януари – май 1990 г., е бил преработен от правителството и внесен в Народното събрание без никаква консултация, като последното не се е произнесло по законопроекта, тъй като малко след това е било разпуснато.⁹

Въпреки това според телеграмата обстановката между държавата и Църквата остава спокойна, православните религиозни прояви са впечатляващи по мащаб, а Комитетът за защита на религиозните права, свободата на съвестта и религиозните ценности (КЗРПСРЦ) на Христофор Събев е признат от държавата. Възможно е информацията за написването на доклада да е взета именно от този комитет, тъй като самият анализ привлича със своето отрицателно отношение към БПЦ, а изразените тези се изтъкват от две години от представителите на т.нар. Синод на Пимен като причина за разкола в БПЦ. Дьо Латаяд споменава, че сред представителите на духовенството не е извършена чистка и сега сред неговите редове са инфилтрирани представители на БКП и на Държавна сигурност. Посланикът обръща внимание, че Църквата остава единствената институция, която не се е пречистила, дори на равнище висши духовници, въпреки че според него те са били „явно свързани с живковската номенклатура“. Той споменава също, че запазването на патриарх Максим, „въпреки дългогодишната и пълна негова сервилност към предишната власт“, е предизвикало критики. Не такова е описанието на новия главен мюфтия Недим Генджев, който е похвален, че развива забележителна дейност.¹⁰

Изрично се споменава, че „независимите“ религиозни дейци, не само от БПЦ, продължават да заклеймяват режима, като тук отново се споменава името на Христофор Събев. Остава отворен въпросът кои са тези религиозни дейци и дали наистина те са независими. Накрая посланикът заключава, че все пак в България вече има пълна свобода на изразяване, защото преди 10.11.1989 г. същите тези духовници са говорили с далеч по-голяма предпазливост.¹¹

От анализа на разглежданите документи може да се направи извод за оп-

ределено пристрастие от страна на френската дипломация към КЗРПСРЦ на Христофор Събев. За това свидетелства наличието на специален анализ на нейната дейност, в който се споменава и БПЦ. Анализът присъства в справка от началото на 1990 г., създадена по случай предстоящото частно посещение на българския министър-председател Андрей Луканов в Париж. В документа самият комитет е представен като противоположност на „враждебността на една религиозна йерархия, силно компрометирана с комунистическата власт“. Представени са идеите, целите и дейностите на КЗРПСРЦ, сред които присъединяването му към коалицията СДС и първото бдение на открито, организирано от Комитета на 7.12.1989 г. За това, че КЗРПСРЦ на Събев е представен като положителен антипод на БПЦ, свидетелства и донесението, че малко преди 10 ноември Св. Синод е участвал в организирана от властта кампания срещу Комитета, заявявайки, че неговото съществуване е несъвместимо с каноничното право, като отново е вметнато, че Синодът не е бил реформиран след 10 ноември, но ще участва в изработването на новия Закон за вероизповеданията.¹² Друг сигнал за френското пристрастие към Комитета на Събев е удивителното сходство между горепосочените твърдения във френските анализи и изразените през 1992 г. мнения от привържениците на т.нар. Синод на Пимен по време на разкола в БПЦ, които посочват като причина за отделянето си от Св. Синод на БПЦ принадлежността на висшия клир към структурите на бившата Държавна сигурност (ДС), като същевременно основните действащи лица в този т.нар. Пименов Синод са именно доказани бивши агенти на ДС. Поради това може да се направи изводът, че френските дипломати са осъществявали контакт предимно с представители на КЗРПСРЦ, като последните са оказвали влияние за формирането на френската оценка за развитието на религиозния живот в България, а оттам и на отношението към БПЦ.

Спорното отношение към БПЦ е изразено и в още един анализ, който показва развитието на ситуацията с правата на човека в България след 10.11.1989 г. В него е казано, че се подготвя нов Закон за вероизповеданията с участието на всички засегнати страни, което е знак за ясен напредък в развитието на религиозните свободи. Споменато е, че „независимите религиозни движения вече действат свободно“. На този фон изрично се подчертава, че управляващите продължават да има контрол над клира в БПЦ¹³, което показва, че френската дипломация продължава да възприема БПЦ като останка от отишлия си вече комунистически режим.

ИЗВОДИ

Предвид привилегирования статут на БПЦ в сравнение с този на другите вероизповедания, французите смятат, че Българската църква е поредната организация, пряко зависима от държавната власт, което обуславя недоверието и резервираността на дипломатите към нея. Това, както и общата подкрепа на Франция към опозицията в България, е причина след промените от 1989 г. французите да проявят интерес към новосъздадения Комитет за защита на

религиозните права и предвид неговата опозиционна насоченост, да проявят предпочитание към него, а неговите позиции да намират място във френските анализи.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Сред многобройните анализи и доклади на френските дипломати за обществено-политическата обстановка в България в самия край на Студената война, документите, които описват религиозната ситуация в България, представляват ценен извор, който показва мнението на френската дипломация за основната българска църковна институция – БПЦ. Френските представители се отнасят с недоверие към Българската църква, тъй като тя се ползва с малко повече свобода в сравнение с другите вероизповедания на територията на страната, като на моменти френските дипломати забравят, че БПЦ също е подложена на сериозни ограничения, както и че в миналото нейни представители също са били жертви на гонения. Така се поставя темата за цялостното възприемане на православието от страна на Западния блок, с оглед на факта, че то остава доминираща религия и в основния идеологически враг на Запада – СССР, и е дълбоко свързано с руската държавна традиция.

БЕЛЕЖКИ

¹ АМАЕ, Europe, 1986–1990, Généralités, Carton 5867.

² АМАЕ, Europe, 1986–1990, Bulgarie, Carton 6194, 5/1 – Affaires religieuses-Situation religieuse en Bulgarie.

³ Пак там.

⁴ Пак там.

⁵ Пак там.

⁶ Става въпрос за посещението през 1986 г. в България на Алмейдо Рибейро, специален докладчик по въпросите на религиозната нетърпимост към Комисията по правата на човека към ООН, който не докладва за нарушенията на религиозните права в НРБ. – АМАЕ, Europe, 1986–1990, Bulgarie, Carton 6194, 5/1 – Affaires religieuses-Situation religieuse en Bulgarie.

⁷ АМАЕ, Europe, 1986–1990, Bulgarie, Carton 6194, 5/1 – Affaires religieuses-Situation religieuse en Bulgarie.

⁸ В телеграмата е даден пример, че според законопроекта всеки църковен представител трябва да поиска разрешение от Комитета, преди дори да присъства на прием, организиран от някое от посолствата в страната. – АМАЕ, Europe, 1986–1990, Bulgarie, Carton 6194, 5/1 – Affaires religieuses-Situation religieuse en Bulgarie.

⁹ АМАЕ, Europe, 1986–1990, Bulgarie, Carton 6194, 5/1 – Affaires religieuses-Situation religieuse en Bulgarie.

¹⁰ АМАЕ, Europe, 1986–1990, Bulgarie, Carton 6193, 2/14 – Politique intérieure-Dossier général.

¹¹ Пак там

¹² AMAE, Europe, 1986–1990, Bulgarie, Carton 6204, 12/4 – Relations politiques avec la France – Visite de M. Loukanov à Paris (visite privée) – 1 mars 1990.

¹³ Там там.

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF THE BULGARIAN ORTHODOX CHURCH IN BULGARIAN SOCIETY AT THE END OF THE COLD WAR ACCORDING TO FRENCH DIPLOMATIC SOURCES

Abstract: *The aim of this report is, through the analytical method, to examine the opinion of French diplomats in Bulgaria at the end of the Cold War regarding the place and role of the Bulgarian Orthodox Church in the public life of the country. The report presents the arguments used by the French side to prove that the Bulgarian Church was directly dependent on the socialist regime. It also outlines the French perspective on the Committee for the Defense of Religious Rights, Freedom of Conscience and Spiritual Values led by Hristofor Sabev, and analyzes the possibility that members of this Committee may have influenced French diplomats in their views for the Bulgarian Orthodox Church.*

Keywords: *Bulgarian Orthodox Church; control; restriction; patriarch Maxim; Hristofor Sabev*

Yordan Yordanov, PhD Candidate

ORCID: 0009-0001-0459-0162

WoS: NXX-6238-2025

Sofia university “St. Kliment Ohridski”

Sofia, Bulgaria;

University Sorbonne Nouvelle,

Paris, France

E-mail: jradomirov@uni-sofia.bg; yordan.yordanov@sorbonne-nouvelle.fr

АСПЕКТИ В БЪЛГАРО-ТУРСКИТЕ КУЛТУРНИ И РЕЛИГИОЗНИ ОТНОШЕНИЯ В КОНТЕКСТА НА ИЗГРАЖДАНЕ НА БЪЛГАРСКИЯ ИНСТИТУЦИОНАЛЕН ИМИДЖ В РЕПУБЛИКА ТУРЦИЯ

Мюмюн Тахиров

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: В доклада са представени накратко българо-турските културни, религиозни и образователни връзки през 30-те години на ХХ век. Тогава се полагат основите на трайните отношения на сътрудничество, разбирателство и добросъседство между двете страни. Разгледани са важни аспекти на българо-турските отношения в контекста на изграждане на български институционален имидж в Турция, както и религиозните отношения между двете страни. Отделено е място и на отношението на създателя на Турската република Мустафа Кемал Ататюрк към България и българите.

Ключови думи: култура; религия; образование

ВЪВЕДЕНИЕ

Изграждането на български институционален имидж в Турция се определя от исторически периоди като Студената война, наличието на значителна мюсюлманска общност в България и последвалите кризи в отношенията между двете страни. Определено е необходимо да се подчертае, че културните връзки между двете страни се развиват и чрез дейността на изселническите организации, чиято активност допринася за промяна на стереотипи и укрепване на двустранните отношения. През 30-те години на ХХ век във вътрешната и външната политика на Република Турция културата, изкуството, образованието и религията заемат едно от водещите места. А на основата на добросъседските отношения между България и Турция се правят сериозни опити за опознаване на културните и образователните постижения на България и за обмяна на идеи, от една страна, и от друга – съседна България отблизо да се запознае с реформите в Турската република, извършени начело с Мустафа Кемал Ататюрк.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Успоредно с общата конюнктура на периода, през 30-те години на ХХ век се осъществяват взаимни посещения между представителите на Турция и България, които се оценяват в контекста на социокултурните и образователните отношения. На връщане от Женевската конференция по разоръжаването министърът на външните работи на Турция Тевфик Ружди пребивава в София, а през декември 1931 г. българският министър-председател и външен министър Никола Мушанов посещава Турция. В резултат на тези контакти се създават условия за развитие на междусъседските връзки. За тяхното ускоряване важна роля изиграват образователните и културни пътувания на делегации от Турция и България, за които ще стане дума по-нататък. В тях участват учители, универ-

ситетски преподаватели, журналисти, представители на художествени дружества. Провеждат се конференции, посещават се исторически и културни места, училища и университети, обменят се опити в сферата на образованието и пр.

„Социологичното обяснение на религията се съсредоточава предимно върху способността ѝ да формира специфична религиозна общност. По същество всяка религия възниква и се разпространява в рамките на едно общество; освен това тя обединява своите последователи в общност, която представлява поне духовно единство.“ Типологично „могат да се разграничат три различни нагласи към религиозната общност: естествено позитивно отношение, което характеризира групи, където светската и религиозната организация се припокриват; негативно отношение, особено представено от радикален аскетизъм; и селективен реализъм, който ограничава религиозната общност, независимо дали количествено, или качествено (Wach, Joachim, Din Sosyolojisi, Çev. Ünver Günay 1995, p. 65).

Българо-турските религиозни отношения се оформят предимно около религиозната идентичност на алевитската и сунитската мюсюлманска турска общност в България. Тези отношения, усложнени от разпространението на исляма в региона, наследени от османския период, са подобрени след подкрепата на Турция за евроатлантическата интеграция на България. Турско-българските религиозни споразумения исторически обхващат споразумения и правни разпоредби, насочени към защита на правата и религиозната свобода на мюсюлманското турско малцинство в България. В този контекст Ньойският мирен договор (1919) признава основните права на малцинствата в България, а съвременната българска конституция също гарантира религиозната свобода. Според нея мюсюлманите в България могат свободно да практикуват своята религия и да запазят религиозната си идентичност.

През 1991 г. Великото народно събрание приема нова конституция, която приема разделението на властите, плуралистичната парламентарна система и гарантира всички човешки права, предвидени от международното право, особено свободата на религията, съвестта и мисълта. Училището „Нювваб“ се открива през учебната 1922/1923 година в Шумен, но е закрито през 1946 г.; отваря отново врати в същата сграда и под същото име на 3 октомври 1990 г. Висшето учебно отделение на това четиригодишно имам-хатипско средно училище е открито в София под името Висш ислямски институт, с тригодишна продължителност. Училището в Шумен започва със 75 ученици, а Институтът – с 65.

Различни договори, които исторически са защитавали правата на турците в България, са следните:

1. Берлински договор – 1878 г.;
2. Истанбулски протокол и конвенция – 1909 г.;
3. Договор от 1913 г. и Конвенция за мюфтийството;
4. Ньойски договор – 1919 г.;
5. Договор за приятелство и пребиваване от 1925 г. между Турция и България;

6. Български мирен договор от 10 февруари 1947 г.;
7. Договор за миграция – 1968 г.;
8. Различни универсални конвенции за правата на човека в обхвата на законодателството на ООН;
9. Различни европейски споразумения за правата на човека;
10. Споразумение между правителството на Република Турция и правителството на Република България за изплащане на български пенсии в Турция – 1998 г.¹

Съгласно разпоредбите на част IV от Ньойския договор:

– на малцинствата, живеещи на българска територия, ще бъде предоставено пълно равенство;

– българската държава няма да дискриминира въз основа на религия, език, раса или националност.

Основите на съвременните българо-турските културни и образователни отношения полага Мустафа Кемал още през 1913 г. От 27 октомври 1913 г. до февруари 1915 г. Мустафа Кемал е военен аташе на Турция в България. Мисията му тук обхваща широка география – Ататюрк отговаря и за Сърбия, Черна Гора и Румъния. Това е прекрасна възможност той да опознае цялостния социално-икономически и политически живот на Балканите. Изпращането му в София е своеобразно отстраняване от политическия живот на Османската империя. Сред причините за назначаването е и студеното отношение между него и лидерите на Движението „Единство и прогрес“. Целта на триумвирата Енвер, Талат и Джемал е този млад и амбициозен офицер да е по-далеч от Истанбул.

С цел културно сближаване и изграждане на стабилни приятелски отношения между България и Турция турски и български журналисти организират образователни пътувания, които чрез публикациите на турските журналисти допринасят за изграждането на позитивен образ на България сред турската политическа, икономическа и културна общественост. След създаването си, в съответствие с външната си политика, Република Турция установява приятелски отношения с много държави. В този контекст през 30-те години на XX век се уреждат чрез договори политическите, социалните и икономическите връзки между България и Турция. Приятелската атмосфера се пренася и върху културните и образователните отношения. За това допринасят и социокултурните и образователните посещения между двете страни през 30-те години на миналия век. В тях участват академици, преподаватели, журналисти, арт групи от Турция до България и обратно. Обща цел на тези пътувания са опознаване, посещение на културно-исторически места, обмяна на опит в системата на обучението и възпитанието. Това е ясно доказателство за значението на пътуването за развитието на културните отношения.

Първата стъпка в тази насока е от Българското печатарско дружество. По негова покана на 2 август 1930 г. турска делегация от журналисти и интелектуалци посещава София.

„След Балканската война заминах в качеството ми на военен аташе за

София, където останах повече от година. С българите успях да вляза в близко съприкосновение и установих връзки, наподобяващи тези между членове на едно и също семейство. Тези връзки оставиха в моята памет трайни спомени. Оpozнaването ми с българите увеличи моите симпатии към тях. Естествено в отговор на чувствата и привързаността, които засвидетелствах към техния народ, българските кръгове ме посрещнаха със същата непринуденост. Оттогава до днес причините и значението на тази искрена братска близост особена яснота.

Няма съмнение, че между турци и българи са съществували в миналото поводи за раздори, особено в областта на езика и вярата. Обаче днес на тези поводи, които почиват на отживели века и остарели политически течения, нито турците, нито българите, не вярвам да отдават значение. Ние не говорим за вероятности и предположения, а говорим за реални неща. Бих желал и ти да бъдеш сред приятелите, които ще отидат в България по покана на българските журналисти. След като разговаряте с българите, след като си размените чувствата, ще се върнете при мен и ще споделите впечатленията си. Не се съмнявам, че вие ще потвърдите много по-пламенно това, което ви разказах. Моят съвет към вас е: Идете в България. Вие ще обикнете българите. Разговаряйте искрено с тях и припомнете им, че повече от година живях в София и че към братския български народ храня най-искрени чувства...“

Това са думи на Мустафа Кемал Ататюрк, предадени от председателя на Турската федерация на журналистите Тарък Ус, оглавяващ делегация, която посещава България през август 1930 г. Турските журналисти, изпратени от Ататюрк, идват в България, за да се запознаят с живота на българския народ и развитието на страната.

На 12 август 1930 г. в присъствието на българския министър на земеделието М. Василев във Варна се учредява Дружество за българо-турско приятелство. В своя реч министър М. Василев заявява:

„Чухме много хубави думи за България, произнесени преди вашето идване в България от президента на Турция Мустафа Кемал Ататюрк. Турско-българските отношения биха могли да имат противници, но аз съм убеден, че ние положихме здрави основи на нашите връзки, които никога няма да бъдат прекъснати“.

След завръщането на делегацията, която пребивава в България около две седмици, журналистът Фалих Ръфкъ Атай пише за Анадолската агенция: „В България бяхме приети изключително топло. Онова, което привлече вниманието ни, е разбирането, че българо-турските отношения имат не само политически характер. Управляващи и опозиция са за хармонични отношения между двете страни и в областта на културата и образованието“. По-късно своите впечатления отразяват и други журналисти в различни издания, в които посочват добрите си впечатления от България.

Инициатива в областта на образователните посещения се подема и от турска страна, за която образованието в България е национална кауза. През септември 1925 г. делегация от 35–40 начални и средни учители посещава Бъл-

гария с цел да изучи и се запознае с постиженията на България в сферата на образованието.

Друго пътуване в България се осъществява през януари 1932 г. Преподаватели от Истанбулския технически университет участват в конференция в СУ „Св. Климент Охридски“ на тема „Развитието на нова физика и акустиката“.

През юни 1931 г., за да изнесе концерт, в Истанбул пристига музикантът Георги Кехайов. Впечатления от този концерт са отразени във вестник „Джумхуриет“: „Огромни са постиженията на България в областта на музиката. Освен в залата изпълненията на Георги Кехайов бяха слушани и по радиото. През 1931 г., за да изнася оперни представления в Истанбул, пристигат оперни изпълнители от българската опера, които изпълняват „Мистерия на Харема“ и „Виктория и Хюсари“. Същата година, на 7 ноември, на турне в Турция заминава софийският „Кооперативен театър“. В препълнената зала „Франсес“ в Истанбул се изнасят 25 спектакъла. „Театърът е много красив, построен от бял мрамор, обзаведен е с най-модерна техника и се състои от партер, един балкон и няколко ложи – споделя народната артистка Мими Балканска. – Една вечер след един от спектаклите ни покани Мустафа Кемал Ататюрк, който почти всяка вечер идваше да ни гледа – продължава тя. – Ататюрк изрази радостта си, че отново чува българска реч, и още веднъж подчерта, че е бил военен аташе и че към България и българите изпитва много топли чувства.“

През септември 1936 г. в Истанбул е организиран Балкански фолклорен фестивал. От българска страна във фестивала участва танцовият състав „Българска китка“. За този случай в кореспонденция за българските вестници разказва Ст. Д. Кятибов: „На 2 септември 1936 г. в двореца „Бейлер бей“, в присъствието на Кемал Ататюрк, министри, дипломати и др. всички чуждестранни групи изпълняват свои програми, като концертите продължават до 12 ч. през нощта. След това, по предложение на председателя на републиката, тържеството продължава в парка на двореца. Там българската танцова група изнася още един концерт. Когато започна ръченицата, Кемал Ататюрк стана и пожела да вземе лично участие в играта. За партньорка той избра нашата танцьорка г-ца Адриана и с нея игра ръченица до умора... Публиката непрекъснато и бурно акламираше играта на Председателя и неговата партньорка“. И по-нататък: „След ръченицата започна българско хоро. Председателят на републиката пак стана и поведе хорото. По негово желание се образува и едно пъстро хоро с участието на българи, югославяни, гърци, румънци и турци, което пак той води“.

Проф. д-р Петър Митев, ръководител на Ориенталския отдел при Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, разказвайки като участник в проведения през август 1936 г. Трети турски езиков конгрес, отбелязва казаното от Мустафа Кемал Ататюрк: „Разбира се, ние няма да правим само политика и икономика, а да създаваме добри приятелски междусъседски връзки между двата народа. Те се познават отдавна и могат да станат и приятели, а за това можем да помогнем и ние“. Накрая изразява надеждата, че занапред сътрудничеството в областта на науката, образованието, културата и изкуството ще продължи.

В своите спомени за посещението си в Турция изтъкнатата българска поетеса Елисавета Багряна разказва:

„По време на посещението си в Турция имах възможност да се видя няколко пъти с Ататюрк. В повечето случаи разговаряхме на френски език, въпреки че българският език на Кемал не беше лош. Независимо от това за какво си говорехме, той непрекъснато насочваше разговора към София. Споменаваше имената на много генерали, писатели, журналисти. И аз ги познавах. Това са все известни имена. По едно време с вълнуващ глас ме попита за Димитрина Ковачева. Аз му казах, че е добре и достойно се бори със самотата си. И той продължи със същия глас:

„Тя беше моята голяма любов. Оставих душата си там, в нея. Удивителна жена беше тя. Тогава имах нужда от нея. А и сега имам. Колко хубаво щеше да бъде сега тя да е до мен и да показва на нашите жени съвременно поведение и модерно облекло. Поисках я, но баща ѝ не ми я даде. Моля ви след като се върнете в България ѝ предайте моите най-сърдечни поздравии. Ще бъде щастие за мен да се омъжи и създаде семейство. От нея ще стане прекрасна съпруга“.

Английският автор лорд Кинрос в труда си „Ататюрк“ изтъква, че Мустафа Кемал се възхищава от това, че българският селянин свободно може да защитава своето човешко достойнство и чест. Според него кемалистският лозунг „Селянинът е господар на нацията“ се формира още по времето на пребиваването му в България. Лорд Кинрос описва следния случай:

„В сладкарницата на гранд – хотел „България“, където Мустафа Кемал обича да си пие кафето, влиза възрастен селянин с шаячна аба, калпак и цървули... Келнерът обаче се преструва, че не го забелязва, но след настойчивите подтиквания отива и грубо го предупреждава, че няма да му сервира... Разгневен, селянинът вдига заплашително тояга и изрича мисли, които поразяват посетителите и особено Мустафа Кемал:

Как имате смелостта да ме гоните? – протестира селянинът. – България се храни от потта на челото ми! Моята пушка пази България!

Извиканият на помощ полицаи също не може да излезе на глава с него и се принуждават да му сервират.

Когато Кемалистката революция побеждава в Турция, пред близки и приятели Ататюрк говори с възторг за този случай.

Ето такъв искам да бъде турският селянин. Докато нашият селянин не стане господар на страната си, Турция няма да напредне“.

Според лорд Кинрос мисълта за еманципацията на жената, за освобождаването от робството на религията, от гнета и предразсъдъците укрепва в Мустафа Кемал под въздействието на семействата и на отделни изтъкнати граждани, с които той общува в България.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Историята е показателна, но важно е развитието на нещата и в съвременното. След 1989 г. отношенията на България с Турция са изграждат на солидна

договорно-правна основа, която дава широки възможности за развитие на двустранното сътрудничество, като основна е ролята на Договора за приятелство, добросъседство, сигурност и сътрудничество от 6 май 1992 г. Както серията от подобни договори, подписани с други страни по това време, така и този договор, погледнат от дистанцията на времето, показва, че е много лесно да се състави, но бавно и трудно е изпълването му със съдържание.

На 4 декември 1997 г. е сключена Спогодба между правителствата на България и Турция за сътрудничество в областта на културата, образованието и науката. На основата на Протокол за сътрудничество в опазването на недвижимо културно наследство, подписан в Анкара на 4 ноември 1998 г. между министърствата на културата на двете страни, през лятото на 2002 г. е подписана Програма за сътрудничество в областта на недвижимо културно наследство.

През октомври 2008 г. е приета Програма за сътрудничество в областта на науката, образованието и културата между правителството на Република България и правителството на Република Турция за периода 2008–2010 г. Договарящите страни се информират взаимно за международни научни конференции, семинари и подобни прояви, които се провеждат в двете страни в областта на фолклора, и насърчават участието в тях на учени и експерти на реципрочна основа. С цел по-доброто разбиране на литературата на другата страна от техните граждани договарящите страни насърчават превеждането и издаването на творби от автори на другата страна. Договарящите страни взаимно подкрепят обмена на фотоизложби за своите културни и природни забележителности, на изложби на традиционните занаяти и на изящните изкуства, придружавани от едно или две упълномощени лица, както и участието по покана в международни изложби, провеждани във всяка от тях. Договарящите страни се договарят предварително за броя на придружаващите лица и срока на престоя им в съответствие с продължителността на фотоизложбите. Договарящите страни се уведомяват и отправят покани за участие в международни конференции, комисии и симпозиуми, отнасящи се до защита на интелектуалната собственост, които се провеждат във всяка от тях, и обменят информация, публикации и документация, свързани с националните законодателства, за защитата на интелектуалната собственост и уреждането на спорове в тази област.

БЕЛЕЖКИ

¹ Lozan antlaşmasının Bulgaristan Türkleri için geçerliliği / Kircaali Hdber 14 Mart 2011.

ЛИТЕРАТУРА

ВЕЛИКОВ, СТ., 1973. *Кемалистката революция и българската общественост*. София.

Кемал Ататюрк и Балканите днес. 1998. Сборник от доклади. София.

ТАХИРОВ, М., 2002. *Ататюрк, България, Балканите*. София.

REFERENCES

- ÖZGIRAY, AHMET, 1995. Türk-Bulgar Siyasi İlişkileri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S:10, İzmir.
- TOPARLAK, BAHAR, 1930. 'lu Yıllarda Türkiye – Bulgaristan Arasında Sosyo-Kültürel ve Eğitim Amaçlı Seyahatler (Cultural and Educational Journeys Between Turkey and Bulgaria During the Years of 1930). *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Ağustos 2016, Cilt 2, Sayı 2.
- WACH, JOACHIM, DIN SOSYOLOJISI, ÇEV. ÜNVER GÜNAY, İFAV, 1995. Yay., İstanbul.

ASPECTS OF BULGARIAN-TURKISH CULTURAL AND RELIGIOUS RELATIONS IN THE CONTEXT OF BUILDING A BULGARIAN INSTITUTIONAL IMAGE IN THE REPUBLIC OF TURKIYE

Abstract: *The report briefly presents Bulgarian-Turkish cultural, religious and educational relations in the 1930s. Then the foundations of lasting relations of cooperation, understanding and good neighborliness between the two countries were laid. Important aspects of Bulgarian-Turkish relations in the context of building a Bulgarian institutional image in Turkey, as well as religious relations between the two countries, are examined. The report also devotes space to the attitude of the founder of the Turkish Republic, Mustafa Kemal Atatürk, towards Bulgaria and the Bulgarians.*

Keywords: *culture; religion; education*

Prof. Mümün Tahirov, PhD

University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: m.tahir@unibit.bg

ПРИСЪСТВИЕТО НА ЕКЗАРХИЯТА В БЪЛГАРСКОТО ИЗОБРАЗИТЕЛНО ИЗКУСТВО

Христо Христов

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: През XIV век България губи своята държавност в резултат на османските завоевания. Няколко години по-късно губи и своята църковна независимост и единствената опора на народа остават езикът, семейството и православната вяра. Тази вяра го вдъхновява половин хилядолетие да създава прекрасни творби, претворени в икони, стенописи, иконостаси, църковна утвар и предмети от бита. Тази вяра го вдъхновява да хваща оръжие при всеки сторил му се удобен момент за освобождение на отечеството, да вдига въстания, да приема чужди въстания като свои, с надежда, че освободените балкански народи ще откликнат по същия начин при неговите опити за свобода. Уви! Както през тази година се навършват 155 години от учредяването на Българската екзархия, се навършват и 140 години от първата война, която вече свободна България води за своето оцеляване – Сръбско-българската.

Ключови думи: Българска екзархия; изобразително изкуство; културно наследство

ВЪВЕДЕНИЕ

Още преди падането на Константинопол през 1453 г. и обявяването му за столица на Османската империя загубилият държавността си български народ губи своята църковна независимост. Това се случва няколко години след смъртта на последния български патриарх, Евтимий. Константинополската патриаршия се възползва от този злощастен за народа ни момент и макар и под владичеството на нехристиянски владетел, осъществява това, което не е могла да направи, докато е съществувала Източната римска империя. Кога точно е отнет рангът на Патриаршията, е спорно, но се случва в периода 1402–1416 г. (Trifonov 2006–2014). Патриаршията е понижена до митрополия, като председателят ѝ е на трето място след Ираклийския и Солунския митрополит, но пред него са голям брой митрополити от Мала Азия. Видно е унижението, на което е подложена втората Българска патриаршия. Не само това, а Константинополската патриаршия всячески се опитва да убеди османските владетели да лишат от място в йерархията и Охридската българска архиепископия, което в края на краищата се случва през 1767 г. (Snegarov 1931). Така единствената опора на народа остават езикът, семейството и православната вяра.

Някак неизбежно взаимносвързани са двата стремежа на народа ни през започналото и продължило векове чуждо господство – борба за държавна и борба за църковна независимост. Дълго време е преобладавало виждането, че държавната независимост ще доведе до църковна. Резултатът е многобройни въстания, някои от които много мащабни и много дълго подготвяни. Една част

от българската общност залага на нещо, коренно противоположно – на наука, преминала през национално възраждане, и на последователна борба за църковна независимост, които биха довели и до национално освобождение.

За църковното освобождение има предпоставки в самата форма на властта в османската държава. Религиозната толерантност в Османската империя е подкрепяна от управляващата династия, неслучайно прогонените от Европа евреи биват приети с отворени обятия. Всяка народност и всяко вероизповедание, особено на Балканите, получават поле за развитие в културно отношение, своеобразно освободени от монопола на благородничеството в тази област. Имайки базата на християнското изкуство преди завладяването на държавите им, всички слоеве на населението имат възможност да участват в изграждането на нови храмове, в поддържането на старите, в тяхната закрила, в тяхното изписване и при иконописването.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

При изготвянето на настоящото изследване са използвани различни източници, включително от проведените теренни проучвания. Обект е част от богатото ни културно наследство, дело на знайни и незнайни зографи и майстори, както и на първите български художници, преминали през европейски специализирани заведения по изкуство. Изводите и заключенията се базират на направените изследвания и проучвания.

РЕЗУЛТАТИ

Развитието на християнското изкуство не би могло да се случи без същността на ислямското богословие и право, в чиито корени се крие търпимост към християни и юдеи. В основата освен това са уникалността на една теократична форма на управление, както и толерантността на османските владетели към немюсюлманските им поданици. Всички тези предпоставки са заложили още от пророка Мохамед, който твърди, че вярата няма принуда. В един от първите договори между представители на двете религии, сключен лично от Пророка с християни от Йемен, се упоменава изрично, че църковната организация, йерархия, обичаи се запазват, покровителстват и защитават от мюсюлманите. Залегнал като основа във всички последвали го договори между мюсюлмани и християни, в него се казва: „Въз основа на условията, цитирани в този документ, те имат закрилата на Бог и зиммата (гаранции за сигурността) на Пророка завинаги, докато Бог заповядва...“ (Kiel 2002, p. 110). Този договор дава юридическа основа в по-късните години и векове за самоуправление на християните в последвалите Халифата ислямски държави, включително Османската империя. Първите османски владетели институционализират отношенията в империята като система на миллетите, явяваща се вътрешна политика към завладените народи. В средата на XVII век, във връзка със Самоков, прочутият османски пътешественик Евлия Челеби потвърждава актуалността на подобни договорености.

В ислямската правна традиция е да се дава възможност на християнските поданици да поддържат своя религиозна организация с патриарх, митрополи-ти, епископи, игумени, монаси и т.н., да честват своите религиозни празници според своите традиции. Правят и нещо особено. В отвоюваните от венецианци или от, общо казано, франки бивши територии на Византия, населени с гърци, османците връщат старата религиозна уредба, възстановяват старите религиозни епархии и връщат на първоначалните им собственици отнетите православни църкви и манастири. Разбира се, както при всяко завладяване на нови територии, особено от иноверци, е имало и немалко разрушени, опожарени и ограбени селища и религиозни сгради.

Нерядко, особено в периода на честване на 1300 години българска държава, се принизява еволюционното развитие на българското изобразително изкуство. Според Атанас Божков (Bozhkov 1984, pp. 186–188) след прекратяването на българската държавност, сменена с османска власт, социалните сили, които могат да поддържат художествения живот в страната, загубват много от своите позиции. В ръцете на църквата, която не е българска, почти изцяло преминава контролът върху дейността на зографите. Тя става главният крупен поръчител, съответно главният платец и съдник на представената от зографите продукция. И макар средствата почти винаги да се събират от народните маси, архиереите, игумените и просветени монаси са най-важните фактори за изографисването на молитвена сграда или изписването на икони. Всъщност църквата се явява консолидиращ фактор, около който загубилият държавността си народ намира упование и сили да приеме чуждото, най-вече иноверско владичество. Тези фактори също са определящи за стремежа на народа ни към църковна независимост. Обективно погледнато, на базата на създадените произведения само в първото столетие след 1396 г., картината е много по-сложна и богата (Bozhkov 1984, p. 209). Църквата получава нови, исторически, задачи, обединявайки народните мисли и възжеления, превръщайки се в крепител на вярата и духовността – упование за някакво бъдеще на народ без своя държавност.

Според научната литература създаването от Паисий Хилендарски на „История славянобългарска“ през 1762 г. слага началото на Българското възраждане. Но отново в научната историография се посочват и по-ранни творби от сътвореното от хилендарския монах. Още през 1667 г. католическият епископ, францисканецът Петър Бакшев написва трактата „За древността на бащината земя и за българските дела“ с оригинално заглавие „De antiquitate Paterni soli et de rebus Bulgaricis“, първата, засега, написана българска история (Ilieva 2018, pp. 98–103). Италианското и Западноевропейското възраждане са приключили повече от век и половина преди това, изменил се е художественият и духовен облик на повечето европейски страни, но нашето Възраждане има малко допирни точки с този етап от развитието на света. Това не значи, че векове по-късно не е оказал влияние на нашите възрожденци. Повечето наши революционери, скрити под мантията за църковна свобода, всенародна просвета и социални реформи, готвят народа за въстание, което би трябвало да доведе до национално освобождение.

Деветнадесети век започва бурно, Френската революция от 1789 г. е взривила стария европейски ред и свят, Наполеоновите войни, въпреки агресивния си и експанзионистичен характер, посяват семето на новите идеи и Европа, а и Западното полукълбо вече не е същото. В Америките испанската и португалската корона губят колониите си, възникват редици независими държави. САЩ започват да се очертават като континентална сила. Духът на независимостта навлиза широко и в европейските владения на Османска Турция. Сърбия, след поредната Руско-османска война, придобива ограничена независимост. Гърция, след десетгодишна борба, получава пълна независимост през 1832 г. (Danova, Hristakudis 2003, p. 367). Въобще Балканите врят, узрели за независимост. В тези въстания участват и много българи, с надежда, че след освобождението на съседните земи народите им ще помогнат и за българското освобождение. Неколцина и досега са национални герои на Гърция и Сърбия.

В самата Османска империя паралелно вървят реформи. Султан Махмуд II започва такива, предизвикани от бунтовете в Разградско през 1747 г. срещу местни аяни¹, както и след наказателните експедиции срещу аяните на Демирхисар, Петрич и Мелник през 1779 г., превърнали Източна Македония в свое поле на действие. На границата между XVIII и XIX век Високата порта трябва да се справи със сепаратистите Осман Пазвантоглу във Видин и Али паша в Янина, като и с унищожаването на еничарския корпус, служил вярно на династията от около 400 години. В Османската империя наставка периодът на Танзимат (Реорганизация), изключително необходим за съществуването на изпадналата в криза държава, осъществяван от приемника на Махмуд II, султан Абдул Меджид (Mantran 2012, pp. 472–535).

Реформите, както, от една страна, целят да укрепят империята, от друга, дават законно основание на християните да искат нови права на базата на вече дадените им от Гюлханският хатишериф², наречен още и първият акт на Танзимата, от 1839 г. Няколко години преди този акт врачани искат да им се назначи български епископ (1824), гражданите на Скопие отправят искане до Цариградската патриаршия за владика българин (1829), търновлии, начело с Неофит Бозвели, искат български митрополит (1836), започва се гонене на гръцки митрополити и свещеници от български селища и др.

През 1849 г. членът на танзиматския съвет, губернаторът на Самос, единственият жител на Истанбул, посрещал султан в дома си, княз Стефан Богориди, получава ферман да построи българска църква в Цариград (Radev 1994, p. 29). Така на брега на Златния рог, близо до седалището на Цариградския патриарх в квартала „Фенер“, се поставят основите на малък параклис, върху който десет години по-късно синът на Стефан Богориди, княз Никола Богориди – и двамата внуци на Софроний Врачански, започва строежа на Желязната църква „Св. Стефан“, която е завършена през 1892 г.

Някак естествено Цариград се превръща в ръководен център на движението за самостоятелна Българска църква с водачи Неофит Бозвели и Иларион Макариополски, които през 1844 г. изготвят първите му програмни документи,

а през 1856 г. открито поставят въпроса за възстановяване на независимата национална църква.

Борбата срещу Цариградската патриаршия получава масов характер. В нея се включват всички български общини и българската емиграция. С Великденската акция от 1860 г. българите в Цариград отхвърлят властта на патриарха. Примерът им е последван в цялата страна.

На 27 февруари 1870 г. султан Абдул Азис издава ферман за обособяване на самостоятелна Българска екзархия. В нейния диоцез влизат всички територии, заселени с българи, а в отделни селища и райони със смесено население се предвижда провеждане на референдум. Екзархийският устав е изработен на Първия църковен събор (1871), а за пръв български екзарх е избран Видинският митрополит Антим I (1872).

Учредяването на Българската екзархия е първата голяма победа в процеса на възстановяване на държавността. Тя е първата институция, официално призната за представител на българската нация в Османската империя. От основаването си изпълнява редица функции, характерни за държавата. На границите ѝ се позовава представеният на Цариградската посланическа конференция от 1876 г. проект за създаване на две български автономни области. Екзархийските граници се използват и при изготвянето на Санстефанския предварителен мирен договор от 3 март 1878 г.

През вековете на османското владичество голяма част от българските зографи, резбари и дялгери пътуват непрестанно из Балканския полуостров. Ако в началото на тази епоха те продължават в повечето случаи да са анонимни, в следващите столетия все повече се срещат имената на майсторите. В годините на Възраждането се стига дотам, че художникът сам заявява своето майсторство и рекламира възможностите си. Пътувалият из Западна Европа Захарий Зограф, запознал се с изкуството на ранния XIX век, привнеса наученото в своите стенописи и икони. Той прави и нещо съществено, коренно различно от колегите си зографи по онова време – прави първия светски портрет, рисувайки Неофит Рилски (1838). Следват няколко негови автопортрета в манастирски църкви и един върху платно. Самочувствието му е толкова голямо, че негови познати майстори го титулуват с респектиращото „кир“. *„Колко майсторе у Турско у Света гора у Стамбол у Румелия и у Ерусалим, ни един не може да тури калемо под неговио. Само ако има некои у Европа да се е учил, за него не говорим...“*, ще каже Захарий Зограф в писмо до Неофит Рилски (Bozhkov 1967). Не само той, а и повечето му колеги освен основната си работа притежават имоти, които им носят немалко доходи, като им дават спокойствието да се пазарят за достойно заплащане на труда си. Например Станислав Доспевски е собственик на чифлик и оризище, а Николай Павлович притежава мелница.

Такава е обстановката в края на 60-те и началото на 70-те години на XIX век, когато се оформят и идеолозите на българското революционно движение, коренно противоположно на радетелите за църковна свобода. Амалгамата от двете посоки за национално освобождение оказва влияние и върху творците.

Съвременен за тях е не реформираното църковно изкуство, а изкуството, което повдига революционните чувства на народа и популяризира подвизите на героите, подобно на литографиите на Хенрик Дембицки. Преди Освобождението са широко известни литографиите на Дембицки – „Второто сражение на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа“, 1869 г., „Симеон Велики влиза в Цариград“, 1870 г., „Самоубийството на Ангел Кънчев“, 1874 г., и др. (Genov, p. 301). Той е участник в полското въстание от 1863 г. и революционният му дълг го свързва с бъдещите апостоли на българската свобода. Идеалите му съвпадат с лозунга „За нашата и вашата свобода“ и той ги демонстрира ярко с творбите си, отпечатани в тогавашната българска революционна емигрантска преса. С произведенията си полският художник естетизира и героизира лица от близката история, скъсява дистанцията в изобразяването на историята като непосредствена реалност. Смята се, че темите му, както и текстовете, които ги съпътстват, са задавани от Христо Ботев и творбите му се отпечатват в издаваните от поета вестници. Самият той участва като военен кореспондент и в Освободителната руско-турска война от 1877–1878 г. Дембицки се явява основоположник на политическата карикатура в българския печат.

Въпреки че не завършва нито една от започнатите от него академии, Николай Павлович (1835–1894) е първият български художник, в чието творчество е залегнала историческата тематика. Учил във Виена и Мюнхен, след среща с Г. С. Раковски той създава няколко илюстрации за неговата „Няколко речи за Асен I, великия цар български и сина му Асен II“, издадена в Белград през 1860 г. През следващата година е в Цариград, където става свидетел на Великденската акция на тамошните българи, и тези събития се запечатват дълбоко в съзнанието му. Така възниква идеята му за създаване на серия от картини, свързани с българската история. Поредицата по полуисторическия роман на руския писател Александър Велтман „Райна княгиня българска“, макар и с полусъзлививи като тематика платна, е опит да скъса с постулатите на църковната живопис и да промени облика на иконописата. Предлага своя труд и творчески възможности за работа, която би донесла, от една страна, на него прилично съществуване, а от друга, на народа познание за българската история и технически качествено изпълнена иконопис за храмовете. Интелигентността му е достатъчна, за да осъзнае, че тези му картини не са достатъчни за целта, която си е поставил – повдигане духа на българския народ и да му напомня за славното минало. Така Павлович създава поредица с тематика българската история – „Аспарух с дружината си на път към Дунава“ (фиг. 1), „Крум пред стените на Цариград“, „Покръстването на Преславския двор“, „Борис усмирява бунт“ и др.

Фиг. 1. Николай Павлович. „Аспарух с дружината си на път към Дунава“ (1867–1870). Национална художествена галерия „Квадрат 500“

Патриотичните му картини запълват голяма празнина в еволюцията на историческата ни живопис. Което не пречи на съвременниците му, сред които е и Ботев (Bozhkov 1988, p. 395), и особено на критиците от следващите поколения да се отнасят към тях с ирония и съжаление, съпоставяйки ги с интимните му портрети. Все пак, възхваляван или отричан, в подхода към реализиране на картини на историческа тематика, под влияние на немската школа, той прави основни проучвания за време и епоха, метод, станал съществен и основополагащ за следовниците в този жанр. Тъй като е поклонник на детайла в живописа, портретите му имат фотографска точност, като в същото време са пропити с обаянието на моделите, което той долавя безпогрешно. Умението му да пресъздаде спецификата на всеки характер, му носи изгодни финансови предложения за работа. Настоява още преди Освобождението, че трябва да има родни, български учебни заведения за художници. След Освобождението, въпреки че участва като доброволец в Сръбско-българската война от 1885 г., Николай Павлович отказва всякакви привилегии и става обикновен училищен инспектор, а по-късно – учител по рисуване в София, и е принуден от обстоятелствата да се откаже от амбициозните си планове за специализирано училище. Но до

откриването на училището мнозина бъдещи художници минават през ателието на Павлович.

В една от своите картини, „Паметник на Освобождението на българската църква“ от 1872 г., Павлович алегорично представя събитието от 27 февруари 1870 г. Подходът му при направата на картината е познавателно-подбуждащ към патриотизъм, с идея творбата му да е по-малко естетическа, но повече вдъхновяваща и директно изпращаща послания, предназначени за широката публика. Въпреки че е привърженик на единство между съдържание и форма, тези му стремежи за директни послания нерядко се сблъскват с опита му да овладее четката и линията, подчинявайки ги на идеята, съдържаща се в произведението.

В конкретното произведение Николай Павлович се опитва с една картина да разкаже много неща (фиг. 2). Изгражда пространството като пирамидална композиция, чиято основа са българските архиереи, обявили се първи за независима Българска църква – Иларион Макариополски, Авксентий Велешки и Паисий Пловдивски, на Великден 1860 г. Върхът на пирамидата е кръст, разположен между православен храм и османско укрепление. И двете сгради са познаваеми по съответните си детайли – християнският храм е с кубе, много приличащо на руско, отглас от пребиваването на художника в Южна Русия³.

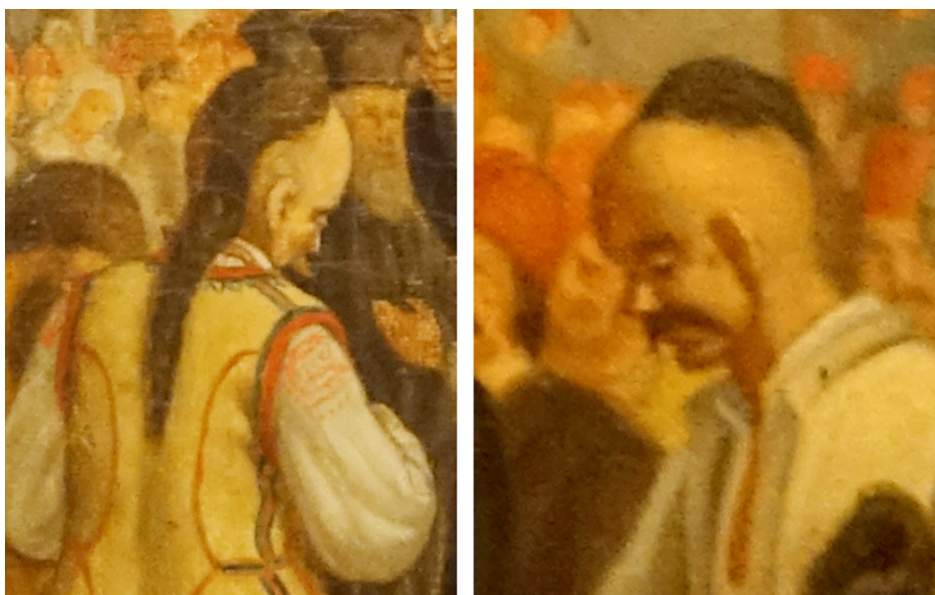

Фиг. 2. Николай Павлович. „Паметник на Освобождението на българската църква“ (1872).
Национална художествена галерия „Квadrat 500“

Съответно над османското укрепление се вее флаг с полумесец върху зъбери на стена, много приличаща на крепост, но и на зловец турски зандан. Тримата архиереи са ръководени от представително облечен, увенчан с тиара, наподобяваща владишка корона, свещеник, в чийто образ виждаме първия ни екзарх Антим.

В основата на постамента, върху който е издигнат кръст, стоят замрели в почит представители на обикновения народ, сред които има и един свещеник с нисш ранг, който също е коленичил в молитвена поза.

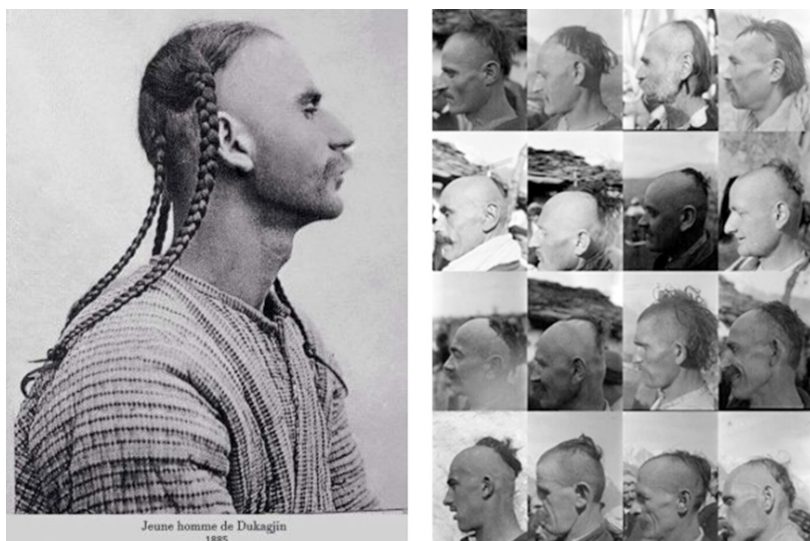
Авторът е обърнал внимание на облеклото на простите миряни, разположени от него на преден план, облекло, много характерно за почти целокупното българско население в онзи период. Два мъжки персонажа флангират архиерейте и са почти идентично облечени – къси кожуси, потури, цървули с навуща, с изключително характерни прически за българи от това време – бръснати слепоочия и дълга плитка, спускаща се към гърба (фиг. 3).

Фиг. 3. Николай Павлович. „Паметник на Освобождението на българската църква“ (1872). Детайл

Такъв тип прически са описани от западни посланици, преминаващи от Западна Европа към Истанбул (Gerlah 1976, p. 266). Описани са и в романа на Генчо Стоев „Цената на златото“ (Stoev 1977, p. 165), пресъздаващ времето преди Априлското въстание от 1876 г. Същият тип прически съществува на Балканите и в началото на XX век, най-вече в Албания, където и сега има немалко християни (фиг. 4). В определени периоди Албания е била част от бъл-

гарските държави – Първата и Втората, в Албания е била резиденцията на св. Климент, в Берат са погребани св. Ангеларий и св. Горазд (Stamenov 2005, р. 4). Близо до Берат, в с. Балши, е намерен надпис, уточняващ годината на приемането на християнството от българите.⁴ Епархиите в Албания са били под юрисдикцията на Охридската патриаршия повече от 700 години, до закриването на „Архиепископия Охридска на Първа Юстиниана и на цяла България“, наричана Охридската архиепископия, през 1767 г. В Косово е имало преобладаващо българско население, печално известният Димитър Николов – Общи е известен с прозвищата си „Дяковчанина“, „Македонски“ и „Косовеца“, защото е от косовския град Дяково. Българските учени Васил Кънчов, Йордан Иванов, Стефан Младенов и др. също посочват наличието на българско население в Косово (Kolev 1999, р. 4).

Фиг. 4. Албански прически от края на XIX и началото на XX век.

Фотографиите са на американския антрополог и етнограф Карлтън Стивънс Кун (Carleton S. Coon) от 1929 г., по време на неговото проучване на място в селските райони на Албания.

Интересни са обобщените ликуващи персонажи, запълващи задния план на картината. Обособени са в две групи – едната пред християнския храм, а другата в противоположна посока, в сянката на османските зъбери. И двете групи са представени с модерните за османските поданици червени фесове, облечени в униформи като на лицеисти от Цариградските колежи⁵ (Washburn 1909, pp. 39–41) – ясен намек, че младата генерация и на двете общности подкрепя създаването на нещо ново и прогресивно, различно от досегашното верско и народностно статукво – в границите на Османската империя е призната нова

народност, българите, които имат вече и самостоятелна църква, независима от Вселенската цариградска патриаршия.

Верен на принципите си, Николай Павлович пресъздава тази своя картина освен в маслена живопис и във вид на литография, за да може, тиражирана, да достигне до по голям кръг зрители. По същия начин постъпва и с другите цикли от българската история – литографският отпечатък е сравнително евтин и може да достигне голям тираж. Неговата цел е да осъществи контакт с широк кръг зрители, подобни на тези, представени в предния план на картината „Паметник на Освобождението на българската църква“ (фиг. 5). Той изхожда от това какви са техните стремежи и възжеления, и се старее да откликне с подобен род произведения. Така след Съединението от 1885 г. по подобен начин създава алегоричната картина „Съединението на Северна и Южна България в 1885 г.“, където зад двете женски фигури на преден план, представящи двете обединени части на отечеството – Северна и Южна България, на заден план, в сянка се намира трета женска фигура – останалата отделена от Отечеството Македония (фиг. 6).

Фиг. 5. Николай Павлович. „Паметник на Освобождението на българската църква“ (1872). Литография

Фиг. 6. Николай Павлович. „Съединението на Северна и Южна България в 1885 г.“ (1886). Маслена картина и литография

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Въпреки че от стилистична и художествена гледна точка творбите на Павлович са компромисни, те изиграват своята роля в един период, когато българският народ буквално възкръсва на европейската сцена заедно със своята независима църква. Под влияние на нови технологии и модни тенденции, освободени от воала на илюзиите, новите творци в исторически план, чрез силата и устойчивостта на народния дух се извисяват до величави измерения. Разкриват се нови, усъвършенствани хоризонти, облагородена и обогатена с нови амбиции, българската култура обогатява и европейската цивилизация, явява се важен елемент от световното културно наследство.

БЕЛЕЖКИ

¹ Аян – в Османската империя – управител на града и околностите му. Първоначално аяните се избират от местните първенци мохамедани и упражняват посредническа дейност между местното население и централната власт. Впоследствие се превръщат в нова категория феодали, стоящи в основата на размириците в Османската империя през втората половина на XVIII и началото на XIX век.

² Гюлханският хатишериф е султански указ, наричан още и първият акт на Танзимата, даващ равноправие на всички поданици на империята независимо от тяхната националност и вероизповедание, свобода на религията, както и други свободи и премахване на произвола. Преведен на български език от Неофит Рилски и публикуван през 1841 г. в Букурещ.

³ Н. Павлович живее в Одеса повече от половин година – от есента на 1860 г. до късната пролет на 1861 г., разпространявайки сред тамошните българи първите си исторически литографии, като се надява там да открие извори за средновековните български облекла.

⁴ Надписът от Балши е летописен надпис от времето на княз Борис I (852–889), посветен на Покръстването на българите през 865–866 г.

⁵ Робърт колеж и Галатасарайски лицей – елитни училища, намиращи се в Истанбул, в които са завършили много българи (Тодор Каблешков, Стоян Михайловски, Константин Величков, Симеон Радев, Иван Гешов, Иван Славейков, Стефан Панаретов, Константин Стоилов и др., както и Леа Иванова).

ЛИТЕРАТУРА

АРЕТОВ, Николай, 2006–2014. *Юрдан Трифонов, избрани студии*. Варна: LiterNet.

БОЖКОВ, Атанас, 1988. *Българско изобразително изкуство*. София: Септември, 362.

ГЕРЛАХ, Стефан, 1976. *Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград*. София: Отечествен фронт, 266.

ДАНОВА, Надя; ХРИСТАКУДИС, Апостолос, 2003. *История на нова Гърция*. София: Абагар пбблишинг, 367.

ИЛИЕВА, Лилия, 2018. Открит е първият трактат върху българската история: Петър Богдан, за древността на бащината земя и за българските неща. *Balkanistic Forum*, т. 1, 98–103.

КОЛЕВ, Йордан, 1999. Нашенците в Косово. *Списание „Ек“*, 4.

МАНТРАН, Робер, 2012. *История на Османската империя*. София: Рива, 472–535. ISBN 978-954-320-369-7.

РАДЕВ, Иван (съст.), 1994. *Княз Стефан Богориди*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 29. ISBN 954-524-068-7.

СТАМЕНОВ, Георги, 2005. Манастира Рождество Богородично в Арденица. *Църковен вестник*, бр. 4.

СНЕГАРОВ, Иван, 1931. *История на Охридската архиепископия-патриаршия*. София.

СТОЕВ, Генчо, 1977. *Цената на златото*. Пловдив: Христо Г. Данов, 165.

WASHBURN, George, 1909. *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*. 1. Boston & New York, Houghton Mufflin Company, 39–41. Посетен на 27 ноември 2025 г.

REFERENCES

ARETOV, Nikolay, 2006–2014. *Yurdan Trifonov, izbrani studii*. Varna: LiterNet.

BOZHKOV, Atanas, 1988. *Balgarsko izobrazitelno izkustvo*. Sofia: Septemvri, 362.

GERLAH, Stefan, 1976. *Dnevnik na edno patuvane do Osmanskata porta v Tsarigrad*. Sofia: Otechestven front, 266.

DANOVA, Nadya; HRISTAKUDIS Apostolos, 2003. *Istoria na nova Gartsia*. Sofia:

Abagar publishing, 367.

ILIEVA, Lilia, 2018. Otkrit e parviyat traktat varhu balgarskata istoria: Petar Bogdan, za drevnostta na bashtinata zemya i za balgarskite neshta. *Balkanistic Forum*, t. 1, 98–103.

KOLEV, Yordan, 1999. Nashentsite v Kosovo. *Spisanie „Ek“*, 4.

MANTRAN, Rober, 2012. *Istoria na Osmanskata imperia*. Sofia: Riva, 472–535. ISBN 978-954-320-369-7.

RADEV, Ivan (sast.), 1994. Knyaz Stefan Bogoridi. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 29. ISBN 954-524-068-7.

STAMENOV, Georgi, 2005. Manastira Rozhdestvo Bogorodichno v Ardenitsa. *Tsarkoven vestnik*, br. 4.

SNEGAROV, Ivan, 1931. *Istoria na Ohridskata arhiepiskopia-patriashia*. Sofia.

STOEV, Gencho, 1977. *Tsenata na zlatoto*. Plovdiv: Hristo G. Danov, 165.

WASHBURN, George, 1909. *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*. 1. Boston & New York, Houghton Mufflin Company, 39–41. Poseten na 27 noemvri 2025 g.

THE PRESENCE OF THE EXARCHATE IN BULGARIAN FINE ARTS

Abstract: *In the 14th century, Bulgaria lost its statehood as a result of the Ottoman conquests. A few years later, it also lost its ecclesiastical independence, and the only support for the people remained their language, family, and Orthodox faith. This faith inspired them for half a millennium to create beautiful works of art, transformed into icons, murals, iconostases, church utensils, and everyday objects. This faith inspired them to take up arms at every convenient moment to liberate their homeland, to raise uprisings, to accept foreign uprisings as their own, in the hope that the liberated Balkan peoples would respond in the same way to their attempts at freedom. Alas! This year marks the 155th anniversary of the establishment of the Bulgarian Exarchate, as well as the 140th anniversary of the first war that a now free Bulgaria fought for its survival – the Serbian-Bulgarian War.*

Keywords: *Bulgarian Exarchate; visual arts; cultural heritage*

Chief Assist. Prof. Hristo Hristov, PhD

University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria

E-mail: h.hristov@unibit.bg

ЕКЗАРХИЯТА КАТО ПАЗИТЕЛ НА ИДЕНТИЧНОСТИ: МОДЕЛИ НА ЗАЩИТА НА ИНФОРМАЦИЯ И ТЯХНОТО ОТРАЖЕНИЕ В СЪВРЕМЕННАТА КОНЦЕПЦИЯ ЗА СИГУРНОСТ НА ДАННИТЕ

Даниела Павлова, Панайот Гиндев

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: Настоящият доклад изследва ролята на Българската екзархия (1870–1953) като пазител на българската национална идентичност чрез исторически практики за защита на информацията и очертава отражението на тези практики в съвременните концепции за сигурност на данните. Резултатите показват, че Екзархията е действала като своеобразна „протодържава“, съхранявайки културната памет и ключови сведения за българските общности под османска власт (Dobrotoliubie 2022; Kalendar News 2025). Чрез автономно водене на регистри (раждания, кръщения, бракове, смъртни случаи) и контрол върху образованието тя е опазила чувствителна информация за принадлежността и произхода на вярващите – функция, която намира паралел в съвременното разбиране за защита на личните данни. Докладът установява сходство между историческия модел на Екзархията (конфиденциалност, цялостност на записите, контрол на достъпа и устойчивост на външен натиск) и принципите на Общия регламент относно защитата на данните (GDPR), като законосъобразност, ограничение на целите, минимизиране на данните, точност, ограничение на съхранението, цялостност и поверителност (Regulation (EU) 2016/679 2016). Този исторически опит, разгледан на фона на 155-годишнината от учредяването на Екзархията и 80-годишнината от вдигането на схизмата (признаването на автокефалията през 1945 г.), подчертава приемствеността в значението на защитата на идентичността и данните – от борбата за национално самосъзнание през XIX век до днешните законови рамки за лични данни и информационна сигурност.

Ключови думи: Българска екзархия; национална идентичност; архиви; лични данни; информационна сигурност

ВЪВЕДЕНИЕ

Настоящият доклад е изготвен в рамките на изпълнението на проект „Управление на процесите за реакция при нарушение на сигурността на личните данни в дейността на организациите в Република България“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“, и представлява интердисциплинарен принос към разбирането за защита на личните данни и идентичността. Чрез анализ на архивните практики на Българската екзархия докладът очертава концептуални предшественици на съвременните принципи за информационна сигурност, като поверителност, отчетност, устойчивост и защита от злоупотреба. Изследването допринася пряко за постигането на целите на проекта:

1. изграждане на цялостна концепция за реакция при нарушения на сигур-

ността на личните данни;

2. анализ на исторически и правни модели на управление на чувствителна информация;

3. повишаване на институционалната култура и осмисляне на идентичността през призмата на информационната защита.

Докладът разширява разбиранията за сигурността на личните данни, влиятелни културни, правни и исторически измерения, и именно тази интердисциплинарност е заложена в основата на проекта. Представянето му по време на дискуссионен форум с хуманитарен фокус отговаря и на заложената цел за разпространение на резултатите от проекта пред широка академична и професионална аудитория.

Българската екзархия, учредена със султански ферман през 1870 г., се утвърждава като първата официално призната българска институция в Османската империя. Нейното създаване е ключов момент в националната история – Екзархията се превръща не само в духовен център, но и в стожер на българската идентичност. Чрез самостоятелната православна йерархия българите получават възможност да съхранят своя език, вяра и култура по време на османското владичество.

В същото време съвременното общество се изправя пред предизвикателства в областта на защитата на личните данни и информационната сигурност. През XXI век защитата на идентичността се разглежда през призмата на правни рамки като Общия регламент относно защитата на данните (GDPR), който въвежда строги принципи и механизми за обработване и защита на информацията, свързана с физически лица. Налице е привидно голяма дистанция между реалностите на XIX век и дигиталната ера на XXI век. Настоящият доклад обаче изследва интердисциплинарно връзката между тях, като поставя въпроса „Как моделите за защита на информация и идентичност, приложени от Българската екзархия, се отразяват в съвременната концепция за сигурност на данните?“.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Изследването е проведено чрез качествен анализ, подкрепен с интердисциплинарна рамка. Публикацията се базира основно на налични писмени източници. Поради спецификата на историческия период не всички аспекти на „защитата на информация“ могат да се приравнят директно към съвременните понятия, затова сравнението е направено с оглед на концептуални сходства, а не на технически средства. Въпреки това подходът позволява да се очертае идеен мост между миналото и настоящето, допринасяйки за по-дълбоко разбиране на еволюцията в защитата на идентичността и данните.

РЕЗУЛТАТИ

Българската екзархия възниква като отговор на острата потребност на българския народ да съхрани своята идентичност и автономия в условията на чужда власт. Още при учредяването си през 1870 г. тя е призната от Османска-

та империя за официален представител на българската нация – статут, който ѝ дава право да администрира религиозните дела на българите и на практика да води собствени регистри и училища. По силата на учредителния ферман към Екзархията могат да се присъединяват и нови епархии, ако две трети от християнското население пожелае това. Този механизъм – доброволно деклариране на принадлежност, изисква събиране и удостоверяване на данни за населението (например преброявания, подписки или илмюхабери – удостоверения), с които да се докаже българското мнозинство в дадена област. Така още в османския период Екзархията започва да функционира като пазител на важна информация за народностната принадлежност на общностите (Nikolov 2020).

Една от основните функции на Екзархията е воденето на църковни архиви – метрикални книги за кръщения, венчавки и погребения, във всички български църкви под нейна юрисдикция. Тези регистри по същество представляват лични досиета на членовете на общността, съдържащи данни като име, рождена дата, родители, месторождение, вероизповедание и др. Например на фиг. 1 е показано автентично Свидетелство за свето кръщение от 1901 г., издадено от Охридската епархия на Българската екзархия (Balgarska Ekzarkhiya 1901).

Фиг. 1. Свидетелство за свето кръщение от 1901 г.

Този документ удостоверява кръщението на лицето (Димитър Дудулов) и е подписан от компетентното духовно лице. Съдържа по същество лични данни

и свидетелство за принадлежност към православната българска общност. Екзархийските свещеници и митрополити са поддържали и съхранявали редовно тези регистри, като са спазвали определени процедури за тяхната цялост и достоверност. В османската административна система подобни регистри имат и правно значение. Те служат за признаване на религиозния статут на лицата (на пример при брак или наследяване) и разграничаване от Гръцката патриаршия.

Екзархията е действала под постоянния натиск на конкуриращи се интереси от страна на Вселенската (Цариградска) патриаршия, която я обявява за схизматична през 1872 г., както и от страна на чужди пропаганди (гръцка, сръбска, католическа) в българските епархии (Nikolov 2020). При тези обстоятелства защитата на информацията за българските общини и тяхната численост е била от решаващо значение. Документите и писмата, разменяни между Екзархията в Цариград и епархиите, често са носели поверителен характер – например сведения за настроеността на населението, за училищната дейност или за репресии. Макар да няма директни сведения за прилагане на криптография, може да се предположи, че екзархийските служители са боравели внимателно с чувствителни сведения. Архивите на Екзархията са били централизирано пазени първоначално в седалището в Цариград. Към 1913 г., след Междусъюзническата война, екзарх Йосиф I премества седалището в София (Dobrotoliubie 2022), с което значителна част от архива е пренесена на българска територия за по-голяма сигурност. Този превантивен ход предпазва документалното наследство от евентуални посегателства по време на последвалите военни и политически сътресения.

Историята на Екзархията изобилства от примери за застрашаване на нейните информационни активи и за мерките, взети за тяхната защита. След Първата световна война и разпадането на екзархийската мрежа в Македония, българските църковни архиви от Вардарска и Егейска Македония са частично изнесени в България (1918–1944) (ВТА 2022). В същото време други материали са заграбени или централизирани от властите на новоприсъединените държави (например Сръбската православна църква прибира архивни единици в Белград). Тези събития наподобяват съвременните „нарушения на сигурността на данните“ – внезапна промяна на контрола върху данните и риск от изгубване или неоторизиран достъп. Реакцията на българските духовници и дипломати тогава е била активно спасяване и дублиране на архиви. Значителна част от документите на Екзархията са запазени във фондовете на Централния държавен архив в София, включително 4712 архивни единици от периода 1870–1953 г. (ВТА 2022). Сред тях се намират ценни енорийски регистри, които и до днес се използват като доказателства за български произход. Фактът, че обикновени граждани в Северна Македония и до днес пазят в домовете си оригинални кръщелни и брачни свидетелства, издадени от Българската екзархия, за да удостоверят българската си идентичност пред държавните органи, подчертава колко устойчива и ценна се е оказала тази историческа информационна система.

Защитата на националната идентичност в работата на Екзархията не се из-

черпва само с пазене на тайни документи. От голямо значение е и контролът върху образователната информация. Екзархията масово основава български училища в епархиите си – към 1912 г. под нейно ръководство функционират 1196 училища с над 2000 учители и 70 000 ученици (Nikolov 2020). Чрез тези училища се гарантира, че младото поколение получава знания на български език и възпитание в дух на национална принадлежност. В известен смисъл това представлява проактивна форма на информационна сигурност. Контролира се съдържанието (учебният материал), така че да не се допусне чужда (например гръцка или сръбска) пропаганда, и по този начин се опазват културната памет и идентичност на общността. Документите (учебници, учебни програми, кореспонденция между училищните настоятелства и Екзархията) свидетелстват за внимателно администриране и защита на тази информация. Екзархията дори е имала практика да изпраща проверки и отчети за състоянието на училищата, което е ранна форма на мониторинг на информационната сигурност – проверка дали заложените „политики“ (в случая, обучение на роден език и православна вяра) се спазват.

В обобщение, историческите модели на защита на информацията в рамките на Българската екзархия могат да се характеризират с няколко основни елемента:

1. създаване на собствени регистри и бази данни за членовете на общността, поддържани прецизно и независимо от външни власти;

2. мерки за конфиденциалност и контрол на достъпа – църковните архиви са пазени от външен достъп, а ключови сведения са споделяни само с доверени лица (например по йерархична линия в Екзархията);

3. стратегии за запазване на целостта и автентичността на данните – документи с правна сила (като свидетелствата за кръщение) са снабдени с подписи и печати, признават се официално и се охраняват срещу фалшификация;

4. готовност за миграция и архивиране – преместване на ценни архиви в по-сигурно място при опасност (Цариград → София) и поддържане на копия, доколкото е възможно;

5. интегриране на информационната сигурност с образователната и културна политика – защита на идентичността не само като данни, но и като знания и ценности, предавани на следващите поколения. Тези исторически практики създават основа, върху която по-късно се развива модерната държавна политика в областта на архивното дело и личните данни.

С утвърждаването на информационното общество и приемането на законодателни мерки като GDPR защитата на данните придоби систематичен, универсален характер. Общият регламент относно защитата на данните (в сила от 2018 г.) определя строги изисквания към всички организации, обработващи лична информация, включително принципи, права на субектите и задължения при инциденти. При сравнение между историческите модели, описани по-горе, и съвременните принципи се забелязват редица сходства на концептуално ниво:

1. Идентифициране на чувствителни данни. В днешно време GDPR отделя специална категория чувствителни лични данни, в която попадат сведения за етнически произход и религиозни убеждения. Неслучайно именно такива данни са били във фокуса на Екзархията – нейните регистри по същество документират народността и религиозната принадлежност на хората. Това, което днес признаваме като чувствителна информация, Екзархията е третирила с особено старание и е защитавала като ключ към запазване на общността. Съвременната концепция изисква подобни данни да се обработват при засилени мерки за сигурност и при наличие на изрични основания (например съгласие на субекта, важен обществен интерес и др.). В исторически план, Екзархията е имала обществен интерес и легитимна цел да събира тези данни, а именно опазване на правата на българите и предоставяне на духовни услуги. Макар тогава да не е съществувала формална правна рамка, моралната легитимност на тази дейност е била широко призната от българската общност.

2. Принцип на ограничение на целите и минимализъм. GDPR постановява, че личните данни трябва да се събират за конкретни, ясно указани цели и да не се обработват впоследствие по несъвместим с тях начин. Освен това се изисква събираните данни да бъдат ограничени до минимално необходимото (data minimization). Българската екзархия по същество е прилагала тези принципи – тя е събираща данни основно за целите на религиозните обреди и обществена администрация (например удостоверяване на кръщение или брак, вписване в енория). Няма данни Екзархията да е злоупотребявала със събраната информация или да я е предоставяла на трети страни за несвързани цели. Напротив, османските власти дори са изисквали прецизност и ограничаване на вписваните данни в църковните удостоверения (илмухабери) според определени стандарти (Atanasov and Ivanova 2018). Това може да се разглежда като ранна форма на регулация на качеството и количеството на събираните данни. По отношение на минимизацията, църковните регистри традиционно съдържат точно определен набор от полета, без излишна информация.

3. Точност и актуалност на данните. Един от принципите на GDPR е данните да са точни и при необходимост да се актуализират (неточни данни да се коригират или заличават). Това има интересна проекция назад. Енорийските свещеници на Екзархията са били длъжни да водят регистрите внимателно, да поправят грешки и да отразяват промени (например, ако един вярващ премине от юрисдикцията на Патриаршията към Екзархията или обратно, което се е случвало при смяна на църковната принадлежност на някои селища след плебисцитите). Съществували са дубликати на някои регистри, които са изпращани в централата, което е своеобразна гаранция срещу загуба и средство за верифициране на данните. Може да се твърди, че църковният надзор е играл роля, аналогична на днешния надзорен орган по защита на данните – висшият клир е следял дали свещениците правилно изпълняват задълженията си по отчитане и съхранение на сведенията, а при установени пропуски вероятно са давани разпореждания за корекции (подобно на указанията, които днес надзорните

органи дават при одити).

4. Сигурност на обработването (конфиденциалност и цялостност). GDPR изисква администраторите на данни да прилагат подходящи технически и организационни мерки за защита срещу неототоризиран достъп, случайна загуба, унищожаване и др. Приликата с екзархийската практика тук е най-очевидна. Екзархията е внедрила организационни мерки като ограничаване на достъпа до архивите (само ототоризирани духовници), физическа защита (в метални сандъци, каси в митрополияте), секретна поща за важни документи и т.н. Историческите хроники не споменават конкретно случаи на изтичане на информация от църковните архиви, което говори, че неототоризиран достъп е бил рядък или ефективно възпрепятстван. По-скоро заплахите са идвали от насилствено отнемане на архивите при превратности на войната, което Екзархията е адресирала чрез евакуиране на документацията. Тези действия отговарят на днешното понятие „план за непрекъсваемост на дейността“ – осигуряване на копия и преместване, за да се гарантира наличност на данните (availability) дори в кризисни моменти.

5. Отчетност и правна отговорност. Един от модерните принципи е принципът на отчетност (accountability) – администраторът трябва да може да докаже спазването на всички принципи и носи отговорност за тях. В исторически план, Българската екзархия е носела отговорност пред своята общност и пред османските власти за достоверността на водените от нея регистри. Пример за това е практиката свидетелствата, издадени от Екзархията, да се признават от държавните органи. Например османските власти са приемали екзархийските свидетелства за гражданско състояние като валидни, стига те да са надлежно оформени. Това де факто е принуждавало Екзархията да поддържа висок стандарт на отчетност, тъй като всяка неточност би подкопала доверието на паството и на властта. С други думи, имало е „обществен договор“ – общността предоставя лични данни на църквата, а църквата от своя страна се задължава да ги пази и използва коректно за общото благо (духовно и национално). В модерната правна рамка този договор е кодифициран. Субектите на данни имат редица права – на достъп, на коригиране, на изтриване и др., докато администраторът (примерно една църква днес) трябва да спазва процедурите по GDPR, иначе подлежи на санкции. В интересен обрат, самите религиозни организации в ЕС могат да имат собствени правила за защита на данните, ако те са общоприложими и съобразени с Регламента (член 91 GDPR). Българската православна църква също е задължена да прилага GDPR за данните на своите членове и служители. Така историческата функция на Екзархията продължава, но вече под формата на нормативно регламентирана отговорност, например при издаване на кръщелно свидетелство днес се спазват изисквания за защита на личните данни, подобно на всеки друг администратор.

6. Реакция при нарушения на сигурността. Съвременната концепция за информационна сигурност включва изрични политики за реакция при пробиви. GDPR въвежда задължение за уведомяване на надзорния орган до 72 часа след

откриване на нарушение на сигурността на данните, както и за информиране на засегнатите субекти в определени случаи. В исторически аспект, макар да не е имало формализирана процедура, можем да разпознаем определени реакции на Екзархията при „инциденти“. Например, когато през 1913 г. екзарх Йосиф I е принуден да напусне Цариград вследствие на политическия натиск, той своевременно уведомява българското правителство и общественост за преместването на седалището и причините за това – един вид отчет за настъпила „криза на сигурността“ на църковната институция (Dobrotoliubie 2022). След като Сръбската църква поема контрол във Вардарска Македония (1918), българските духовници правят публично достойно опасността от унищожаване или подправяне на българските регистри и настояват пред международни фактори да се запазят правата на населението. Тези действия приличат на съвременната прозрачност при пробиви – признание, че има нарушение (в случая, отнемане на архиви), и търсене на съдействие за смекчаване на вредите (чрез дипломатически натиск за достъп до архивите). Разбира се, мащабът и средствата са различни, но принципът, че при компрометиране на важна информация трябва да има навременна и целенасочена реакция, е общовалиден.

В синтез, отражението на историческите модели на Екзархията в съвременната концепция за сигурност на данните се изразява в изненадваща приемственост на ценностите. Конфиденциалността, интегритетът и достъпността на информацията – трите стълба на информационната сигурност, са били не по-малко значими за църковните дейци през XIX век, отколкото за днешните администратори на данни. Разликата е, че днес тези принципи са ясно дефинирани в правни норми и технически стандарти, докато в миналото дейците са действали имплицитно, водени от морал, религиозни канони и национално самосъзнание. Българската екзархия е илюстрация на това как институционалната памет и мисия могат да послужат като щит срещу асимилация и забрава – функция, която днес се поема от законите и регулаторите, опитващи се да предпазят личността в дигиталния свят.

ИЗВОДИ/ДИСКУСИЯ

Изследването на Българската екзархия като „пазител на идентичността“ разкрива, че много преди появата на съвременните концепции за киберсигурност и лични данни са съществували практики и принципи, които по същество обслужват същата фундаментална цел – да защитят информацията, определяща кои сме ние. В исторически план тази информация е била свързана с етнорелигиозната принадлежност и родовата памет, а институцията на Екзархията е действала като настойник на тази информация, гарантирайки нейното съхранение и достоверност. В съвременни условия, в една технологично усъвършенствана, но и рискова среда, се стремим да защитим цифровите данни, които описват идентичността ни – лични данни, профили, дигитални истории.

Един от основните изводи от настоящия доклад е, че сигурността на идентичността е надисторическа ценност. Макар средствата да еволюират – от

мастилото в енорийските книги до алгоритмите за криптиране, стремежът да се опазят корените и правата на индивидите, остава константен. Българската екзархия демонстрира как една институция може да възприеме ролята на информационен пазител, а успехът ѝ в това отношение се потвърждава от факта, че нейните архиви днес са безценен източник за историческа идентификация (например при процедури за гражданство въз основа на произход). Съвременните институции – държавни агенции, църкви, образователни организации, могат да почерпят вдъхновение от този пример, изграждайки култура на отговорно управление на данните. Това означава не просто техническо съответствие с GDPR, а осъзнаване на по-широката мисия, а именно че данните, особено когато касаят идентичност, са нещо повече от цифров ресурс – те са наследство и доверие.

Интердисциплинарният подход в изследването позволи да се открият аналогии, но и да се видят границите на сравнението. Очевидно Екзархията не е познавала проблеми като дигитална приватност или хакерски атаки – нейните предизвикателства са били аналогови (например физическо унищожение на архиви, фалшификация на документи, цензура на кореспонденцията). Въпреки това човешкият фактор и тогава, и сега остава решаващ. Историческите личности – екзарси, митрополити, учители, със своята преданост са били живият компонент на системата за сигурност. Днес, колкото и технологии да внедрим, ето сът на защита на данните, който персоналът на една организация притежава, е определящ. В този смисъл наследството на Екзархията е и наследство на етика. То внушава, че опазването на поверената информация е свещен дълг. Ако пренесем тази идея към съвременността, можем да направим заключението, че правната рамка (GDPR) и технологиите (шифроване, мрежова сигурност) ще работят ефективно само подкрепени от култура на отговорност и уважение към данните.

Друг важен аспект, дискутиран на основата на историко-правния анализ, е ролята на държавата и надзора. Българската екзархия е функционирала в сложна надзорна среда – османската държава, която я търпи и регулира до известна степен, но също и при неформален надзор от страна на българското общество (особено след Освобождението, когато Екзархията действа и на територии извън Княжеството). Днес надзорните органи (като Комисията за защита на личните данни в България) имат за задача да балансират интересите – да гарантират, че администраторите на данни (било то църкви, фирми или държавни учреждения) спазват правилата и не злоупотребяват. Исторически погледнато, когато Екзархията е обявена за схизматична от Вселенската патриаршия, това е един вид „регулаторна санкция“ – тя е изключена от общението, което отслабва легитимността ѝ за известно време. Вдигането на схизмата през 1945 г. възстановява доверието и каноничния ѝ статут. Този епизод учи, че доверието в една институция като пазител на идентичността може да бъде накърнено и възстановено, но това става чрез преговори, прозрачност и признаване на общите правила. Сходно, в днешно време скандали с изтичане на лични данни могат да сринат доверието в институции или компании. Възстановяването минава през прозрачно отчитане и подобряване на практиките.

В заключение на дискусиата можем да кажем, че историята и настоящето се оглеждат едно в друго по отношение на сигурността на информацията. Българската екзархия е исторически пример за институционална устойчивост и адаптивност. Тя устоява близо 80 години под схизма, повече от половин век без държавност, именно защото успява да опази своята информация и идентичност. Днешните организации действат в различни условия, но залогът остава подобен – доверие, цялост и памет. Нарушаването на информационната сигурност днес може да се разглежда като аналог на опити за асимилация или унищожаване на идентичността в миналото. Затова уроците от екзархийската епоха – бдителност, грижа, почтеност и общностна ангажираност, са ценни. Те напомнят, че технологията е инструмент, но субстанцията на сигурността са човешките избори и ценности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В годината, която отбелязваме 155 години от учредяването на Българската екзархия и 80 години от възстановяването на нейното единство с православния свят, е уместно да отчетем нейния траен урок, че информацията е сила, а нейното опазване – дълг. В епохата на дигитализация този дълг се материализира по нов начин чрез правни рамки, технологии и професионални практики, но в своята същност остава сходен с мисията, която екзарсите и духовниците са носили. Те са гледали на своята архивна и просветна дейност като на служение пред Бога и народа. Аналогично, днес защитата на личните данни служи на човешкото достойнство и права.

В заключение, Екзархията може да се възприеме символично и практически като ранен „администратор на данни“, който е създал и спазвал свои „кодекси за поведение“ в обработването на чувствителна информация (в духа на днешния член 40 GDPR). Нейният опит свидетелства, че когато информацията е добре защитена и управлявана, тя се превръща в щит за идентичността и в мост между поколенията. Съвременната концепция за сигурност на данните, макар и формулирана с езика на регулациите и технологиите, продължава по нов начин тази стара мисия – да позволи на хората да бъдат себе си, без страх, че тяхната идентичност или история ще бъдат изгубени или неправомерно използвани. Поуката от историята на Българската екзархия е, че защитата на данните не е само техническа задача, а цивилизационен проект, който свързва минало и бъдеще в името на свободата и паметта.

Благодарности: Настоящият доклад е изготвен в резултат на научноизследователската дейност, проведена в рамките на научния проект „Управление на процесите за реакция при нарушение на сигурността на личните данни в дейността на организациите в Република България“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ при Министерството на образованието и науката, „Конкурс за финансиране на фундаментални научни изследвания – 2024 г.“, Договор № КП-06-Н85/10 (BG-175467353-2024-11-0016-C01) от 05.12.2024 г.

ЛИТЕРАТУРА

- КАЛЕНДАР NEWS, 2025. *Патриарх Даниил с обръщение за 80-годишнината от вдигането на схизмата и признаването на автокефалията на БПЦ*. [viewed 3 Dec 2025]. Available from: <https://kalendarnews.wordpress.com/2025/02/22>.
- ДОБРОТОЛЮБИЕ, 2022. *На днешния ден – седалището на Българската православна църква*. [viewed 3 Dec 2025]. Available from: <https://dobrotoliubie.com/2022/11/26>.
- НИКОЛОВ, И., 2020. *150 години от основаването на Българска екзархия*. [viewed 04 Dec 2025]. Available from: <https://www.kicbos.org/150>.
- БЪЛГАРСКА ЕКЗАРХИЯ, 30.09.1901. Кръщелно свидетелство на Димитър Дудулов, издадено от Охридската православна епархия. Архивна единица: *Държавна агенция „Архиви“*, фонд 1801К, инв. № 1, а.е. 1, л. 1. Централен държавен архив, София. [viewed 04 Dec 2025]. Available from: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:BASA-1801K-1-1-1-Dimitar_Dudulov.JPG.
- ДОБРОТОЛЮБИЕ, 2022. *На днешния ден седалището на Българската екзархия е преместено от Цариград в София*. [viewed 04 Dec 2025]. Available from: <https://dobrotoliubie.com/2022>.
- БТА, 2022. Министерството на външните работи ще продължи да следи въпроса за достъпа до архивите на Българската екзархия в Република Северна Македония, каза министър Теодора Генчовска. *Утро*. [viewed 04 Dec 2025]. Available from: <https://utroruse.com/article/796779/>.
- АТАНАСОВ, Х.; ИВАНОВА, З., 2018. Османотурски документи във фонда на Българската екзархия. *Известия на държавните архиви*, кн. 113–114, с. 210–341. [viewed 04 Dec 2025] Available from: https://www.researchgate.net/publication/330599177_Osmanoturski_dokumenti.

REFERENCES

- KALENDAR NEWS, 2025. *Patriarkh Daniil s obrashchenie za 80-godishninata ot vdiganeto na skhizmata i priznavaneto na avtokefaliyata na BPTs*. [viewed 3 Dec 2025]. Available from: <https://kalendarnews.wordpress.com/2025/02/22>.
- DOBROTOLOUBIE, 2022. *Na dneshniya den – sedalishteto na Bulgariaskata pravoslavna tsarkva*. [viewed 3 Dec 2025]. Available from: <https://dobrotoliubie.com/2022/11/26>.
- REGULATION (EU) 2016/679, 2016. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data (General Data Protection Regulation). *Official Journal* L 119, 4 May 2016, 1–88. [viewed 3 Dec 2025]. Available from: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng>.
- NIKOLOV, I., 2020. *150 godini ot osnovavaneto na Balgarska ekzarhija*. [viewed 04 Dec 2025]. Available from: <https://www.kicbos.org/150>.
- BALGARSKA EKZARKHIYA, 1901. *Krashtelno svidetelstvo na Dimitar Dudulov, izdadenoto ot Ohridskata pravoslavna eparkhiya*. Archive unit: *Bulgarian Archives State*

Agency, fonds 1801K, inventory 1, archival unit 1, sheet 1. Central State Archive, Sofia. [viewed 04 Dec 2025]. Available from: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:BASA-1801K-1-1-1-Dimitar_Dudulov.JPG.

DOBROTOLIUBIE, 2022. *Na dneshniya den sedalishteto na Balgarskata ekzarkhiya e premesteno ot Tsarigrad v Sofia*. [viewed 04 Dec 2025]. Available from: <https://dobrotoliubie.com/2022>.

BTA, 2022. Ministerstvoto na vynshnite raboti shte produlzhi da sle-di vuprosa za dostupa do arhivite na Balgarskata ekzarkhiya v Republika Severna Makedoniya, kaza ministur Teodora Genchovska. *Utro*. [viewed 04 Dec 2025]. Available from: <https://utroruse.com/article/796779/>.

ATANASOV, H.; IVANOVA, Z., 2018. Osmanoturski dokumenti vav fonda na Balgarskata ekzarkhiya. *Izvestiya na darzhavnite arhivi*, kn. 113–114, pp. 210–341. [viewed 4 Dec 2025]. Available from: https://www.researchgate.net/publication/330599177_Osmanoturski_dokumenti.

**THE EXARCHATE AS GUARDIAN OF IDENTITY:
MODELS OF INFORMATION PROTECTION
AND THEIR REFLECTION IN THE CONTEMPORARY
CONCEPT OF DATA SECURITY**

Abstract: *This paper explores the role of the Bulgarian Exarchate (1870–1953) as a guardian of Bulgarian national identity through historical practices of information protection, and outlines how these practices resonate with contemporary concepts of data security. The findings reveal that the Exarchate acted as a “proto-state,” preserving cultural memory and critical records of Bulgarian communities under Ottoman rule (Dobrotoliubie 2022; Kalendar News 2025). Through autonomous recordkeeping (births, baptisms, marriages, deaths) and control over education, it safeguarded sensitive information about the affiliation and origin of believers – a function that parallels modern understandings of personal data protection. The study identifies strong similarities between the Exarchate’s historical model (confidentiality, record integrity, access control, and resilience against external pressure) and the principles of the General Data Protection Regulation (GDPR), such as lawfulness, purpose limitation, data minimisation, accuracy, storage limitation, integrity, and confidentiality (Regulation (EU) 2016/679 2016). This historical experience, considered against the backdrop of the 155th anniversary of the Exarchate’s establishment and the 80th anniversary of the lifting of the schism (recognition of autocephaly in 1945), highlights the continuity in the importance of safeguarding identity and data – from the struggle for national self-awareness in the 19th century to the current legal frameworks governing personal data and information security.*

Keywords: *Bulgarian Exarchate; national identity; archives; personal data; information security*

Assoc. Prof. Daniela Pavlova, PhD

Scopus Author ID: 57216650930

ORCID: 0000-0001-8078-6776

University of Library Studies and Information Technologies

Sofia, Bulgaria

E-mail: d.pavlova@unibit.bg

Asst. Prof. Panayot Gindev, PhD

Scopus Author ID: 58811355300

ORCID: 0009-0003-7093-890X

University of Library Studies and Information Technologies

Sofia, Bulgaria

E-mail: p.gindev@unibit.bg

КОГНИТИВЕН АНАЛИЗ НА БРОЯ НА ПЪТУВАНИЯТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ГРАЖДАНИ ЗА ПОСЕЩЕНИЕТО НА ОБЕКТИ НА БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ В ИСТАНБУЛ ЗА ПРИЛАГАНЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛЕН ТУРИЗЪМ

Румен Драганов

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: Докладът разглежда приложната практика за използване на когнитивен анализ на данните за броя на пътуванията на български граждани за посещение на обекти, свързани с Българската екзархия в Истанбул, за прилагане в образователния туризъм чрез използване на данните на Националния статистически институт (НСИ) и компилирани данни от туроператори и туристически агенции, специализирани в организиране на туристически пътувания с обща цена в Република Турция. Изследва се броят на реализираните туристически пътувания на български граждани, свързани с посещение на Желязната църква „Св. Стефан“ в Истанбул, през 2023 г., сравнени с тези, реализирани през 2024 г., използвани в образователния туризъм, като форма на изследване. С използване на когнитивния анализ за оценка на информационната среда в туризма в реални условия по време на образователното пътуване, се прави оценка на броя на пътуванията, свързани с отделен туристически продукт в чужбина с национално значение. Получените данни са предназначена за работа в групи от студенти при решаване на казуси със задачи по прилагане и развитие на образователен туризъм

Ключови думи: когнитивен анализ; образователен туризъм; туристически пътувания

ВЪВЕДЕНИЕ

Когнитивен анализ на данните за броя на пътуванията на български граждани за посещение на обекти, свързани с Българската екзархия в Истанбул, за прилагане в образователния туризъм чрез използване на данните на Националния статистически институт (НСИ)¹ за развитие на образователния туризъм чрез допълнително разглеждане и тълкуване на данните, помага на учениците и студентите, изследващи информационната среда в туризма, да получат общена представа за общия брой на пътуванията на българските граждани в чужбина по определени цели и предоставя данни за посещаемостта на един от най-значителните паметници на Българската екзархия в Истанбул – Желязната църква „Св. Стефан“². Това представлява информация, която не е налична, към момента на изследването, и много трудоемко или невъзможно да бъде събрана с методите на статистиката или по друг начин. С възможностите на методиката, използвана от Института за анализи и прогнози на информационната среда в туризма към Университета по библиотекознание и информационни технологии (УниБИТ), учениците и студентите могат сами да събират данни от информационната среда, да правят анализи на база съпоставяне на данни и

да използват резултатите за маркетингови и други цели. Тази методика е много полезна за прилагане и развитие на образователния туризъм, чрез която може да се изследва пазарната среда както на терен, така и чрез проучване на налични публикации в информационната среда, ако има такива. Изследва се броят на реализираните туристически пътувания на български и чуждестранни граждани общо и/или разбивка по национална принадлежност, или други различаващи ги избрани показатели, свързани с посещенията на конкретен обект – Желязната църква „Св. Стефан“ в Истанбул, през 2023 г. (първата пълна година след пандемията от 2020 г.), сравнени с тези, реализирани през 2024 г. Чрез използване на когнитивния анализ за оценка, по време на образователното пътуване учениците и студентите могат да апробират получените от тях по емпиричен път данни. Получените данни са предназначени за маркетингови анализи и прогнози за работа в групи от студенти при решаване на казуси със задачи по прилагане и развитие на образователен туризъм. Маркетинговите анализи могат да бъдат използвани от бизнеса – туроператори и туристически агенции, които работят на конкретния туристически пазар, или други цели – научни изследвания, анализи и прогнози.

Общата рамка на изследването на информационната среда показва, че Министерството на външните работи е участвало активно от страна на българската държава в организацията на извършване на основен ремонт на храма, в периода на подготовката на ремонтните дейности, и е съдействало на турските власти в целия процес на възстановителните работи, извършени от тяхна страна.

Важни за изследването са и действията на Министерството на туризма, произтичащи от целите и задачите в Актуализираната стратегия за развитие на устойчив туризъм 2014–2030 година³ и от отговорностите по Закона за туризма⁴, свързани с регулацията на дейностите, свързани с туроператорска и туристическа агентска дейност, както и другите задължения, свързани с представянето на отрасъла на вътрешния и международните пазари, които действия насърчават дейностите, свързани с образователния туризъм.

Когнитивният анализ на туризма⁵ може да се използва за нуждите на образователния туризъм, като изследва основните параметри относно броя на пътуванията на български граждани в чужбина, свързани с посещенията на конкретен обект – Желязната църква „Св. Стефан“ в Истанбул, и следи резултатите в годишен план за бъдещи периоди.

„Обучението може да бъде училищно, редовна и задочна форма в университет и следдипломно“ (Branekova 2013).

Проучването на данните, свързани с посещенията на Желязната църква „Св. Стефан“ и посещенията на обекти, свързани с Българската екзархия в Истанбул, е важно за изследване на културното наследство в подкрепа на формалното образование.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Методологията на Института за анализи и оценки на информационната среда в туризма към УниБИТ за нуждите на прилагането и развитието на образователния туризъм използва метода на когнитивния анализ, при който на базата на данните на НСИ се компилират нови числа, свързани с пътуванията на българските граждани в чужбина по определени цели и в частност с посещаемостта на един от най-значителните паметници на Българската екзархия в Истанбул – Желязната църква „Св. Стефан“. Методологията включва създаване на казус с таблици, които се дават на студентите, като в таблиците е посочен сайтът на НСИ, в който се публикуват данни за общия брой на реализираните туристически пътувания на български граждани в чужбина, през съответния период в държавата Турция. Дадената информация е с обобщен резултат на броя на българските граждани, реализирали туристически пътувания до дестинацията.⁷ Когнитивният анализ се основава на естествения интелект, но това не изключва, а само „помага за прилагане на съвременни дигитални методи на анализ, включително изкуствен интелект“ (Karamanev 2025). Обработката на данните от казуса, който учениците и студентите разработват по време на своите семинарни упражнения, е на базата на данните на НСИ и анализ на информацията от информационната среда. Решаването на казуса е важна част от учебната програма, базирана на образователния туризъм.

„Образователният туризъм се дефинира като: специфична туристическа дейност на предприемане на пътувания и престои извън постоянната дестинацията на обичайното пребиваване на туристите с цел ползване на образователни или обучителни услуги и/или посещение на близки и роднини ползващи образователни и обучителни услуги за придобиване на образователна квалификация“ (Voleva 2022).

Посочени са принципите на проблемите за развитие на образователния туризъм (Voneva 2022). В процеса на изготвяне на основните материали са съобразени източниците на информация, което „е цел на обученията на студенти при прилагането и развитието на образователния туризъм“ (Ivanov 2023).

РЕЗУЛТАТИ

В таблица 1 може да видим динамиката на пътуванията на български граждани в България през 2023 г. От нея се вижда общият брой на пътуващите българи в Република Турция за 2023 и 2024 г., като общият брой на пътуванията е 2200 хил. за 2023 г. и 2413 хил. за 2024 г., или увеличение с 8,3 пункта.

Таблица 1. Брой реализирани туристически пътувания на български граждани в Република Турция през 2023 и 2024 г.

	Общо	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
2023	2200	132	99	163	184	212	215	221	224	209	184	185	174
2024	2413	139	119	194	195	215	238	241	259	237	186	193	199

Данни: НСИ и ИАПИСТ (хил.)

Данните, посочени в таблица 2, показват броя на реализираните пътувания на български граждани в Република Турция през 2023 и 2024 г. по цел на пътуванията – почивка и екскурзия (ПЕ), служебна (С) и други (Д).

Таблица 2. Брой реализирани пътувания на български граждани в Република Турция през 2023 и 2024 г. по цел на пътуванията – почивка и екскурзия (ПЕ), служебна (С) и други (Д)

		Общо	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
2023	ПЕ	2200	17	11	21	38	66	70	83	83	72	53	37	28
	С		25	17	25	26	24	19	21	21	17	21	25	26
	Д		90	71	116	120	122	125	117	120	120	109	124	120
2024	ПЕ	2413	23	19	32	51	60	78	89	108	81	57	42	45
	С		29	9	25	13	16	21	18	19	16	22	29	25
	Д		89	90	137	130	139	139	133	132	140	106	121	127

Данни: НСИ и ИАПИСТ (хил.)

Наблюдава се динамика на пътуванията, като в началото на 2023 г. все още се вижда намаленият брой на пътуванията вследствие на пандемичната криза от 2019–2022 г. При прилагането и развитието на образователния туризъм, с използване на когнитивния анализ на информационната среда в туризма се следят всички налични данни. На равнище учебен предмет се разкриват конкретните цели на обучение (Dermendzhieva 2025).

Таблица 3 показва резултатите от когнитивния анализ на броя реализирани средномесечни посещения на организирани туристи български граждани в Желязната църква „Св. Стефан“, Истанбул, Република Турция, през 2023 и 2024 г. Динамиката на резултатите показва, че средномесечната посещаемост се движи в границите от 1,9 хил. през февруари 2023 г., който бележи най-ниски нива, до 45,4 хил. за август 2024 г., който бележи най-високата посещаемост. Трябва да отбележим, че числата показват интереса на българските граждани, независимо дали са свързани с организирано пътуване с обща цена, пътуване със служебна цел, или посещение с други цели.

Таблица 3. Когнитивен анализ на броя реализирани средномесечни посещения на български граждани в Желязната църква „Св. Стефан“, Истанбул, Република Турция, през 2023 и 2024 г.

	Общо	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
2023	150.8	2.0	1.9	2.7	2.4	6.8	21.8	22.1	30.7	33.2	15.3	7.4	4.5
2024	218.0	3.8	3.6	5.1	13.2	18.5	28.1	35.6	45.4	27.5	17.7	9.2	10.3

Данни: НСИ и ИАПИСТ (хил.)

Таблица 4 показва резултатите от когнитивния анализ на броя реализирани среднодневни посещения на посетители български граждани в Желязната църква „Св. Стефан“, Истанбул, Република Турция, през 2023 и 2024 г. Динамиката на резултатите показва, че среднодневната посещаемост се движи в границите от 63 посетители дневно през февруари 2023 г., който бележи най-ниски нива до 1512 посетители дневно за август 2024 г., който бележи най-високата посещаемост. Трябва да отбележим, че числата показват интереса на българските граждани, независимо дали са свързани с организирано пътуване с обща цена, пътуване със служебна цел, или посещение с други цели.

Таблица 4. Когнитивен анализ на броя реализирани среднодневни посещения на организирани туристи български граждани в Желязната църква „Св. Стефан“, Истанбул, Република Турция, през 2023 и 2024 г.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
2023	67	63	91	80	227	726	737	1024	1107	512	247	149
2024	126	120	171	440	616	936	1187	1512	918	589	308	345

Данни: НСИ и ИАПИСТ (хил.)

Посочените данни са с цел извършване на когнитивен анализ на броя на посещенията в условия на отсъствие на официална информация в информационната среда, свързани са с посещенията на Желязната църква „Св. Стефан“, Истанбул, Република Турция, и служат за целите на образователния туризъм. Трябва да се отбележи, че освен туристическите посещения на български граждани църквата се посещава и от много други туристи от различни националности и вероизповедания.

ИЗВОДИ/ДИСКУСИЯ

Когнитивният анализ на броя на реализираните посещения на посетители български граждани в Желязната църква „Св. Стефан“, Истанбул, Република Турция, през 2023 и 2024 г. представя интересна динамика на резултатите. Вижда се съответствието на данните на НСИ по отношение на динамиката на пътуванията с цел почивка и екскурзия, която се движи в съотношение между 18% и 40% от общия брой на пътуванията на български граждани към Ре-

публика Турция. Нормално е да наблюдаваме по-малки нива на посещаемост през зимните месеци и силно завишаване на интереса през летните месеци и началото на есента. Данните показват и натовареността на обекта в различните месеци, както по отношение на общия брой, така и по отношение на средно-дневната посещаемост, която е и индикатор за натовареността на обекта. Това може да се наблюдава и на място, като в зависимост от сезона се наблюдава и натовареността на околното пространство с множеството спрели автобуси на туристически групи, организирани от туроператори, както и посещения с обществен и личен транспорт.

Данните показват, че Желязната църква „Св. Стефан“, Истанбул, Република Турция, е била посетена през 2023 г. от 150 800 посетители български граждани и от 218 000 посетители български граждани през 2024 г. Това представлява ръст от 30,8%, което съвпада с ръстовете постигнати за същия период в динамиката на задграничните пътувания на български граждани в чужбина, и показва ръста на туристическите пътувания след пандемията. Трябва да отбележим, че числата онагледяват интереса на българските граждани, независимо дали са свързани с организирано пътуване с обща цена, пътуване със служебна цел, или посещение с други цели.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящият доклад разглежда приложната практика за използване на когнитивен анализ на данните за броя на пътуванията на български граждани за посещение на обекти, свързани с Българската екзархия в Истанбул, и по-специално на Желязната църква „Св. Стефан“, за прилагане в образователния туризъм чрез използване на данните на Националния статистически институт (НСИ) и компилирани данни от туроператори и туристически агенции, специализирани в организиране на туристически пътувания с обща цена в Република Турция, и показва значението на този културен обект за България и Турция. Изследването на броя на реализираните туристически пътувания на български граждани, свързани с посещение на Желязната църква „Св. Стефан“ в Истанбул през 2023 г., сравнен с броя на тези, реализирани през 2024 г., може да бъдат използвано в образователния туризъм, като форма на изследване, проучване и по-нататъшен анализ. С използването на когнитивния анализ за оценка на информационната среда в туризма в реални условия, по време на образователното пътуване, се прави оценка на броя на пътуванията, свързани с отделен туристически културен обект в чужбина с национално значение. Получените данни са предназначена за работа в групи от студенти при решаване на казуси със задачи по прилагане и развитие на образователен туризъм.

Благодарности: Настоящата публикация е свързана с изследователски проект на тема „Изследване на възможностите за прилагане и развитие на образователен туризъм в България: Културното наследство в подкрепа на формалното образование“, подкрепен от Фонд „Научни изследвания“ към Министерството на образованието и науката на Република България, Договор № КП-06-Н75/17 от 15.12.2023 г.

БЕЛЕЖКИ

¹ НСИ, 2025. Пътувания на български граждани в чужбина и посещения на чужди граждани в България през декември 2024 година. [viewed 30 October.2025]. Available from: <https://www.nsi.bg/bg/content/1847/%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8%D0%B7%D1%8A%D0%BC>.

² Желязна църква „Св. Стефан“ в Истанбул. Историята на светинята на българското възрождане. [viewed 30 October.2025]. Available from: <https://trip.dir.bg/novini/balgarskata-zhelyazna-tsarkva-sveti-stefan-v-istanbul-istoriyata-vasvetinyat-na-balgarskoto-vazrazhdane>.

³ Актуализираната стратегия за развитие на устойчив туризъм 2014–2030 година. [viewed 30 October.2025]. Available from: https://www.tourism.government.bg/sites/tourism.government.bg/files/documents/2018-01/nsurtb_2014-2030.pdf.

⁴ ЗАКОН за туризма. Обн. ДВ. бр. 30 от 26.03.2013 г., в сила от 26.03.2013 г.; изм. и допълнен. [viewed 30 October.2025]. Available from: https://www.tourism.government.bg/sites/tourism.government.bg/files/documents/2024-12/zakon_za_turizma.pdf.

ЛИТЕРАТУРА

БОНЕВА, В., 2022. Не(до)разгърнатият образователен потенциал на българските художествени музеи. *Стратегии на образователната и научната политика*, бр. 2, 165–175. [viewed 30 March 2025]. Available from: <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=1037762>.

БРЪНЕКОВА, Д., 2013. Следдипломно обучение на учители в дигитална образователна среда. *Електронно списание Педагогически форум*, год. I, бр. 1. [viewed 30 March 2025]. Available from: <https://www.dipkusz-forum.net/article/9/sleddiplomno-obuchenie-na-uchiteli-v-digitalna-obrazovatelna-sreda>.

ВОЛЕВА, И., 2022. Разширяване пазарното влияние на туристическите дестинации чрез образователен туризъм. [онлайн]. [viewed 30 March 2025]. Available from: https://www.researchgate.net/publication/358265594_RAZSIRAVANE_PAZARNOTO_VLIANIE_NA_TURISTICESKITE_DESTINACII_CREZ_OBRAZOVATELEN_TURIZM2022.

ДЕРМЕНДЖИЕВА, С., 2025. Тематично съдържателни и образователни конструкции при проектно базирано обучение по география. В: *География и образование*. Велико Търново: ИТИ, 21–58. ISBN 978-619-7602-78-4.

ИВАНОВ, И., 2023. Университет в криза: минало, настояще, бъдеще. В: *Образование, география и културен туризъм. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на професор доктор на науките Стела Дерменджиева*, Част I. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 113–125. ISBN 978-619-208-340-3.

КАРАМАНЕВ, Г., 2025. Какво ще правим когато 1/3 от работните места изчезнат? *Дигитални истории*. [viewed 30 March 2025]. Available from: <https://karamanev.me/tag/izkustven-intelekt>.

REFERENCES

- BONEVA, V., 2022. Not (Sufficiently) Developed Educational Potential of Bulgarian Art Museums. *Strategii na obrazovatelna i nauchnata politika*, № 2, 165–175. [viewed 30 March 2025]. Available from: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1037762>.
- BRANEKOVA, D. 2013. Sleddiplomno obuchenie na uchiteli v digitalna obrazovatelna sreda. *Elektronno spisanie Pedagogicheski forum*, god. I, br. 1. [viewed 30 March 2025]. Available from: <https://www.dipkusz-forum.net/article/9/sleddiplomno-obuchenie-na-uchiteli-v-digitalna-obrazovatelna-sreda>.
- VOLEVA, I. 2022. *Razshiryavane pazarnoto vliyanie na turisticheskite destinatsii chrez obrazovatelyn turizam*. [onlayn]. [viewed 30 March 2025]. Available from: https://www.researchgate.net/publication/358265594_RAZSIRAVANE_PAZARNOTO_VLIANIE_NA_TURISTICHESKITE_DESTINACII_CREZ_OBRAZOVATELEN_TURIZM2022.
- DERMENDZHIEVA, S., 2025. Tematicno sadarzhatelni i obrazovatelni konstrukti pri proektno bazirano obuchenie po Geografia. V: *Geografia i obrazovanie*. Veliko Tarnovo: ITI, 21–58. ISBN 978-619-7602-78-4.
- IVANOV, I., 2023. Universitet v kriza: minalo, nastoyashte, badeshte. V: *Obrazovanie, geografia i kulturen turizam. Yubileen sbornik v chest na 60-godishninata na profesor doktor na naukite Stela Dermendzhieva*. Chast I. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv Kiril i Metodiy“, 113–125. ISBN 978-619-208-340-3.
- KARAMANEV, G., 2025. Kakvo shte pravim kogato 1/3 ot rabotnite mesta izchesnat? *Digitalni istorii*. [viewed 30 March 2025]. Available from: <https://karamanев.me/tag/izkustven-intelekt>.

COGNITIVE ANALYSIS OF THE NUMBER OF TRIPS OF BULGARIAN CITIZENS TO VISIT SITES OF THE BULGARIAN EXARCHY IN ISTANBUL FOR APPLICATION IN EDUCATIONAL TOURISM

Abstract: *The report examines the applied practice of using cognitive analysis of data on the number of trips of Bulgarian citizens to visit sites related to the Bulgarian Exarchate in Istanbul for application in educational tourism by using data from the National Statistical Institute /NSI/ and compiled data from tour operators and travel agencies specializing in organizing tourist trips with a total price in the Republic of Turkey. The number of realized tourist trips of Bulgarian citizens related to visiting the iron church „St. Stephen“ in Istanbul, in 2023, is studied, compared with those realized in 2024 used in educational tourism, as a form of research. Using cognitive analysis to assess the information environment in tourism in real conditions during the educational trip, an assessment is made of the number of trips related to a separate tourist product abroad, of national importance. The data obtained are intended for work in groups of students in solving case studies with tasks on the implementation and development of educational tourism*

Keywords: *cognitive analysis; educational tourism; tourist trips*

Assoc. Prof. Rumen Draganov PhD, M Eng

ORCID: 0000-0003-2358-4961

University of Library Studies and Information Technologies

Sofia, Bulgaria

E-mail: r.draganov@unibit.bg

БУДИТЕЛСТВОТО В СЪВРЕМЕННИЯ ДЕН – ПАМЕТ И БЪДЕЩЕ

Венцислав Велев

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: Статията изследва будителството като историческо и съвременно явление, разглеждайки неговите корени в Българското възрождане и проявленията му в съвременния обществен и културен живот. Анализът проследява еволюцията на понятието „будител“ – от духовно-просветните дейци на XVIII–XIX век до модерните му измерения в условията на глобализация, дигитализация и културна динамика. Въз основа на исторически извори, научни трудове и съвременни наблюдения се аргументира тезата, че будителството е устойчива ценностна система, която формира духовната идентичност и културния капитал на българското общество. Статията поставя акцент върху необходимостта от съхраняване и адаптиране на будителския дух като част от културната политика и националната стратегия за развитие.

Ключови думи: будителство; национална идентичност; култура; просвета; духовност; съвременност; Българско възрождане

ВЪВЕДЕНИЕ

Будителите и самото разбиране за будителство заемат особено място в българската историческа памет и културна традиция. Те се възприемат като символ на духовно пробуждане и национално самоосъзнаване. Важно е да се има предвид, че будителството се свързва и с конкретен исторически контекст – епохата на чуждестранно владичество, когато българската идентичност е подложена на натиск, а стремежът към просвета и културна независимост придобива съдбовно значение. Носителите на будителския дух се превръщат в олицетворение на борбата за знание, образование и морални ценности.

През годините и до днес ролята на будителите продължава да бъде жизненоважна, макар формите на тяхното проявление и въздействие да се променят с времето. В съвременността „будител“ може да означава не само просветител или духовен водач, но и личност, която насърчава критично мислене, културна осъзнатост и гражданска активност, поставяйки интереса на нацията и държавността над личното благополучие. Всичко това показва, че темата за будителите и будителството остава винаги актуална. Макар и дълбоко свързано с българската история и идентичност, будителството има своето значение и днес – като символ на стремеж към развитие, просвещение и национално достойнство.

Настоящата статия има за цел да разгледа няколко основни въпроса: кои са били будителите в исторически аспект, кои са съвременните народни будители и имаме ли нужда от тях днес. За основа се приема общоприетото разбиране за значението на будителите в българската история, тяхното влияние върху образованието и културата, както и начините, по които техният дух и идеали могат да бъдат съхранени и предадени на новите поколения. Хипотезата на из-

следването е, че будителите и будителството като процес играят ключова роля в съхраняването на българската идентичност и културно наследство, което е от съществено значение за бъдещето на нацията.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Изследването върху будителството се основава на историко-аналитичен и сравнителен подход, който позволява проследяване на явлениято както в неговата историческа динамика, така и в съвременните му проявления. Основната цел на методологичната рамка е да изясни по какъв начин идеята за будителството се трансформира от духовно-просветителско движение през Възраждането в ценностен модел, присъстващ и днес в общественото съзнание.

Методологическият инструментариум включва няколко взаимносвързани направления:

- исторически анализ, чрез който се реконструират основните етапи в развитието на будителството – от възрожденските му корени до институционализирането на Деня на народните будители през 1922 г.;

- съдържателен анализ на изворов материал – използвани са трудове на ключови възрожденски дейци (Паисий Хилендарски, Софроний Врачански, Неофит Рилски, Марин Дринов и др.), както и нормативни, публицистични и документални източници, отразяващи обществените нагласи към будителството в различни исторически периоди;

- сравнителен анализ, прилаган за изследване на трансформацията на будителската роля в различни епохи – от просветители и книжовници до съвременни културни дейци, учители, изследователи и обществени личности;

- културологичен и социологически прочит, насочен към разбирането на будителството като социален феномен и като морално-ценностна категория в днешното общество;

- интерпретативен подход, чрез който се анализират символиката и значението на Деня на народните будители като носител на историческа памет и национална идентичност.

В хода на проучването са използвани и методи на документален анализ и историографски обзор, които осигуряват възможност за проследяване на различните интерпретации на понятието „будител“ в научната и обществената мисъл. Изследването се основава на критичен прочит на публикувани изследвания, статии и съвременни коментари по темата, както и на съпоставяне между традиционните и новите проявления на будителството.

Методологията има за задача не само да очертае аналитичните рамки на изследването, но и да подчертае връзката между историческата памет и актуалните прояви на духовното лидерство, което формира моралния и културен капитал на нацията.

РЕЗУЛТАТИ

„Будител“ – история и етимология на думата

Названието „будител“ носи в себе си дълбок исторически и културен смисъл, свързан с процесите на пробуждане на националното съзнание и културната идентичност на българския народ. Етимологично думата „будител“ произлиза от глагола „будя“. По този начин можем да приемем, че „будители“ назоваваме тези хора, които са работили с цел събуждане на нацията след период на потисничество, невежество и духовен застой. Те са предавали знания, културни ценности и идеали, които спомагат за формирането на националната идентичност. В този смисъл будителите са личности, които чрез своите действия, слово и просвета възкресяват чувството за национална гордост и културно себеосъзнаване.

В исторически план движението на будителите в България възниква и започва да се използва по време на Българското възраждане (XVIII–XIX век) – период, когато българският народ е под османско владичество и неговата културна и национална идентичност са застрашени. Будителите изиграват ключова роля за съхранението на българската култура и формирането на националната идентичност в епоха, когато българите са лишени от политическа свобода. В основата на това движение са просветители, духовни водачи, писатели и книжовници, които с делата си разпространяват просвета и събуждат духа на българите. В този исторически контекст будителите са личности, които не само предлагат просвета и знания, но и работят за запазване на народните традиции, езика и религията. Те осъзнават, че за да се постигне политическа свобода, първо трябва да се събудят националното съзнание и дух. Именно този процес на „пробуждане“ прави думата „будител“ толкова символична и значима. Повечето от възрожденските дейци говорят за необходимост от „събуждане“ или „пробуждане“ на българския народ. Това е използвано и от Паисий Хилендарски, който в своята „История славяноболгарская“ издига призив за духовно и просветно събуждане на нацията. Необходимостта от „пробуждане“ и активна работа за неговото осъществяване е в основата и на вижданията на Г. С. Раковски. Той често говори за необходимостта българският народ да се „пробуди“ от дългия си „робски сън“, за което е нужно да работят всички българи (Rakovski 1860). Възприемането на тези виждания дава основание на Марин Дринов през 1871 г. в статия, озаглавена „Отец Паисий, неговото време, неговата история и учениците му“, публикувана в издаваното от Българското книжовно дружество „Периодическо списание“, да определи Паисий Хилендарски за родоначалник на будителско движение. Той е наречен „първия от тези будители“, вдъхновил следващите поколения да се стремят към културно и духовно пробуждане на нацията (Driinov 1871, pp. 3–26). По-нататък М. Дринов представя своето разбиране за значението на просветителите спрямо българското просвещение, които, както той подчертава, „събуждат“ националното съзнание. В следващите години в поредица от статии, излизали на страниците на издаваните през този период български вестници („Любословие“, „Гайда“, „Български дневници“,

„Дунавски лебед“ и др.), терминът „будител“ продължава да се използва спрямо фигурата на Паисий Хилендарски, като вече към него са добавени Софроний Врачански, Неофит Рилски и др. – хора, за които е посочено, че носят мисията за разпространяване на знание и съзнателно се борят за възраждането на българската идентичност чрез книги, училища и личен пример. Те вдъхновяват обществото да търси своите корени, да се върне към националните традиции и да се противопостави на културното подчинение. По този начин определението за „будителство“, макар и още използвано във формите му „събуждане“ и „пробуждане“, бива насочено към хората, които чрез силата на знанието, културата и словото водят своите сънародници към по-добро бъдеще. Тяхната дейност се възприема както като процес на предаването на знания, така и като активна работа, целяща укрепването на колективната памет, за която се посочва, че е важен компонент от националната идентичност. Чрез своите дела тези будители не само защитават правото на българите да имат собствен език, култура и традиции, но и активно работят за тяхното развитие и популяризиране. Будителите осъзнават, че българската идентичност може да бъде защитена само чрез укрепване на културните ценности и просвета. Затова можем да разглеждаме будителите като „духовни строители“ на нацията.

От посоченото става ясно, че определенията за „будител“ и „будителство“ се свързва с концепцията за националното възраждане, която е ключова за формирането на съвременната българска културна идентичност. Те са в резултат и от навлизането на ново разбиране за мястото и ролята на обединения българския народ, за поддържането на духовна връзка между отделните български общности, за българската история, език и традиции. И именно в първите години след Освобождението през 1878 г., будителското движение се превръща в символ на българската свобода и суверенитет. Будителите се възприемат не само като личности, но и като културен идеал, който свързва българската нация с нейната история и традиции. Те се явяват връзката на миналото с бъдещето, търсейки баланс между традициите и модерността. В този контекст понятието „будител“ се разширява и включва всяка фигура, която допринася за развитието и запазването на българската идентичност и културно наследство. Това разбиране се поддържа и в следващите години и е в основата на мотивировката, която тогавашният министър на народното просвещение Стоян Омарчевски дава през 1922 г. при излагането на предложение да се учреди „ден, в който да се отдава почит към паметта на народните будители, към ония, които като самоотвержени воители водеха българския народ в миналото към просвета, към свобода, към култура...“ (Todorakova 2000/2001, pp. 93–100). На 13 декември 1922 г. по време на 26-ото заседание на XIX Обикновено народно събрание е утвърдено допълнение към Закона за празниците и неделната почивка, в което бива записано, че на 1 ноември ще се отбелязва „паметта на заслужилите българи“.¹ Празникът е утвърден с указ на цар Борис III, подписан на 3 февруари 1923 г., което превръща от същата година деня в общонароден и официален.²

Анализът на текста и последвалите събития показват, че решението, взето в

края на 1922 г., е базирано на следните предпоставки, които са изтъкнати пред обществеността:

Национално обединение след войните:

– След националните катастрофи от 1913 и 1919 г. (Междусъюзническата и Първата световна война) България е в криза – териториални загуби, икономически трудности, обществено отчаяние и политическа нестабилност.

– Народът се нуждае от символи на обединение, които да вдъхнат надежда и да насочат вниманието към духовното богатство и националната идентичност.

Съхранение на националната памет:

– Възрожденските дейци, като Паисий Хилендарски, Софроний Врачански, Георги Раковски и др., оставят ярка следа в борбата за национално съзнание, култура и независимост.

– Учредяването на ден за почит към тяхната дейност е начин да се подчертае значението на историята и традициите като основа за бъдещето.

Пробуждане на националното съзнание:

– В следвоенния период интелектуалците и просветителите виждат необходимостта от възраждане на духовните ценности, които обединяват народа.

– Празникът става символ на идеята, че просветата, културата и знанието са пътят към възстановяване и напредък.

Пример за младото поколение:

– Възрожденските дейци служат като пример за морална сила, жертвотворност и родолюбие. Денят на народните будители е начин да се напомни на младите поколения за тези качества и да се насърчи подражание на техния идеал.

Засилване на просветата и културата:

– През 20-те години на XX век България предприема редица реформи в областта на образованието и културата, водени от личности като Стоян Омарчевски. Учредяването на празника е част от тези усилия да се укрепи ролята на културните институции, като читалищата, библиотеките и училищата.

Така „будител“ постепенно се превръща от название на отделни личности в символ на цял един процес – събуждането на народното съзнание, изграждането на духовна и културна самостоятелност, която определя българската нация през вековете. Родено през Възраждането, това понятие не остава затворено в миналото. То продължава да живее и днес, макар и в променена форма, като морален и културен ориентир.

Значимост на будителите в днешни дни

Често се поставя въпросът „Какво е значението на будителите и има ли нови, съвременни личности, които продължават тяхното дело?“.

Св. о. Паисий Хилендарски, св. Софроний Врачански, Неофит Рилски, Васил Априлов, д-р Петър Берон, Васил Левски, Христо Ботев, Иван Вазов – много и най-различни имена. Всички те са олицетворение на възприетото понятие „будител“. През годините този списък се допълва с нови и нови имена. Будителите от Възраждането не са само исторически фигури, а символи на културно и

духовно събуждане, които продължават да вдъхновяват българския народ в годините и на последващи изпитания, свързани с войни, национални катастрофи, опити за възстановяване, развитие и напредък.

И тук идва нова поредица от въпроси – има ли будители като посочените днес? Кой са те? Какви са? Какво е „будителство“ в днешно време?

В отговор на тези въпроси видните историци и общественици Марко Семов, Георги Бакалов и Дойно Дойнов разработват специална концепция, която да обедини в едно смисъла, символиката и необходимостта от празник, в който да се отдаде нужната почит към будителите на нацията. Съобразно нея следва будителите да се възприемат като събирателен образ на личности, които стоят в основата на възприемането за работа за преуспяването на народа и утвърждаването на нацията. Те могат да се обособят в три категории:

1) Светци на българския род – св. св. Кирил и Методий, св. Климент Охридски, Черноризец Храбър, св. Йоан Рилски, св. Патриарх Евтимий Търновски, Григорий Цамблак и др.;

2) Будители на нацията – св. о. Паисий Хилендарски, св. Софроний Врачански, Неофит Рилски, д-р Петър Берон, Васил Априлов, Неофит Бозвели, Иларион Макариополски, Братя Миладинови, Георги С. Раковски, Любен Каравелов, Васил Левски, Христо Ботев, Баба Тонка Обретенова, екзарх Антим I и др.;

3) Творци и строители на нова България – екзарх Йосиф, Марин Дринов, Захари Стоянов, Иван Вазов, Константин Иречек, Алеко Константинов, проф. Иван Шишманов, проф. Васил Златарски и др. (Semov, Bakalov, Doynov 2002).

В днешния глобализиран свят, когато националната идентичност е подложена на натиск от международни културни влияния, споменът за будителите от миналото ни е пример за това как културата, езикът, себепознаването са спасявали нацията и е нужно да се опазват и развиват. И неслучайно будителите продължават да бъдат източник на вдъхновение за хора, които работят за запазването и популяризирането на българската култура и духовност. Съвременни будители може да се открият във всички сфери на обществения живот – образователните среди, културните институции, медиите, гражданските движения. Днешните будители са тези, които, подобно на своите предшественици, работят за запазването и популяризирането на българската култура, език и традиции, но използвайки модерни средства за комуникация. Учителите играят важна роля в съвременното общество, защото не само предават знания, но и възпитават в дух на национална гордост и културна идентичност. Въпреки предизвикателствата на дигитализацията и модернизацията те изпълняват своята мисия да обучават младото поколение на ценности и уважение към българските традиции. Съвременни писатели и журналисти, които насърчават критично мислене и защитават културни ценности, също може да бъдат разглеждани като будители. Посредством своите произведения те създават разкази, които съхраняват и развиват културната памет на нацията. Продължават традицията на просвета и културно съзнание, но с нови средства, които достигат до по-широка публика. Днешни будители можем да видим и в лицето на културните дейци – музи-

канти, актьори, певци, читалищни работници и др., които активно работят за съхраняването на българската културна идентичност. Театралните режисьори, писатели, художници и музиканти създават произведения, свързани с националната история и традиции, допринасят за поддържането на културната памет. Читалищните дейци поддържат жив духа на традиционните български ценности и ги препредават на поколенията.

В съвременното ни има редица нови предизвикателства, между които можем да посочим: глобализацията в различните ѝ проявления, информационно насищане и ерозията на традиционните ценности. Всичко това кара съвременните будители да адаптират своя подход, като съчетаят традициите от миналото и изискванията на новото време. Все повече се използват новите медии и платформи за комуникация. В този контекст дигитализацията на културното наследство също се явява важен аспект от съвременната будителска мисия. Проекти като разкриване на дигитални библиотеки, курсове, включително онлайн, по българска литература, история и култура правят възможно разпространението на националните ценности сред глобалната аудитория.

Традициите са изключително важни и е нужно да почитаме всичко, сторено от предците ни. Нужно е да изучаваме техните способности за популяризиране на българския дух. Но днешният ден е пълен с предизвикателства. Макар за някои да е трудно да го възприемат и да проявяват силна доза скептицизъм, своеобразна форма на будителство може да намери определени проявления дори в средите на съвременните дигитални инфлуенсъри. В днешно време платформи като Facebook, YouTube, Instagram, Tik Tok се превръщат в място за общуване на вече не едно поколение. Това обстоятелство не може да бъде подминато. Ето защо тези платформи може да се използват като инструмент с цел разпространяване на знания и културни ценности. Свидетели сме на създадени образователни видеа и статии, свързани с българската история, литература и култура, които са позиционирани по нов начин, посредством използването на иновативни и достъпни формати.

Будителите днес не само предават знания и опазват културата, но също така се адаптират към предизвикателствата на съвременния свят. Те насърчават критично мислене и културно самосъзнание в глобализиран контекст, където запазването на националната идентичност става все по-трудна задача.

Преносът на идеите на будителите в днешно време е свързан с необходимостта от запазване на културната идентичност в условия на глобализация. В съвременния свят, когато информационните технологии и масовата култура често доминират, личностите, които насърчават културна осъзнатост и гражданска ангажираност, следва да се съхраняват и да са под специална протекция от страна на държавата. Тяхната мисия е свързана с това да се използват традиционните ценности, за да се създаде нова визия за бъдещето, която не само да запази уникалността на българската култура, но и да я популяризира в света на глобализацията.

Нужно е да се разбере, че в съвременната епоха будителите са необходими.

Те са проводници на нуждата от връщане към корените, но също така и от модернизация на тези ценности в контекста на новите реалности.

ИЗВОДИ

В днешния ден символиката на Деня на народните будители е свързана с:

- **Духовна свобода:** Празникът е свързан не само с историческата борба за политическа независимост, но и с осъзнаването, че духовната свобода и знанието са ключови за всяка нация.

- **Почит към личностите:** Народните будители са хора, които са отдали живота си, за да дадат на народа образование, култура и вяра в бъдещето.

- **Връзка между минало, настояще и бъдеще:** Чрез празника обществото признава, че историята на един народ е основа за неговото развитие.

В контекста на посоченото ролята на празника днес може да се приеме като израз на:

- **Културна идентичност:** Денят на будителите остава повод за размисъл върху това кои са съвременните будители и какви са предизвикателствата пред тях.

- **Образование и патриотизъм:** Празникът насърчава осъзнаване на ролята на културата и образованието като основа за устойчиво общество.

Денят на народните будители подчертава, че дори в най-трудните времена народът може да намери сили в своята история, култура и духовност, за да продължи напред. Будителите от миналото са вдъхновение за съвременните лидери, които носят техния факел в модерния контекст на технологични иновации и социални промени. Призивът за осъзнато съхранение на културата и историята, който те ни оставят, остава актуален и днес – и ще бъде ключов за бъдещите поколения.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Названието „будител“ носи в себе си едновременно исторически и символичен смисъл, който продължава да бъде актуален и днес. Будителите са пазители на културната памет и носители на националната идентичност, които се стремят да запазят, развият и предадат българските традиции и език на следващите поколения. Будителите на България не са само историческите личности, които са носители на вечни ценности. Будители са и съвременни хора, които продължават да вдъхновяват и да отстояват националните идеали. Всяко поколение носи отговорността да поддържа и развива културната идентичност на нацията, като същевременно се адаптира към новите реалности и предизвикателства на глобалния свят. Делото на будителите трябва да бъде не само съхранено, но и активно пренасяно в бъдещето чрез нови форми на културно съзнание и социална отговорност.

Будителството не е само памет за отминали времена; то е призив и отговорност, актуална и днес. В свят, където знанието, ценностите и духовността често се губят в забързаното ежедневие, съвременните будители – учители, културни

дейци, мислители и всеки, който събужда съзнанието на другите – са по-нужни от всякога. Тяхното дело и днес поддържа жив духа на свободата, образованието и националната идентичност. Вдъхновени от примера на миналото, ние можем да чертаем пътя към бъдеще, в което знанието, добродетелите и паметта за традициите не просто оцеляват, а се развиват и обогатяват. Така будителството остава непреходно – като основа и насока за всички, които искат да градят не само нация с памет, но и общество със стремеж към по-добро бъдеще.

В заключение, ето как бихме отговорили на трите въпроса, поставени в началото:

Кои са били будителите в историята? Будителите в историята са тези, които със своето слово, знания и дела са събудили българското национално съзнание и стремежа към свобода и образование. Те оставят неизличима следа, вдъхновявайки поколения за културен и духовен подем.

Кои са съвременните народни будители? Съвременните будители са учителите, писателите, обществените личности и всички, които чрез примера и делата си пробуждат съзнанието за родното, културното и духовното. Те вдъхват увереност на обществото и насочват към отговорност, обединение и уважение към българската идентичност.

Имаме ли нужда от будители и днес? В свят на глобализация и технологични промени нуждата от будители е дори по-голяма. Те са тези, които напомнят за корените, традициите и моралните ценности и са необходими за изграждане на общество със силна национална памет и визия за бъдещето.

БЕЛЕЖКИ

¹ Стенографски дневник на XIX Обикновено народно събрание. 26 заседание от 13 декември 1922 г. Достъпно на: <https://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/55/ID/6723>.

² През 1945 г. Денят на будителите е отменен. През 1992 г. той е възобновен със специално допълнение към Закона за допълнение на Кодекса на труда, приет от 36. Народно събрание.

ЛИТЕРАТУРА

ДРИНОВ, М., 1871. Отецъ Паисий: Неговото време, неговата история и ученицитѣ му. *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*. Год. 1, кн. 4, 3–26. Достъпно на: <https://digilib.nalis.bg/xmlui/handle/nls/29378>.

РАКОВСКИ, Г. С. *Глас едного българина*. Достъпно на: <http://digilib.nationallibrary.bg:8082/show-sk?id=462>.

СЕМОВ, М.; БАКАЛОВ, Г.; ДОЙНОВ, Д., 2002. *Будители народни*. Пловдив. ISBN 954-516-393-3.

ТОДОРАКОВА, М., 2000/2001. Денят на народните будители. *Известия на Държавните архиви*, кн. 79, 93–100.

REFERENCES

- DRINOV, M., 1871. Otetsa Paisiy: Negovoto vreme, negovata istoria i uchenitsitb mu. *Periodichesko spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo*. God. 1, kn. 4, 3–26. Dostapno na: <https://digilib.nalis.bg/xmlui/handle/nls/29378>.
- RAKOVSKI, G. S. *Glasednogo balgarina*. Dostapno na: <http://digilib.nationallibrary.bg:8082/show-sk?id=462>.
- SEMOV, M.; BAKALOV, G.; DOYNOV, D., 2002. *Buditeli narodni*. Plovdiv. ISBN 954-516-393-3.
- TODORAKOVA, M., 2000/2001. Denyat na narodnite buditeli. *Izvestia na Darzhavnite arhivi*, kn. 79, 93–100.

Prof. Ventzislav Velev, PhD

ORCID: 0000-0003-0666-7407

WoS: AGQ-1713-2022

University of Library Studies and Information Technologies

Sofia, Bulgaria

E-mail: v.velev@unibit.bg

РЕЦЕНЗИЯ

на сборник „Духовност българска: 155 години
от учредяването на Българската екзархия и 80 години автокефалия“,
съставители: проф. Боряна Бужашка и проф. Венцислав Велев

Както знаем, създаването на Българската екзархия е акт с огромно национално значение. С фермана на султан Абдул Азис, от една страна, се легитимира съществуването на единната българска нация, а от друга, се конкретизират като чисто български териториите под нейното управление. Ще подчертая още, че границите на Санстефанска България се определят също въз основа на прогласения във фермана диоцез на Екзархията: тук са включени онези територии на Балканите, които векове наред се населяват от българско население, в които се говори български език, градят се български традиции, формира се българско самосъзнание и се задвижват националните процеси. Особено показателна за съхраняването и развитието на националната идентичност, традиции, език и историческа памет е дейността на Екзархията след Берлинския конгрес и раздробяването на Санстефанска България. Именно Българската екзархия през следващите десетилетия, по сполучливото наблюдение на проф. Боряна Бужашка, започва да изпълнява държавническа мисия сред българите, останали в границите на Османската империя, а по-късно – в Турция, Гърция, Сърбия или Албания, като наред с църковните функции се подпомага реализацията на редица светски задачи – образование, издаване на вестници и книги на български език, поддържане на тесни контакти с държавата България.

Повече от половин век е нужен Българската екзархия да се трансформира в самостоятелна Българска православна църква, като по такъв начин се реализират в пълнота възстановените след вековете робство духовни скрижали на единната общност на българската нация, както и новото битие на културните наследства и цивилизационните ориентири на българина.

Започвам с тези по-обща и познати исторически обобщения, за да подчертая мащабността на замисъла на съставителите на сборника „Духовност българска: 155 години от учредяването на Българската екзархия и 80 години автокефалия“ – проф. д-р Боряна Бужашка и проф. д-р Венцислав Велев, както и приносното значение на отделните статии към общото познание за възловата роля на Българската екзархия в новата ни история. Неслучайно в уводните думи „Духовност българска“ проф. Стоян Денчев посочва, че отбелязването на възлови за националната ни памет събития като дейността на Българската екзархия и постигането на автокефална Българска църква има важно значение за задвижването на духовните процеси, изграждащи националната ни идентичност, и то в кризисни периоди, във времена на лутане и натрапчиво усещане за безпътница.

Във *Въвеждащите думи* на съставителите отново се подчертава важноста на „систематизиране и концептуално задълбочаване на изследванията, посветени на Екзархията – не само като духовна власт, но и като институция с широка про-

светна, обществена и културна дейност, както и като фактор с важно присъствие в дипломатическата и международната история на България“. Боряна Бужашка и Венцислав Велев отбелязват също, че сборникът е резултат от три проведени международни научни форума – в Истанбул, Тирана и Виена. Така отделните статии разработват проблеми, които по един по-опосредстван път се обвързват с културни топоси, със знакови пространства от периода на османското владичество и особено от Българското възрождане, носещи атрибуцията „българско“. На едно друго ниво историята, културната роля и публичният образ на Българската екзархия, по-късно и на автокефалната църква, следва да бъдат разглеждани в синхрон с етапите на националното ни развитие, с развитието и съхраняването на националната ни идентичност.

В композиционен план статиите са обособени в три раздела съобразно изследователския интерес, на диахронно и синхронно ниво. Ще се спра на приносните моменти и новите подходи, разкрити в отделните статии.

На първо място, актуални проучвания върху историческия контекст и възловата роля на институцията екзархия. Въвеждащо значение има статията на Боряна Бужашка „Българската екзархия: институционално и историческо развитие. Екзархията като българска национална институция (155 години от учредяването на Българската екзархия и 80 години автокефалия на Българската православна църква)“. Систематично и с усет за историческата дълбочина на трактуваните явления авторката проследява, и то в широк хронологичен ред, причините и обстоятелствата на учредяването на Българската екзархия, налагането на схизмата и нейното развитие до получаването на автокефалията. Друг аспект, свързан с институцията на Българската екзархия, откроява Венцислав Велев. В „Уставът на Българската екзархия (1871–1945): нормативна основа и историческо развитие“ изследователят акцентува върху приетия през 1874 г. Устав за управление на Българската екзархия, трактуван като символ на институционалната ни независимост, своеобразен модел на хибридна (църковно-държавна) конституция.

Статиите на Ваня Стоянова „Екзархийското заместничество (1913–1945): краят на една епоха“ и на Станислава Стойчева „Състояние на Екзархийското ведомство в Европейска Турция в навечерието на Балканската война (1912)“ проследяват историческото развитие на Екзархията след Освобождението, с определящата ѝ роля за съхраняване на националното самосъзнание сред българското население, живеещо в съседни държави, за провеждане на културно-просветна политика, основана върху българския език. Въз основа на богат изворов материал са интерпретирани исторически факти и събития, разкриващи типологията на историко-културния процес във връзка с мястото на Екзархията в живота на българина в края на XIX и през първата половина на XX век.

Интерес за бъдещи проучвания представлява и статията на Арсини Колев „Българската екзархия и нейното духовно влияние сред българите в Албания (XIX–XX век)“, в която върху основата на архивно-документални материали се разкрива културното значение на Екзархията през първата половина на XX век извън границите на държавата България, в конкретния случай – сред българите в Албания.

Друг изследователски ракурс е актуализацията на известни исторически обстоятелства и факти от църковното ни движение през XIX век, които се преръщат в повод за нови наблюдения и изводи за Екзархията, типологични за националните възприятия, оценки и модели. Такива са например „Църковният въпрос, разгледан като национален от Петко Славейков във в. „Македония“ от Боян Аспарухов и „Реакцията на българското възрожденско общество срещу служението на гръцки език и българските църкви“ от Антоний Станимиров – проучвания, в които въз основа на исторически достоверни материали и обобщения се онагледяват динамични концепти на изграждане на националната идентичност.

Друга изследователска позиция обосновава Венцислав Велев в „Учредяването на Българската екзархия – пресечна точка с делото на Паисий Хилендарски“. За първи път в научното ни дирене се проследява така аргументирано континуитетът между въведените от Паисий Хилендарски в „История славянобългарска“ територии, населени с българи, и посочените във фермана на султан Абдул Азис граници на Българската екзархия. Авторът показва, че създаването на Екзархията е резултат от традиции и рудименти на институционалното мислене, разкрити в „История славянобългарска“, които на по-късен етап се задвижват от смислогенериращите процеси на националното ни възраждане.

Ще обърна внимание и върху изследвания, в които въпросите за историческия път на Екзархията се подчиняват на портретуването на българските екзарси и първия български патриарх: статиите на Вера Бонева „Екзарх Антим I като председател на Учредителното събрание в Търново през 1879 г.“, на Арсени Колев „Екзарх Йосиф I – духовен водач и дипломат“, на Пламен Теодосиев „Ролята на българската дипломатическа служба за утвърждаване на Българската екзархия“, на Венцислав Велев „Екзарх Стефан – историческа личност, духовен лидер и общественик“, на Антоний Станимиров „Личността на патриарх Кирил в българската история: възприятия и обществено отражение“. Въз основа на богат документален материал авторите постигат цялостния профил на духовните водачи на Екзархията и Българската православна църква. Като църковни авторитети, екзарсите са и активни обществени фигури със съзнание за посоките в изграждането на модерното светско общество и държава. Неслучайно статията на Груди Ангелов и Стелиана Йорданова „Ролята на българското православие за формиране и съхраняване на държавността“ откроява – посредством систематизиране на историко-културни факти – приоритетното значение на православието при формирането на такава национална общност, която чрез духовните си водачи е съхранила и развила през вековете идеята за държавност.

С приносно значение са и проучванията на Жоржета Назърска „Бог и България (20-те – 50-те години на XX век) в историята на Българската православна църква“ и на Йордан Йорданов „Мястото и значението на Българската православна църква в българското общество в края на Студената война според френските дипломатически извори“, които въвеждат нови обстоятелства за събитията, разкриващи историческия път на Българската православна църква през XX век, нейната консолидираща роля в различни десетилетия, теологичните търсения

и препятствията (външни и вътрешни), през които преминава. А в статията на Христо Христов „Присъствието на Екзархията в българското изобразително изкуство“ се установяват конструктивни подходи в интерпретацията на сюжети и образи, отразяващи художествените рецепционни нагласи.

Ценни наблюдения съдържат и всички онези публикации, които формират нови епистемологични полета посредством проучване на съвременните реалии, на възстановяване на културни взаимодействия и диалогови структури, на показ на действени значения в рецепционните нагласи на българина, изкристализирали в културното явление Екзархия. Такива са: „Културна идентичност и духовна устойчивост: православието в българското общество“ на Груди Ангелов, „Библиометричен анализ на православната колекция в Екзархийската библиотека“ на Светла Шапкалова, „Аспекти на българо-турските културни и религиозни отношения в контекста на изграждане на българския институционален имидж в Република Турция“ на Мюмюн Тахиров, „Будителството в съвременния ден – памет и бъдеще“ на Венцислав Велев.

В сборника са включени и две статии, показателни за широтата на изследователските търсения и прилагането на интердисциплинарния подход. В „Когнитивен анализ на броя на пътуванията на българските граждани за посещението на обекти на Българската екзархия в Истанбул за прилагане на образователен туризъм“ Румен Драганов, използвайки преимуществата на когнитивния анализ в туризма, категорично очертава, и то за първи път в науката, възходящата тенденция на интереса на българите към обекти, свързани с Българската екзархия в Истанбул. Изследването е интердисциплинарно и откроява нови перспективи в интегритета между икономически сфери като туризма и културно-хуманитарните явления.

Другата статия, „Екзархията като пазител на идентичности: модели на защита на информация и тяхното отражение в съвременната концепция за сигурност на данните“ от Даниела Павлова и Панайот Гиндев, изградена също като интердисциплинарно проучване, се фокусира върху възможната приемственост на подходите за предаване на информация: възприетия в Екзархията модел на водене на регистри, конфиденциалност и др. според авторите може да бъде интерпретиран като българска традиция, която подхранва съвременните системи за защита на информацията.

Сборникът „Духовност българска: 155 години от учредяването на Българската екзархия и 80 години автокефалия“ е необходимо и навременно издание с открит характер. Статиите са показателни за разнообразието от изследователски гледни точки и респектиращи наблюдения, иновативни подходи и методи. С тематичното си богатство сборникът представлява интерес както за специалистите, така и за по-широка читателска аудитория.

**Научен рецензент
проф. д.фил.н. Ваня Добрева**

**ДУХОВНОСТ БЪЛГАРСКА:
155 ГОДИНИ ОТ УЧРЕДЯВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ
И 80 ГОДИНИ АВТОКЕФАЛИЯ**

*Сборник с доклади от конференции, проведени в:
Истанбул, Турция – 1 ноември 2025 г.; Тирана, Албания – 14 ноември 2025 г.;
Виена, Австрия – 9 декември 2025 г.*

Българска
Първо издание

Съставители
проф. д-р Боряна Бужашка,
проф. д-р Венцислав Велев

Научен рецензент
проф. д.фил.н. Ваня Добрева

Научен редактор
д-р Милена Тодоракова

Редактор-коректор
Невелин Иванов

Дизайн на корицата
д-р Христо Христов

Графично оформление на текста
Елисавета Иванова

Академично издателство „За буквите – О писменехъ“
София, 2025

ISBN 978-619-185-791-3

